V. İ. LENİN

TARIMDA KAPİTALİZM

SOL
YAYINLARI

V. İ. LENİN ● TARIMDA KAPİTALİZM

BİRİNCİ BASKI
ANKARA 1996

TARIMDA KAPİTALİZM

V. İ. LENİN

ÇEVİREN
SERPİL GÜVENÇ

V. İ. Lenin'in
"Capitalism in Agriculture"
(*Collected Works*, vol. 4, pp. 105-159);
"The Agrarian Question and the 'Critics of Marx' "
(vol. 5, pp. 103-222; vol. 13, pp. 169-216)
adlı yazılarını
Serpil Güvenç
İngilizceden dilimize çevirdi,
ve kitap,
Fransızcasıyla karşılaştırıldıktan sonra
["Le capitalisme dans l'agriculture (*Œuvres*, t. 4, pp. 105-163);
"La question agraire et les 'critiques' de Marx"
(*Œuvres*, t. 5, pp. 101-226; t. 13, pp. 179-228)]
Tarımda Kapitalizm
adı ile,
Sol Yayınları
tarafından
Ekim 1996 tarihinde
Ankara'da *Şahin Matbaası*'nda bastırıldı.

ISBN 975-7399-55-8

İÇİNDEKİLER

7 Tarımda Kapitalizm (Kautsky'nin Kitabı ve Bay Bulgakov'un Makalesi)
7 Birinci Makale
8 I
11 II
18 III
31 IV
38 V
47 İkinci Makale
47 I
58 II

61 Tarım Sorunu ve "Marx'ın Eleştirmenleri"
62 I. Azalan Verimlilik "Yasası"
74 II. Rant Teorisi
85 III. Tarımda Makineler
103 IV. Kent ile Kır Arasındaki Karşıtlığın Ortadan Kaldırılması. "Eleştirmenler"in Ortaya Koyduğu Özel Sorunlar
118 V. "Modern, Gelişmiş Küçük İşletmelerin Zenginliği". Baden Örneği
127 VI. Bir Büyük ve Bir Küçük İşletmenin Verimliliği. Doğu Prusya'dan Bir Örnek
144 VII. Köylü Çiftçiliği Konusunda Baden Anketi
158 VIII. 1882 ve 1895 Yıllarında Alman Tarımı Konusundaki Genel İstatistikler. Orta-Büyüklükteki İşletmeler Sorunu
173 IX. Almanya'da Mandıracılık ve Tarım Kooperatif Toplulukları. Almanya'da Tarımsal Nüfusun Ekonomideki Durumuna Göre Dağılışı
193 X. Alman Bulgakov'u E. David'in "Çalışması"
205 XI. Büyük ve Küçük İşletmelerdeki Çiftlik Hayvanları
219 XII. Tarım Sorunu Konusunda Marksizme Karşı Çıkanlar Açısından "İdeal Ülke"

245 *Açıklayıcı Notlar*

VLADİMİR İLİÇ ULYANOV LENİN

1917 Ekim Devriminin önderi Vladimir İliç Ulyanov, 22 Nisan 1870'te Simbirsk kentinde doğdu. Orta halli bir öğretmen ailesinin altı çocuğundan ikincisidir. Ağabeyi Aleksandr'ın çara karşı suikast girişimine katıldığı için kurşuna dizildiği yıl, 1887'de, liseyi bitirerek Kazan Üniversitesi Hukuk Fakültesine girdi ve üç ay sonra devrimci öğrenci hareketi içinde yeraldığı için üniversiteden atıldı. 1891'de St. Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesini dışardan bitirdi. 1895'te ülke dışına çıkıp marksizmin önemli temsilcileriyle tanıştıktan sonra St. Petersburg'a dönüp İşçi Sınıfının Kurtuluşu İçin Mücadele Birliği adlı gizli bir örgüt kurdu. Aynı yılın sonunda tutuklandı, ondört ay hücrede kaldıktan sonra Sibirya'ya, Şuşenskoye köyüne sürgüne gönderildi; orada Krupskaya ile evlendi. Sosyal-demokrat gruplarla bağını sürdürdü ve bir parti program taslağı hazırladı. RSDİP (Rusya Sosyal-Demokrat İşçi Partisi) 1898 Martında Minsk'te toplanan bir kongreyle kuruldu. Aralık 1900'de yayınlanmaya başlayan *İskra* gazetesinde yayınlanan bir makalesinde ilk kez "Lenin" takma adını kullandı. RSDİP'in 1903'te ikinci kongresinde, demokratik merkeziyetçilik ve devrimci-demokratik diktatörlük konularında ortaya çıkan görüş ayrılığı sonrasında, merkez komite ve *İskra* yazıkurulunda çoğunluğu sağlayan Lenin ve yandaşları Bolşevik (çoğunluk), muhalifleri ise Menşevik (azınlık) adlarıyla anılmaya başladılar. 1905 Devriminin yenilgiye uğramasından sonra Aralık 1907'de yeniden Avrupa'daki sürgün yaşamına döndü. Birinci Dünya Savaşının başlamasından sonra kendi hükümetlerine destek olma politikasının sosyal-şoven bir politika olduğunu ileri sürerek, emperyalist savaşı iç savaşa döndürme çağrısında bulundu. 1917 Şubat Devriminden sonra Petrograd'a döndü. 7 Kasım'da Lenin'in önderliğinde Bolşevikler iktidarı elegeçirdiler. 21 Ocak 1924'te Gorki kentinde öldü.

Yazıhş sırasıyla başlıca yapıtları şunlardır: *Çto takoye "Druzya Naroda" i kak oni voyuyut protiv Sotsial-Demokratov?*, 1894 (***"Halkın Dostları" Kimlerdir ve Sosyal-Demokratlara Karşı Nasıl Savaşırlar?***); *Razvitiye kapitalizma v Rossi*, 1899 (***Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi***); *Çto delat?*, 1902 (***Ne Yapmalı?***); *Şag vperyod dva şaga nazad*, 1904 (***Bir Adım İleri İki Adım Geri***); *Dve taktiki Sotsial-Demokráty v demokratiçeskoy revolyutsi*, 1905 (***Demokratik Devrimde Sosyal-Demokrasinin İki Taktiği***); *Materializm i empiriokritisizm*, 1908 (***Materyalizm ve Ampiryokritisizm***); *İmperyalizm kak noveyşy etap kapitalizma*, 1916 (***Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması***); *Gosudarstvo i revolyutsiya*, 1917 (***Devlet ve Devrim***); *Proletarskaya revolyutsiya i renegat Kautsky*, 1918 (***Proletarya Devrimi ve Dönek Kautsky***); *Detskaya bolezm "levizny" v kommunizm*, 1920 (***Komünizmin Çocukluk Hastalığı - "Sol" Komünizm***). Lenin'in tüm yapıtları 45 ciltte toplanmıştır.

TARIMDA KAPİTALİZM[1]

(KAUTSKY'NİN KİTABI VE BAY BULGAKOV'UN MAKALESİ)

BİRİNCİ MAKALE

Bay S. Bulgakov'un, *Naçalo*, n° 1-2'de (bölüm II, s. 1-21), Kautsky'nin tarım sorunu üzerine yapıtını eleştiren "Tarımın Kapitalist Evrimi Sorununa Bir Katkı" adlı bir yazısı yayınlandı. Yazar, haklı olarak, "Kautsky'nin kitabının tam bir dünya görüşünü temsil ettiğini", teorik ve pratik öneminin büyük olduğunu belirtiyor. Bu yapıt tüm ülkelerde, genel konularda aynı düşünceleri paylaşan ve kendilerini marksist sayan yazarlar arasında bile ateşli bir tartışmaya neden olan ve olmaya devam eden bir sorunun belki de sistematik ve bilimsel ilk incelenmesidir. Bay Bulgakov, kendisini "negatif eleştiriyle", (*Naçalo* okurları için "kısaca" —daha sonra göreceğimiz gibi pek kısaca ve pek doğru olmayan bir biçimde— gözden geçirdiği) "Kautsky'nin kitabındaki özel tezlerin" eleştirisiyle sınırlıyor. Bay Bulgakov "ardından", "tarımın kapitalist evrimi sorununu sistematik bir biçimde sergilemeyi" ve böylece, Kautsky'ye karşıt "başka bir dünya

görüşü" ortaya koymayı umuyor.

Kautsky'nin kitabının Rusya'daki marksistler arasında küçümsenmeyecek ölçüde bir tartışmaya yolaçacağından ve Rusya'da da kimileri onu desteklerken, kimilerinin de ona karşı çıkacağından kuşkumuz yok. Nasıl olursa olsun, Kautsky'nin kitabına ilişkin bu satırların yazarının düşünceleriyle bay Bulgakov'un düşünceleri birbirine aykırı düşmektedir. *Die Agrarfrage*'nin* "önemli bir yapıt" olduğunu kabul etmesine karşın, bay Bulgakov'un değerlendirmesi şaşılacak ölçüde sert ve aynı eğilimde olan yazarlar arasında pek raslanmayan bir tonda. İşte bay Bulgakov'un kullandığı ifadelerden birkaç örnek: "fazla yüzeysel" ... "hem gerçek iktisat, hem gerçek tarımbilim açısından çok yetersiz" ... "ciddi bilimsel sorunlardan kaçınmak için Kautsky *boş tümceler* kullanıyor" (italikler bay Bulgakov'un!!), vb., vb.. Bu nedenle, biz, bu sert eleştirmenin anlatımını özenle inceleyeceğiz ve aynı zamanda okuru Kautsky'nin kitabıyla tanıştıracağız.

I

Kautsky'ye çatmadan önce bay Bulgakov, geçerken Marx'ı şöyle bir paylıyor. Bay Bulgakov, Marx'ın sınırsız hizmetlerinin önemine değinmekle birlikte, büyük iktisatçının yapıtlarında, insanın, "kimi zaman tarihin yeterince çürütmüş olduğu ... yanlış görüşler"le karşılaştığını gözlemliyor. "Bunlar arasında, örneğin, tıpkı manüfaktür sanayisinde olduğu gibi, tarımda da, değişen sermayenin, değişmeyen sermayeye oranının azaldığı ve dolayısıyla tarımsal sermayenin organik bileşiminin sürekli olarak yükseldiği görüşü yeralmaktadır." Burada yanılan Marx mı, yoksa Bulgakov mu — bay Bulgakov'un anıştırmasında şu olgu var: Tekniğin ilerlemesi ve yoğun tarımın gelişmesi, kırsal ekonomide, çoğunlukla, belirli bir toprak alanının ekilmesi için gerekli emek miktarında *bir artışa* yolaçar. Bu, yadsınamaz. Ama bu, değişmeyen sermayeye göre, bu sermayeyle *orantılı olarak* değişen sermayenin

* *Tarım Sorunu.* –ç.

azalması teorisini çürütmekten çok uzaktır. Marx'ın teorisi, yalnızca, d/s oranının (d=değişen sermaye, s=değişmeyen sermaye), genel olarak, d'nin birim alan başına arttığı durumlarda bile azalmaya eğilimli olduğunu göstermektedir; aynı zamanda, s daha hızlı artarsa, Marx'ın teorisinin yanlışlığı mı kanıtlanmış olur? Kapitalist ülkelerin tarımına gelince, d'de bir azalma ve s'de bir artış görülür. Almanya, Fransa ve İngiltere'de tarımda çalışan işçilerin sayısıyla orantılı olarak kırsal bölgelerdeki nüfus azalmakta, bunun yanısıra tarımda kullanılan makine sayısı artmaktadır. Örneğin, Almanya'da 1882 ile 1895 yılları arasında kırsal bölgelerde yaşayan nüfus 19.200.000'den 18.500.000'e (tarımda çalışan ücretli işçilerin sayısı 5.900.000'den 5.600.000'e) düşmüş; öte yandan tarım makinelerinin sayısı ise 458.369'dan 913.391'e* yükselmiş; tarımda kullanılan buharlı makine sayısı (1879'da) 2.731'den (1897'de) 12.856'ya çıkmış; buharlı makinelerin toplam beygirgücü ise daha da fazla bir artış göstermiştir. Sığır sayısı (1883 ve 1892 yıllarında sırayla) 15.800.000'den 17.500.000'e, domuz sayısı ise 9.200.000'den 12.200.000'e yükselmiştir. Fransa'da kırsal nüfus, 1882'de ("özgür") 6.900.000 çiftçiden 1892'de 6.600.000 çiftçiye düşmüştür, tarım makinelerinin sayısındaki artış ise şöyledir: 1862'de 132.784; 1882'de 278.896; 1892'de 355.795. Öte yandan sığır sayısı, sırasıyla, 12.000.000; 13.000.000; 13.700.000 olarak artmış, atların sayısı ise sırasıyla 2.910.000; 2.840.000; 2.780.000'e inmiştir. (1882-92 döneminde atların sayısındaki düşme, kırsal nüfustaki düşmeden daha az belirgindi.) Kısacası, sorun tüm olarak ele alınacak olursa, modern kapitalist ülkelerin tarihi, Marx'ın koyduğu yasanın tarım alanında uygulanabilirliğini çürütmemiş, tam tersine, doğrulamıştır. Bay Bulgakov'un yanılgısı, belli tarımbilimsel olguları, ne anlama geldiklerini incelemeden, *genel* ekonomik yasalar düzeyine çıkarmakta çok aceleci davranmasındadır. "Genel" sözcüğünü vurguluyoruz, çünkü ne Marx ve ne de onun öğretilileri, bu kuralı, hiçbir za-

* Çeşitli tipteki makineler toplanmıştır. Ayrıca belirtilmedikçe bütün rakamlar Kautsky'nin kitabından alınmıştır.

man, kapitalizmin genel eğilimlerini gösteren bir yasadan başka bir yasa olarak görmedikleri gibi, tek tek her durum için geçerli bir yasa olarak da görmediler. Sanayi alanında bile, bizzat Marx, (s/d oranının düştüğü) teknik değişme dönemlerini, belirli bir teknik temel üzerinde (yani s/d oranı değişmeden kalırsa, ki kimi durumlarda bu oran yükselebilir de) ilerleme dönemlerinin izlediğini gösterdi. (Yanlış olarak fabrika diye adlandırılan) büyük kapitalist işliklerin çöktüğü ve bunların yerini kapitalist ev (*domestic*) sanayisinin aldığı dönemlerde olduğu gibi, sanayinin bütün dallarında, bu yasanın ters düştüğü durumlara, kapitalist ülkelerin sanayi tarihlerinde raslandığı bilinir. Kapitalizmin gelişme süreçlerinin tarımda çok daha karmaşık olduğu ve son derece çok değişik biçimler gösterdiği kuşkusuz.

Kautsky'ye gelelim. Kautsky'nin kitabının başında yeralan feodal dönem tarımının özetinin "çok yüzeysel ve gereksiz" olduğu öne sürülüyor. Böyle bir yargıya hangi nedenle varıldığını anlamak oldukça güç. Kanımızca, bay Bulgakov, tarımın kapitalist evriminin sistemli bir yorumunu yapma konusundaki planını gerçekleştirmek istiyorsa, tarımda kapitalizm-öncesi ekonomilerin temel özelliklerini özetlemesi gerekir. Yoksa, *kapitalist* ekonominin ve bu ekonomiyle feodal ekonominin birbirine bağlandığı geçiş biçimlerinin özellikleri anlaşılamaz. "Kapitalist sürecin *başlangıcında* [italikler bay Bulgakov'un] tarımın aldığı biçimlerin" öneminin büyüklüğünü bay Bulgakov'un kendisi kabul ediyor. Kautsky ise, açıkça, Avrupa tarımında "kapitalist sürecin başlangıcı"nı gözönünde bulunduruyor. Kautsky'nin yaptığı feodal tarım özeti, bize göre, çok iyidir, ve kanıtlamadaki tam açıklık, ikincil ayrıntılar içinde boğulmadan temel yargıya varması bu yazarın genel özelliğidir. Kautsky, her şeyden önce sorunu tamamıyla açık ve doğru bir biçimde ortaya koyarak başlamaktadır. O, pek kesin biçimde açıklıyor: "Tarımın, aynı sanayinin gelişme şemasına göre gelişmediği —bunu, *a priori* (*von vornherein*) kanıtlanmış olarak kabul ediyoruz— kuşkusuz kesindir: o kendine özgü yasalara bağımlıdır." (s. 5-6.)

Yapılacak iş, "sermayenin tarımı egemenliği altına alıp almadığını ve bu egemenliğin nasıl yürütüldüğünü, sermayenin tarımı nasıl değiştirdiğini, eski mülkiyet ve üretim biçimlerini değiştirerek yeni biçim gereksinimlerine nasıl yolaçtığını araştırmaktır". (s. 6.) Sorun yalnızca bu biçimde ortaya konulacak olursa "kapitalist toplumda tarımın gelişmesi"nin (Kautsky'nin kitabının ilk, teorik bölümünün başlığı) doyurucu bir açıklaması yapılabilir.

"Kapitalist sürecin" başlangıcında, tarım, genel kural olarak, feodal rejimin toplumsal ekonomisine bağlı olan *köylü* elindeydi. Kautsky, ilk olarak, köylü çiftçiliği (*peasant farming*) *sistemini*, toprak ve ev sanayisi emeğinin birleşmesini ve daha sonra küçük-burjuva ve tutucu (Sismondi'vari) yazarların bu "cennet"lerinin bozulan öğelerini, yüksek faizin rolünü, yavaş yavaş "kırsal alanlar içine, bizzat köylü ekonomisinin bağrına sızan, eski uyumluluğu ve eski ortaklaşa çıkar birliğini yıkan uzlaşmaz sınıf karşıtlığının" özelliklerini belirtti. Başlangıcı ortaçağa uzanan bu süreç, bugün de kesin olarak sona ermemiştir. Bu tezi vurguluyoruz, çünkü bu olgu, Kautsky'nin tarımda teknik gelişmenin taşıyıcısının kim olduğu sorununu bile tartışmadığını öne süren bay Bulgakov'un büyük yanılgısını hemen ortaya koymaktadır. Kautsky'de bu sorun, pek açık ve kesindir, ve dikkatli her okur, bugün tarımda teknik ilerlemenin taşıyıcısının hem küçük hem büyük *kır burjuvazisi* olduğunu, ve (Kautsky'nin gösterdiği gibi) büyük-burjuvazinin bu bakımdan küçük-burjuvaziden daha önemli bir rol oynadığını, (narodniklerin, tarım uzmanlarının ve daha birçoğunun sık sık unuttuğu bu gerçeği) kavrayacaktır.

II

Kautsky, daha sonra, yaygın olan üçyıllık almaşık sistemi, tarımdaki bu en koruyucu sistemi; büyük toprak aristokrasisinin köylülüğü ezmesini ve mülksüzleştirmesini; gene büyük toprak aristokrasisi tarafından feodal-kapitalist bir

ekonominin düzenlenmesini; 17. ve 18. yüzyıllar boyunca köylünün açlıktan kıvranan yoksullar (*Hungerleider*) haline dönüşümünü; eski kırsal ilişkiler ve toprak mülkiyet biçimleri kendileri için elverişli olmayan bir burjuva köylülüğün (*Grossbauern,* artık tarım işçileri ve gündelikçiler kullanmak zorunda olan) gelişmesini; bu eski biçimleri ortadan kaldıran ve sanayinin ve kentlerin gelişmesiyle oluşmuş bulunan burjuva sınıf tarafından "yoğun, kapitalist tarım"ın (s. 26) yolunu açtığını — yani feodal tarımı kalın çizgileriyle (III. bölümde) açıkladı. Bu tabloyu tamamladıktan sonra, Kautsky, "modern tarım"ı (bölüm IV) tanımlıyor.

Bu bölümde, bilgisizlik ve yoksulluğun darbesini yemiş bulunan göreneksel köylü zanaatını, tarımbilimin bilimsel bir uygulamasına dönüştüren, tarımda yüzyıllardan beri süregelen durgunluğu altüst eden ve toplumsal emeğin üretici güçlerinin gelişmesini hızlandıran (ve bugün de bunu sürdüren) kapitalizmin tarımda gerçekleştirdiği büyük devrim, oldukça tam, kesin ve açık bir biçimde özetleniyor. Üçyıllık almaşık sistem, yerini, almaşık ekim sistemine bıraktı; hayvan beslenmesi ve ekim biçimleri iyileştirildi, ürünlerin verimliliği arttı ve işletmeler arasında işbölümü ve tarımda uzmanlaşma büyük ölçüde ilerledi. Kapitalizm-öncesi benzerliğin yerini, bütün tarım dallarındaki teknik gelişme ile birlikte giderek artan bir çeşitlilik aldı. Tarımda makineler kullanılmaya ve buhar gücünden yararlanılmaya başlandı ve büyük bir hızla gelişti. Uzmanların belirttiği gibi, bu alanda buhardan çok daha büyük bir rol oynayacağı düşünülen elektrik gücü kullanılmaya başlandı. İkincil yollardan yararlanılması bitkisel fizyolojinin verilerine uygun olarak yapay gübre kullanılması nedeniyle toprağın verimliliği arttı, bakteriyoloji, tarımda kullanılmaya başlandı.

"Kautsky'nin incelemelerinde* *ekonomik* bir tahlil bulun-

* Bay Bulgakov "Bu verilerin tümünün herhangi [*tıpkı böyle*!] bir tarım ekonomisi elkitabmdan elde edileceğini" düşünüyor. Bay Bulgakov'un "elkitapları" konusundaki bu pespembe görüşlerini paylaşmıyoruz. Rus elkitaplarından "herhangi" birini, bay Skvortsov (*Buhar İletimi*) ve bay N. Kablukov'un (*Dersler*, bunların yarısı *Rusya'da Köylü Ekonomisinin Gelişme Ko-*

madığı" konusundaki bay Bulgakov'un iddiası tamamen asılsızdır. Kautsky, bu devrim ile (özellikle kentlerin gelişmesiyle), *pazarın* büyümesi arasındaki bağlantıyı ve tarımdaki dönüşümlere ve uzmanlaşmaya bağlı olan *rekabete* tarımın bağımlı duruma geldiğini kesin olarak göstermektedir. "Kentsel sermayeden kaynaklanan bu devrim, diyor Kautsky, çiftçinin pazara bağımlılığını artırmakta ve dahası, çiftçi açısından önemli olan pazar koşullarını sürekli olarak değiştirmektedir. Yerel pazarın dünyayla olan bağlantısı bir şose olduğu sürece kârlı olan bir üretim dalı, bu yöreye bir demiryolu yapıldığı zaman kârlı olmamakta ve onun yerini zorunlu olarak başka bir üretim dalı almaktadır. Örneğin, yöreye trenler daha ucuz buğday taşıyorsa, tahıl üretimi artık kârlı olmamakta, ama aynı zamanda süt satmanın olanağının ortaya çıktığı görülmektedir. Meta dolaşımının gelişmesi, köylerde, geliştirilmiş yeni ürün çeşitlerinin ekimine olanak sağlar." vb. (s. 37-38). Kautsky şöyle diyor: "Feodal çağda yalnızca küçük-ölçekli tarım yapılıyordu, çünkü senyör, topraklarını, köylünün kendi araçlarıyla işlemekteydi. Kapitalizm, ilk kez, tarımda teknik açıdan küçük-ölçekli üretimden çok daha rasyonel olan büyük-ölçekli üretimin olanaklarını yarattı." Kautsky (ki, onun tarımın kendine özgü niteliklerinin kesinliğine değindiğini burada belirtmemiz gerekir), tarım makinelerinden sözederken, bu makinelerin kullanımının *kapitalist* niteliğini, emekçiler üzerindeki etkilerini, gelişmenin etkeni olarak makinelerin rolünü ve tarım makinelerinin kullanılmasını sınırlayan tasarıların "gerici ve ütopik niteliği"ni açıklıyor. "Tarım makineleri, dönüşümcü etkinliklerini sürdüreceklerdir: tarım işçilerini kentlere çekecek ve böylece kırsal alanlarda bir yandan ücretleri artırıcı, güçlü birer araç olarak görev yapacaklar, öte yandan da tarımda makine kullanımının daha da gelişmesine hizmet edeceklerdir." (s. 41.) Belirli bölümlerde Kautsky'nin modern tarımın kapita-

şulları adlı kitapta "yeniden" basılmıştır) kitaplarını ele alalım. Bunların hiçbirinde okurun, tarımda *kapitalizmin* getirdiği dönüşümün bir tablosunu bulması olanağı yoktur, çünkü bu kitapların hiçbiri, feodal ekonomiden kapitalist ekonomiye geçişin genel tablosunu vermek için hazırlanmamıştır.

list niteliğini, büyük ve küçük-ölçekli üretim arasındaki ilişkiyi ve köylülüğün proleterleşmesini ayrıntılı olarak anlattığını da ekleyelim. Görüldüğü gibi, Kautsky'nin "bütün bu değişikliklerin neden gerekli olduklarını bilmek sorusunu yanıtlamadığı" konusunda bay Bulgakov'un iddiası bütünüyle gerçek dışıdır.

V. bölümde ("Modern Tarımın Kapitalist Niteliği") Kautsky, Marx'ın değer, kâr ve rant teorisini açıklamaktadır. "Para olmadan, başka bir deyişle *sermaye olmadan*, diyor Kautsky, modern tarımsal üretim olanaksızdır." Gerçekten, günümüzün üretim biçiminde bireysel tüketim amacıyla kullanılmayan herhangi bir miktar para, sermayeye, yani genel kural olarak kendisi de sermayeye dönüşen artı-değeri doğuran bir değer haline dönüştürülebilir. Modern tarımsal üretim, öyleyse kapitalist üretimdir" (s. 56). Bu pasaj, yeri gelmişken bay Bulgakov'un şu satırlarını değerlendirmemize olanak sağlıyor: "Bu terimi, (kapitalist tarım), alışılagelen anlamında, yani tarımda büyük-ölçekli işletme anlamında kullanıyorum (Kautsky de aynı anlamda kullanıyor). Ama gerçekte [*tıpkı böyle*!], doğal ekonominin tümü kapitalist tarzda düzenlenince artık kapitalist-*olmayan* tarım varolmaz. Çünkü tarım *bütünüyle* üretim örgütlenmesinin genel koşullarınca belirlenir ve yalnızca bu sınırlar içinde büyük-ölçekli tarım ile küçük tarım arasında bir ayrım yapma olanağı vardır. Daha iyi anlaşılabilmesi açısından burada da yeni bir terim gerekmektedir." Galiba bay Bulgakov, Kautsky'yi *düzeltiyor*. ... Okurun da izlediği gibi, "ama gerçekte", Kautsky, "kapitalist tarım" terimini, bay Bulgakov'un kullandığı "alışılagelen" ve kesin olmayan anlamıyla *kullanmıyor*. Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu koşullarda tarımsal üretimin tümünün "genel kural olarak" kapitalist üretim olduğunu Kautsky çok iyi anlıyor ve bu gerçeği çok kesin ve açık bir biçimde belirtiyor. Düşüncesini kanıtlamak için ise çok yalın bir gerçeği, yani modern tarımın yürütülebilmesi için paranın gerekli olduğunu ve modern toplumda bireysel tüketim amacıyla kullanılmayan paranın sermaye-

leştiği olgusunu açıklıyor. Bize göre bu, bay Bulgakov'un "düzeltme"sinden çok daha açıktır ve Kautsky, "yeni terim" olmadan da işin içinden çıkmanın olanaklı olduğunu açıkça göstermiştir.

Kitabının V. bölümünde, Kautsky, gerek İngiltere'de çok gelişmiş olan *inter alia*, yani kiracı çiftçi sisteminin ve gerek kıta Avrupasında şaşılacak bir hızla gelişen ipotek sistemlerinin her ikisinin de, gerçekte tek ve aynı süreci, yani *çiftçinin topraktan ayrılması** sürecini ifade ettiğini belirtmektedir. Kapitalist kiracı çiftçi sisteminde, bu ayrılma gün gibi açıktır. İpotek sisteminde ise sözü edilen süreç "daha az belirgin ve her şey çok yalın olmamakla birlikte, süreçte varılan nokta aynıdır" (s. 86). Gerçekten, açıktır ki, toprağın ipotek edilmesi, toprak kirasının ipotek edilmesi ya da satılması anlamına gelir. Sonuç olarak, ipotek sisteminde, tıpkı kiracı çiftçi sisteminde olduğu gibi, kirayı alanlar (=topraksahipleri), işletmenin kârını alanlardan (=tarım işletmecileri, tarımsal girişimciler) ayrıdırlar. Bay Bulgakov için, "Kautsky'nin bu savının anlamı pek açık değil". "İpotek sisteminin, diyor, toprağın çiftçiden ayrılmasını ifade ettiğini düşünmek zordur". "İlk olarak, borcun, kiranın *tümünü* içine aldığını kanıtlamak olanaksızdır; bu, ancak ayrıksın bir durumda olanaklıdır. ..." Buna bizim yanıtımız şudur: İpotek borçlarından elde edilen kârların *bütün* kirayı içerdiğini kanıtlamaya gerek yoktur. Tıpkı, kiralanan bir toprak için ödenen *gerçek miktarın* kirayı karşıladığını kanıtlamaya gerek olmadığı gibi. İpotek borçlarının büyük bir hızla arttığını; topraksahiplerinin bütün topraklarını ipotek etmeye, rantın tümünü satmaya uğraştıklarını kanıtlamak yeter. Bu eğilimin varlığı —ki teorik bir ekonomik tahlil genellikle ancak eğilimlerle ilgilenebilir— kuşkusuzdur. Bunun sonucu olarak, çiftçinin topraktan ayrılması sürecinden de kuşku duyu-

* *Kapital*'in üçüncü cildinde (bu sürecin çeşitli ülkelerdeki değişik biçimlerini incelemeksizin) Marx, bu sürece işaret etti ve "bir üretim aracı olarak toprağın, toprak mülkiyetinden ve toprak sahibinden" ayrılmasının "kapitalist üretim tarzının başlıca sonuçlarından birisi" olduğunu gördü. (III, 2, s. 156-157; Rusça çevirisi, 509-510.)[2]

lamaz. Kirayı alan kimse ile işletmenin kârını alanın aynı kişi olması, "tarihsel açıdan bir istisnadır" (*ist historisch eine Ausnahme*, s. 91)... "İkinci olarak, borcun kaynakları ve nedenleri tek tek her durum için ayrı ayrı incelenmelidir ki, o durumun özelliği anlaşılabilsin." Bu son tümce büyük bir olasılıkla bir dizgi yanlışı ya da atlamadır. Bay Bulgakov'un (hele özellikle onun gibi genelde "kapitalist toplumda tarımın gelişmesi" ile ilgilenen birisinin), bir ekonomistten tek tek her durum için borcun nedenlerinin araştırmasını istemesi, hatta bunun yapılabileceğini düşünmesi bile olanaksızdır. Bay Bulgakov borcun nedenlerinin çeşitli ülkelerde, birbirinden farklı dönemlerde incelenmesinin gerekliliğini anlatmak istiyorsa kendisine katılamıyoruz. Kautsky, haklı olarak tarım konusunda elde çok fazla veri bulunduğunu ve modern teorinin acil görevinin, bunlara yenilerini eklemek yerine, "tarımda kapitalizmin gelişmesinin temel çizgilerini bir bütünsellik içinde araştırmak" olduğunu söylemektedir. (*Vorrede*, s. vi.*) Kuşkusuz bu temel çizgiler arasında, ipotek borçlarında artış biçiminde kendini gösteren, çiftçinin topraktan ayrılması olayı yeralmaktadır. Kautsky, ipoteklerin gerçek anlamını, onların ilerici tarihsel niteliğini (çiftçinin topraktan ayrılması, tarımın toplumsallaşmasının koşullarından birisidir) ve tarımın kapitalist gelişmesinde oynadıkları rolün anlamını açık ve kesin olarak ortaya koymuştur.** Kautsky'nin bu soruna ilişkin olarak ileri sürdüğü savların tümü teorik açıdan son derece değerlidir ve (özellikle "tarım ekonomisi ile ilgili her elkitabında" rasladığımız) borçlardan doğan "talihsizlikler" ve "yardım önlemleri" gibi yaygın burjuva gevezeliklere karşı güçlü birer silah görevini yapmaktadırlar. ... Bay Bulgakov'a göre, "Üçüncüsü, kiralanan toprak, ikinci bir işlem olarak ipotek edilebilir; ve bu anlamda top-

* Giriş, s. vi. *–Ed.*

** İpotek borçlarındaki artış her zaman tarımda bir çöküntü belirtisi değildir. ... (Tarımın çöküntüsünde olduğu gibi) tarımın zenginliği ve gelişmesi de —ilkin gelişen tarım yönünden, giderek artan sermaye gereksinimi nedeniyle ve ikinci olarak, tarım kredisinin yaygınlaşmasını kolaylaştıran toprak rantının artışı nedeniyle— ipotek borçlarının artışıyla açıklanabilir (s. 87).

rak, adeta ipotekten önceki gibi hiç kiralanmamış sayılabilir". İlginç bir tez! Bay Bulgakov'a, öteki ekonomik kategorilerle birbirine karıştırılması olanaksız olan, tek bir ekonomik olguyu anımsatalım. Toptan kiralama ve ipotek etme olayları, çiftçinin topraktan ayrılması olayının, toprakta kiracılık sistemi ve ipotek sistemi olmak üzere iki bölümde açıklanmasına ilişkin teorik öneriyi ne zayıflatır, ne de çürütür.

Bay Bulgakov, "büyük toprak mülkiyetinin egemen olduğu ülkelerde toprakta kiracılık sisteminin de gelişmiş olduğu"na (s. 88) ilişkin Kautsky'nin savlarının "oldukça şaşırtıcı" ve "baştanaşağı yanlış" olduğunu söylüyor. Kautsky, burada, özel toprak mülkiyetinin ortadan kalkmasını kolaylaştıran koşullardan, yani (toprakta kiracılık sistemi sırasında) toprak mülkiyetinin yoğunlaşmasından ve (topraksahiplerinin topraklarını doğrudan işletmeleri sırasında) ipoteklerin yoğunlaşmasından sözediyor. Gene toprak mülkiyetinin yoğunlaşması sorununa ilişkin olarak, Kautsky, "ayrı ayrı mülklerin tek bir kişinin elinde toplanmasını gözleyebilmemizi sağlayacak" istatistiklerin bulunmadığını, ama "genel olarak" kiralanan çiftliklerin sayısındaki ve kiralanan toprakların yüzölçümlerindeki artışın, toprak mülkiyetinin yoğunlaşması ile başabaş ilerlediğini "kabul edebileceğimizi" söylüyor. "Toprakta kiracılık sisteminin gelişmiş olduğu ülkeler, aynı zamanda, büyük toprak mülkiyetinin egemen olduğu ülkelerdir." Kautsky'nin tezinin yalnızca toprakta kiracılık sisteminin gelişmiş olduğu ülkelere uygulanabileceği açıktır; ama bay Bulgakov, doğu Prusya'ya göndermede bulunuyor ve burada parçalanan büyük toprak mülklerine koşut olarak kiracı çiftçilerin artışını "kanıtlayabileceğini sanıyor", ve bu tek örnekle Kautsky'nin savını çürütebileceğini umuyor! Bizzat Kautsky'nin büyük mülklerin parçalanışına ve Elbe'nin doğusunda köylü kiracının artmasına değindiğini ve, daha sonra göreceğimiz gibi bu süreçlerin her ikisinin de gerçek anlamlarını açıkladığını bay Bulgakov, okurlarına iletmeyi her nasılsa unutmuş!

İpotek borçlanmalarının olduğu ülkelerde özel mülk toprakların yoğunlaşmasını, Kautsky, ipotek kurumlarının yoğunlaşmasına dayanarak kanıtlıyor. Bay Bulgakov'a göre bu bir kanıt sayılmaz. Ona göre, "(hisse senetleri aracılığıyla) sermayenin dağılması olayı ile kredi kurumlarının yoğunlaşması olayının başabaş ilerledikleri durumlar olabilir". Eh artık, sorun buraya gelince, bay Bulgakov'la tartışmayacağız.

III

Feodal ve kapitalist tarımın temel niteliklerini inceledikten sonra, Kautsky, (bölüm VI) tarımda "büyük ve küçük-ölçekli üretim" sorununa geliyor. Kautsky'nin kitabının en iyi bölümlerinden biri olan bu bölümde ilkin "büyük-ölçekli üretimin teknik açıdan üstünlüğü" ele alınıyor. Büyük-ölçekli üretimin yararının kesin olduğu konusunda kararlı olan Kautsky, (bay Bulgakov'un temelsiz olarak varsaydığı) tarımsal ilişkilerdeki sayısız çeşitliliği gözardı eden soyut bir formül önermek yerine, açık ve net olarak, pratiğin incelenmesinde teorik yasanın uygulamalarında bu çeşitliliğin gözönüne alınmasının zorunluluğunu belirtiyor. Öncelikle tarımda büyük-ölçekli üretimin küçük-ölçekli üretime olan üstünlüğünün yalnızca "*bütün öteki şeyler eşit olmak koşuluyla*" kaçınılmaz olduğu "*kendiliğinden anlaşılır*" (s. 100. İtalikler benim). Tarımda olduğu gibi, sanayide de, büyük-ölçekli üretimin üstünlüğü kuralı, sanıldığı gibi, basit ve kesin değildir; sanayide de, bu yasanın uygulanabilirliği (günlük yaşamda da her zaman bulunmayan) "*bütün öteki şeyler eşit olmak koşulu*"na bağlıdır. Bununla birlikte, oldukça karmaşık ve çeşitli ilişkileri olan tarım kesiminde, büyük-ölçekli üretimin üstünlüğü kuralının tam olarak uygulanabilirliğini engelleyen oldukça zorlu koşullar vardır. Örneğin Kautsky, köylü mülkleri ile küçük senyör mülklerinin sınır noktasında gerçekten "niceliğin niteliğe dönüştüğünü" gözlüyor: büyük köylü çiftliği, "teknik açıdan değilse bile ekonomik açıdan" küçük senyör çiftliğinden "üstün" olabilir. (Büyük-ölçekli üreti-

min en önemli üstünlüklerinden biri olan) bilimsel eğitim görmüş bir yöneticiyi çalıştırmak, küçük bir mülksahibine çok pahalıya gelebilir; ve çiftlik sahibinin kendisinin çiftliği yönetmesi ise, genelde, yalnızca "tutuculuk"tur ve bilimsel hiçbir özelliği yoktur. İkincisi, tarımda, büyük-ölçekli üretimin küçük-ölçekli üretime olan üstünlüğü sınırlıdır. Kautsky, bu sınırı derinliğine inceliyor. Bu sınırın tarımın farklı dallarında ve farklı toplumsal ve ekonomik koşullarda değişiklikler gösterdiğini söylemeden geçemeyeceğiz. Üçüncüsü, Kautsky, hiçbir biçimde, uzmanların belirttikleri gibi, küçük-ölçekli üretimin büyük-ölçekli üretimle "bir ölçüde" rekabet edebildiği, örneğin, sebzecilik, üzüm yetiştirme, sınai bitkiler, vb. gibi (s. 115) tarım dalları bulunduğu gerçeğini gözardı etmemektedir. Ama hayvancılık ve tahıl üretimi gibi tarımın belirleyici (*entscheidenden*) dalları, yukarda sözünü ettiğimiz dallara oldukça egemen durumdadırlar. Ayrıca, "sebzecilik ve üzüm yetiştirme alanlarında bile oldukça başarılı büyük-ölçekli girişimler vardır" (s. 115). Böylece, tarım bir bütün olarak (*in Allgemeinen*) ele alındığı zaman küçük-ölçekli üretimin üstün olduğu dallar dışlandığında büyük-ölçekli üretimin küçük-ölçekli üretime kesinlikle üstün olduğu söylenebilir" (s. 116).

Tarımda büyük-ölçekli üretimin teknik üstünlüğünü (Kautsky'nin kanıtlarını, bay Bulgakov'un itirazlarını ele alırken, daha ayrıntılı olarak sunacağız) ortaya koyan Kautsky: "Büyük-ölçekli üretimin üstünlüklerine karşılık küçük-ölçekli üretim neler sağlayabilir?" diye soruyor. Ve yanıtlıyor: "Ücretli işçiden farklı olarak, kendi hesabına daha geniş bir alanda ve daha fazla çalışan tarım emekçisinin, bağımsız küçük çiftçinin gereksinimleri, tarım işçisinin düşük düzeydeki gereksiniminin daha altında bir düzeydedir" (s. 106); bunun yanısıra, Fransa, İngiltere ve Almanya'daki köylülerin durumlarına ilişkin birkaç çarpıcı rakam veren Kautsky, "küçük-ölçekli üretimdeki aşırı çalışma ve yetersiz tüketim" konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmıyor. Son olarak, büyük-ölçekli üretimin üstünlüğünün, çiftçilerin *koope-*

ratifler kurma çabaları ile de kanıtlandığını belirtiyor ve "kooperatifleşmiş üretim, büyük-ölçekli üretimdir" diyor. Genel olarak küçük-burjuva ideologların ve özellikle Rus narodniklerin (örneğin, bay Kablukov'un yukarda değinilen kitabının) küçük çiftçi kooperatifleri konusundaki dedikoduları herkesçe bilinmektedir. Bu nedenle, Kautsky'nin, bu kooperatiflerin görevlerine ilişkin mükemmel incelemesi önem kazanmaktadır. Doğal olarak, küçük çiftçi kooperatifleri ekonomik gelişmede bir bağlantı noktasıdır, ama bu kooperatifler sık sık düşünüldüğü ve ileri sürüldüğü gibi *tam bir kolektivizme geçişi değil, kapitalizme bir geçişi* (*Fortschritt zum Kapitalismus*) ifade ederler (s. 118). Kooperatifler, tarımda büyük-ölçekli üretimin küçük-ölçekli üretime olan üstünlüğünü (*Vorsprung*) azaltmak bir yana artırırlar, çünkü büyük çiftçiler bu kooperatiflerin kurulmasından daha çok çıkar sağlarlar ve üstünlüklerinden çok daha fazla yararlanırlar. Ortaklaşa, kolektif büyük-ölçekli üretimin, kapitalist büyük-ölçekli üretime olan üstünlüğünü daha kategorik biçimde Kautsky'nin açıkça gösterdiği kendiliğinden anlaşılır. Kautsky, İngiltere'de Robert Owen yandaşlarının uyguladıkları ve Kuzey Amerika'nın Birleşik Devletler'inde uygulanan kolektif çiftçilik denemelerini ele alıyor.* Ona göre, bütün bu deneyimler, işçilerin kolektif olarak büyük-ölçekli modern çiftçiliği yürütebileceklerini *kesin olarak kanıtlamaktadır,* ama bunun gerçekleşmesi için "kimi belirli ekonomik, siyasal ve düşünsel koşullar" gerekmektedir. Onları yalıtan disiplin ve dayanışmanın çok az gelişmiş olması, yalnızca batı Avrupa köylülerinde değil ama, (A. N. Engelhardt ve G. N. Uspenski'yi anımsarsak) Rus "komün" köylüleri arasında gözlediğimiz "topraksahipliğinin fanatizm"leri, küçük üreticinin (zanaatçının ve köylünün) kolektif üretime geçişini engellemektedir. Kautsky, kategorik olarak "*modern toplumda* köylünün komünal üretime geçmesini beklemenin çok saçma olduğunu" açıklıyor.

* 124-126. sayfalarda, Kautsky, bu yıl *Ruskoye Bogatstvo*'nun[3] 2. sayısında bay Dioneo'nun Rus okurlara açıkladığı Ralahin'deki tarım komününü yazıyor.

Kautsky'nin kitabının VI. bölümünün oldukça zengin içeriği işte budur. Bay Bulgakov özellikle bu bölümden rahatsız olmuştur. Kanımızca, Kautsky'nin "büyük günahı" çeşitli kavramları birbirine karıştırmasıdır; "teknik üstünlükler ekonomik üstünlüklerle karıştırılmıştır". Kautsky "*teknik açıdan* daha yetkin olan bir üretim biçiminin *ekonomik açıdan* da daha yetkin, yani daha geçerli olduğuna ilişkin yanlış varsayımdan yola çıkmaktadır". Kautsky'nin tezinin çizgisini açıklığa kavuşturarak bay Bulgakov'un bu duygusal savının tamamen temelsiz olduğunu okurlarımıza açıkladığımızı umarız. Kautsky, teknik ile ekonomiyi* birbirine hiç karıştırmadan, kapitalist sistem içinde, *bütün öteki şeyler eşit olmak koşuluyla*, tarımda büyük-ölçekli üretim ile küçük-ölçekli üretim arasındaki ilişki sorununu çok doğru bir biçimde inceliyor. *VI. bölümün giriş tümcesinde, Kautsky, kapitalizmin gelişme düzeyi ile büyük-ölçekli tarımın üstünlüğü kuralının genel uygulanabilirlik derecesi arasındaki açık bağıntıyı belirliyor*: "Tarım ne kadar kapitalistleşirse, büyük ve küçük-ölçekli üretim teknikleri arasındaki nitelik farkı da o denli büyür." (s. 92.) Kapitalizm-öncesi tarımda bu nitelik farkı yoktu. Öyleyse, bay Bulgakov'un Kautsky'ye yönelttiği

* Tezini savunabilmek için bay Bulgakov'un aktarabileceği tek şey, IV. bölümün ilk kesimine, bu kesimin, büyük-ölçekli üretimin hem teknik ve hem de ekonomik üstünlüklerine değiniyor olmasına karşın, Kautsky'nin koyduğu *başlıktır*: "(*a*) Büyük-Ölçekli Üretimin *Teknik* Üstünlüğü". Ama bu, Kautsky'nin teknik ile ekonomiyi birbirine karıştırmasının kanıtı mıdır? Doğrusunu söylemek gerekirse, Kautsky'nin koyduğu başlığın yanlışlığı sorunu, halen açıklığa kavuşmuş değildir. Sorunun önemli olan yanı, Kautsky'nin buradaki amacının VI. bölümün birinci ve ikinci kısımlarının içeriklerini karşılaştırarak farklılıklarını göstermek olmasıdır. Birinci kısımda (*a*) kapitalist tarımda, büyük-ölçekli üretimin teknik alandaki üstünlüğünden sözediyor ve burada makinelerin vb. yanısıra, örneğin, kredi anlatılıyor. Bay Bulgakov alaycı bir dille bunun "garip bir teknik üstünlük biçimi" olduğunu söylüyor. Ama *Rira bien qui rira le dernier*! [Son gülen iyi güler! –ç.] Kautsky'nin kitabına bir gözatacak olursanız, kafasındaki şeyin başlıca, yalnızca büyük çiftçinin elde etmek olanağını bulduğu kredi işinin (ve daha ilerdeki ticaretin) *tekniğindeki* gelişme olduğunu göreceksiniz. Öte yandan bu bölümün, ikinci kısmında (*b*) büyük-ölçekli üretim ve küçük-ölçekli üretimde, emekçilerin emeğinin niceliğini tüketim normlarını karşılaştırıyor. Sonuç olarak, bu bölümde, Kautsky *tam anlamıyla* büyük ve küçük-ölçekli üretim arasındaki *ekonomik farklılığı* inceliyor. Kredi ve ticaret *ekonomileri* her ikisi için aynıdır, ama *teknik* farklıdır.

bu sert suçlamaya ne demeli? "Sorunun, günümüz toplumsal ve ekonomik koşullarında, büyük ve küçük-ölçekli üretim biçimlerinin hangi özelllikleri, ikisi arasındaki rekabeti açıklamaktadır biçiminde konulması gerekirdi." Bu "düzeltme" de, yukarda incelediğimiz düzeltmeyle aynı niteliktedir.

Şimdi Kautsky'nin tarımda büyük-ölçekli üretimin teknik açıdan üstünlüğünü savunan tezlerini bay Bulgakov'un nasıl çürüttüğünü görelim. Kautsky diyor ki: "Tarımı sanayiden ayıran en önemli özelliklerden biri, terimin gerçek anlamıyla tarımsal üretimin (*Wirtschaftsbetrieb*, ekonomik bir girişim) genellikle ev ekonomisi (*Haushalt*) ile bağlantılı olması, sanayide ise böyle bir durumun sözkonusu olmamasıdır." Emeğin ve maddi araçların tutumlu kullanılması açısından büyük ev ekonomisinin küçük bir ev ekonomisinden avantajlı olduğunu kanıtlamaya gerek yoktur. ... Birincisi (buna dikkat ediniz! *V. İ*) "gazı, margarini ve hindibayı toptan alırken, ikincisi bu malzemeleri vb. perakende olarak satın alır" (s. 93). Bay Bulgakov "düzeltiyor": "Kautsky bunun teknik açıdan daha avantajlı olduğunu değil, ama yalnızca daha *ucuza* geldiğini anlatmak istiyor"!.. (Bütün ötekilerde olduğu gibi) burada da bay Bulgakov'un Kautsky'yi "düzeltme" çabalarındaki talihsizlik açıkça görülmüyor mu? İnatçı eleştirmen şöyle devam ediyor: "Bu tez, kendi içinde de kuşkuludur, çünkü belirli koşullarda ürünün değeri dağınık durumda olan kulübelerin değerini kapsamayabilir. Öte yandan basit bir evin değeri, faizi dahil olmasa da, ürünün değerine eklenmektedir. Bu da, büyük-ölçekli üretimin küçük-ölçekli üretim karşısında abartılmış teknik üstünlüklerine değil, araştırılması gereken toplumsal ve ekonomik koşullara bağlıdır." ... Öncelikle, bay Bulgakov, önemsiz bir noktayı, yani Kautsky'nin *bütün öteki şeyler eşit olmak koşuluyla* büyük-ölçekli üretim ile küçük-ölçekli üretimin özelliklerini karşılaştırdıktan sonra bu koşulların daha ayrıntılı bir çözümlemesine giriştiğini unutuyor. Sonuçta, bay Bulgakov, farklı sorunları aynı kefeye koyuyor. İkincisi, köylülerin baraka evlerinin (*isba*) değeri, ürünün değerinin kapsamına nasıl olur

da girmez? Yalnızca köylü kullandığı kerestenin değerini ya da baraka evinin yapımında ve onarımında harcadığı emeği "hesaba katmadığı" için. Kuşkusuz, doğal ekonomiyi sürdürdüğü ölçüde köylünün emeğini "hesaba katmayacağını", Kautsky'nin kitabının 165-167'inci sayfalarında (bölüm VIII. "Köylünün Proleterleşmesi") açık ve kesin olarak ortaya koyduğunu, bay Bulgakov, okura söylemeyi unutmuş görünüyor. Ama biz, şimdi doğal ekonomiyi ya da basit meta üretimini değil, kapitalizmin "toplumsal ve ekonomik koşul"unu tartışıyoruz. Çünkü, kapitalizmin toplumsal koşullarında onun emeğinin "hesaplanmaması", emeği, (bir tüccara ya da bir başka kapitaliste) bedava olarak vermektir; emekgücünün eksik bir ücreti karşılığında çalışmaktır; gereksinimlerin düzeyini normalin altına çekmektir. Görüldüğü gibi, küçük üretimin *bu* ayırdedici özelliğini Kautsky tamamen kavramış ve çok doğru açıklamıştır. Kautsky'ye karşı çıkan bay Bulgakov, burjuva ve küçük-burjuva iktisatçıların her zamanki hilelerini ve yanılgılarını yineliyor. Bu iktisatçılar, küçük köylünün kendi emeğini hesaba katmak gereğini duymadığını ya da kira ve kâr ardında koşmadığını vb. ileri sürdüler, onun "canlılığını" öve öve bizi sağır ettiler. Bu alkışlanası kişiler, bu tip tartışmalarla yalnızca doğal ekonominin, basit meta üretiminin ve kapitalizmin "toplumsal ve ekonomik koşullarının" birbirine karıştırıldığını unutuyorlar. Kautsky bütün bu yanılgıları çok iyi bir biçimde açıklıyor ve çeşitli toplumsal ve ekonomik ilişki sistemleri arasında *kesin bir ayrım* yaparak şöyle diyor: "Küçük köylünün tarımsal üretimi, meta üretimi sınırları içine alınmazsa, yalnızca ev ekonomisinin bir bölümü olarak kalırsa, aynı zamanda modern üretim biçiminin merkezileşme eğilimlerinin de dışında kalır. Bu işlerin parça parça bölünmesi ne denli irrasyonel olursa olsun, ne denli boş yere çaba harcanmasına neden olursa olsun, köylü ona dört elle sarılır, tıpkı karısının, büyük bir ölçüde emek-gücü harcanmasına karşılık sonuçları son derece yoksulluk olan, ama başkalarının iradesinden bağımsız ve tüm sömürüden özgür tek bir alanı tem-

sil eden yoksul evinin işlerine sarılması gibi." (s. 165.) Doğal ekonominin yerini meta ekonomisi aldığı zaman durum değişir. Köylü artık ürettiklerini satmak, araçlar satın almak ve *toprak satın almak* durumundadır. Köylü *basit meta üreticisi* olarak kaldığı sürece ücretli bir işçinin yaşam düzeyiyle yetinebilir; ne kira, ne de kâr gereksinir; toprağa bir kapitalist girişimcinin ödediğinden çok daha yüksek bir fiyat ödeyebilir (s. 166). Ama basit meta üretiminin yerini *kapitalist üretim* almaktadır. Örneğin, köylü, toprağını ipotek ettirmiş ise, kredi veren alacaklıya bıraktığı rantı da geri almak zorundadır. Bu gelişme aşamasında, köylü, yalnızca basit bir meta üreticisi olarak görülebilir. *De facto*,* çoğunlukla ondan "ek iş" istemek zorunda olduğu, yani emek-gücünü ona satmak zorunda olduğu *kapitalist* ile —kredi veren alacaklı, tüccar, sanayi girişimcisi ile— iş yapmak zorundadır. Kautsky gene, kapitalist toplumda büyük-ölçekli üretim ile küçük-ölçekli üretimi karşılaştırıyor: Bu aşamada köylünün "emeğini hesaba katmaması"nın kendisi için yalnızca tek bir anlamı vardır: gücü tükenene değin çalışmak ve sürekli olarak tüketimi kısmak.

Bay Bulgakov'un öteki itirazları da bunun gibi anlamsızdır. Kautsky diyor ki, küçük-ölçekli üretim, makinelerin kullanımına çok daha dar sınırlar içinde izin verir; ve küçük mülksahibi daha zor ve daha pahalıya kredi bulur. Onun bu tezlerini yanlış bulan bay Bulgakov köylü kooperatiflerine gönderme yapıyor! Kautsky'nin özelliklerini ve anlamlarını değerlendirdiği, yukarıda değinilen bu kooperatiflere ilişkin öne sürdüğü bulguları tamamen görmezlikten geliyor. Bay Bulgakov, Kautsky'yi, makineler konusunu da, "daha genel bir ekonomik sorun" biçiminde sunmadığı için suçluyor: Bütünsel olarak tarımda makinelerin ekonomik rolü nedir ve makineler, manüfaktür sanayisindeki gibi tarımda da vazgeçilmez araçlar mıdır?" [Bay Bulgakov Kautsky'nin kitabının IV. bölümünü unutmuş!] Kautsky, modern tarımda makinelerin kullanımının kapitalist niteliğini açıkça anlatıyor (s.

* Gerçekte, fiili olarak. -ç.

39, 40 ve devamı); tarımda makinelerin kullanımında "teknik ve ekonomik güçlükler" doğuran, tarımın kendine özgü özelliklerinin altını çiziyor (s. 38 ve devamı); ve makinelerin gittikçe artan kullanımları (s. 40), bu olayın teknik açıdan anlamı (42 ve devamı), ve buharla elektriğin rollerine ilişkin veriler ortaya koyuyor. Kautsky çeşitli makinelerin bütünsel olarak en verimli biçimde kullanımı için tarımbilimin ilkelerine göre gerekli çiftlik büyüklüğünü belirliyor (94), ve Almanya'da 1895 yılı nüfus sayımına göre küçük işletmelerden büyük işletmelere doğru makine kullanımının düzenli ve hızlı bir artış gösterdiğini vurguluyor. (2 hektara kadar olan çiftliklerde yüzde 2; 2-5 hektar arasındaki çiftliklerde yüzde 13,8; 5-20 hektar arasındaki çiftliklerde yüzde 45,8; 20-100 hektar arasındaki çiftliklerde yüzde 78,8; 100 ve daha fazla hektarlık çiftliklerde yüzde 94,2.) Bay Bulgakov, makinelerin "ortadan kaldırılmazlığı" ya da "ortadan kaldırılırlığı" konusundaki "genel" tartışmaları bu rakamlara yeğlerdi! ...

Bay Bulgakov'a göre "küçük-ölçekli üretimde hektar başına çok daha fazla yük taşıyan hayvan kullanıldığı savı güvenilir olmaktan uzaktır... çünkü işletmeye göre gerekli hayvan yoğunluğu araştırılmamış." Kautsky'nin kitabında bu savın bulunduğu sayfada ise şu satırları okuyoruz: "Küçük-ölçekli tarımda (hektar başına 1000 adet) kullanılan inek sayısının fazlalığı, hayvancılıkta köylünün büyük işletmeciden daha fazla, buğday üretiminde ise ondan daha az sayıda hayvan kullanması olgusuyla da belirlenebilir; ama bu, beslenen at sayısındaki farklılığı açıklamaz." (s. 96'da, 1860 yılı Saksonyası, 1883 yılı Almanyası'nın tümü ve 1880 yılı İngilteresi'ne ilişkin rakamlar aktarılmıştır.) Okurun bir konuda dikkatini çekmek istiyoruz: Rusya'da zemstvo istatistikleri de büyük-ölçekli tarımın küçük-ölçekli tarıma üstünlüğünü gösteren aynı yasayı açıkça düşündürüyor; büyük köylü işletmeleri, daha az sığır ve birim toprak başına* daha az alet ve

* Bkz: V. Y. Postnikov, *Güney Rusya'da Köylü Tarımı*, Karş: V. İlyin, *Kapitalizmin Gelişmesi*'nde (bölüm II, kesim I) bu yapıta değiniyor. [V. İ. Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, Sol Yayınları, Ankara 1988, s. 53-68. –*Ed.*]

avadanlıkla işletilirler.

Kautsky'nin, kapitalist tarımda büyük-ölçekli üretimin küçük-ölçekli üretime üstünlüğüne ilişkin tezlerini bay Bulgakov oldukça eksik yorumlamakta. Büyük-ölçekli tarımın üstünlüğü, yalnızca, ekili alanların daha az çarçur edilmesi, araç-gereçlerde ve çiftlik hayvanlarında yapılacak tasarruf, araç-gereçlerin tam kapasiteyle kullanımı, makinelerin kullanımında ve kredi kullanımında çok geniş olanakların varlığına dayanmaz. Bunların yanısıra büyük-ölçekli üretimin ticari üstünlüğü ve bu üretim biçiminde bilimsel yöntemlerle eğitilmiş yöneticilerin istihdam edilmesi olguları da bu üstünlüğe neden olmaktadır. (Kautsky, s. 104.) Büyük-ölçekli tarımda, işçilerin birlikte çalışmasından ve işbölümünden çok daha fazla yararlanılır. "Bilimsel açıdan iyi eğitim görmüş bir çiftçi, ancak, emek-gücünün tam olarak kullanılabildiği yönetim ve denetim açısından yeterince geniş olan bir çiftlikte istihdam edilebilir." (s. 98: "Bu tip çiftliklerin büyüklüğü, üretimin biçimine göre" üç hektarlık alanlardan (üzüm bağlarından) 500 hektarlık yaygın (*extensive*) tarım yapan çiftliklere dek değişir.) Bu nedenle Kautsky, ilginç, ve oldukça karakteristik bir başka olguya, yani ilk ve orta dereceli tarım okullarının kurulmasının köylüye değil, ama ona çalıştıracağı elemanı sağlaması açısından büyük çiftçiye çıkar sağladığı olgusuna parmak basmaktadır (Rusya'da da aynı şey gözleniyor). "Bütünüyle rasyonelleştirilmiş üretim için gerekli olan daha yüksek dereceli eğitim, köylülerin bugünkü yaşam koşullarına uygun düşmemektedir. Kuşkusuz bu, daha ileri dereceli öğrenimin kınanması değil, tam tersine köylülerin yaşam koşullarının yerilmesidir. Bunun anlamı şudur: Köylü üretimi, büyük-ölçekli üretimle birlikte varlığını sürdürebiliyorsa, bunun nedeni, bu üretim biçiminin yüksek verimliliği değil, ama gereksinimlerin en düşük düzeyiyle yetinilmesidir." (s. 99.) Büyük-ölçekli üretim koşullarında yalnızca kır emekçilerinin kullanılması yeterli değildir. Bunlarla birlikte, gereksinimleri yüksek düzeyde olan kent emekçilerinin de çalıştırılmaları gerekir.

Kautsky'nin "küçük-ölçekli üretimde fazla çalışma ve düşük tüketim" konusunda kanıtlamaya çalıştığı oldukça ilginç ve önemli verileri bay Bulgakov "birkaç [!] raslansal [??] alıntı" olarak nitelendiriyor. Bay Bulgakov olabildiğince çok sayıda "karşıt nitelikli alıntıları" kanıt olarak ileri sürmek "görevini üstleniyor". Ancak "karşıt nitelikli alıntılar" ile kanıtlayacağı *karşıt bir görüş* getirmeyi de üstlenip üstlenmediğini söylemeyi unutuyor. İşte sorunun özü buradadır! Bay Bulgakov, kapitalist toplumda, işçilerin düşük tüketim ve fazla çalışma koşullarının yaygınlığı açısından, büyük-ölçekli üretim ile küçük-ölçekli üretimin farklılaşmasını kanıtlama görevini üstleniyor mu? Bay Bulgakov bu denli gülünç bir iddiayı ortaya atmayacak kadar ihtiyatlıdır. "Köylülerin bazı bölgelerde zengin, bazı bölgelerde ise yoksul olduklarını" söyleyerek onların fazla çalışma ve düşük tüketim olgularını gözardı etmenin olanaklı olduğunu sanıyor!! Küçük ve büyük-ölçekli üretimin durumu ile ilgili verileri genelleştirmek yerine, çeşitli "bölgelerdeki" nüfusun "zenginlik" farklarını incelemeye girişen bir ekonomist için ne söylenebilir ki? "Zanaatçıların kimi yerlerde zengin, kimi yerlerde ise yoksul oldukları" düşüncesinden hareketle, fabrika işçileriyle karşılaştırıldıklarında, zanaatçıların fazla çalışmalarını ve düşük tüketimlerini görmekten kaçınan bir ekonomist için ne söylenebilir ki? Yeri gelmişken zanaatçılarla ilgili birkaç söz edelim. Bay Bulgakov, şöyle yazıyor: "Anladığım kadarıyla Kautsky, [tarımda olduğu gibi] fazla çalışma konusunda teknik sınırları bulunmayan *Hausindustrie** ile kuşkusuz bir koşutluk düşünüyor, ama bu koşutluk buraya uygun düşmüyor." Buna karşılık, biz de, anladığımız kadarıyla, bay Bulgakov'un eleştirmekte olduğu kitap konusunda şaşılacak derecede dikkatsiz davrandığını ileri sürüyoruz. Çünkü, Kautsky *Hausindustrie* ile "bir koşutluk düşünmedi", tam tersine, ortalamanın çok üstünde çalışma sorunuyla ilgili olan *bu bölümün* (bölüm VI, b, s. 106) *daha ilk sayfalarından başlayarak bu konuyu açık ve kesin olarak vurguladı:* "Ev sanayi-

* Ev sanayisi. –ç.

sinde (*Hausindustrie*) olduğu gibi, diye yazıyor Kautsky, küçük köylü işletmesinde de ailedeki çocukların çalışması, başkalarının yanında ücretli olarak çalışmasından çok daha kötüdür." Bay Bulgakov bu koşutluğun hiçbir anlamı olmadığını ne denli parlak bir biçimde ileri sürerse sürsün, aslında tamamen yanlış olan kendi düşüncesidir. Sanayide, diye açıklıyor, ortalamanın üstünde çalışmanın teknik sınırları yoktur, ama köylü açısından, bu çalışma, "tarımın teknik koşullarıyla sınırlanır". Şimdi soralım: Teknik ile ekonomiyi, gerçekte, birbirine karıştıran kimdir? Bay Bulgakov mu, yoksa Kautsky mi? Sanayide ve tarımda küçük üreticinin çocuklarını oldukça küçük bir yaşta çalıştırdığını, kendisinin ise her gün saat olarak da fazladan çalıştığını, "çok daha tutumlu" yaşadığını, ve çağdaş bir ülkede (Marx'ın deyimiyle) gerçek bir "barbar" haline gelecek ölçüde gereksinimlerini kıstığını olaylarla kanıtlamasının, ev sanayisi ya da tarım tekniği ile ne ilgisi var? Tarımın kendine özgü sayısız özellikleri olması, (ki Kautsky bunu hiç unutmuyor) tarım ve sanayide varolan bu tür olguların ekonomik açıdan benzerliklerinin yadsınması için neden olabilir mi? Bay Bulgakov'a göre "küçük köylü istese bile tarlasında gerektiğinden fazla çalışamaz". Ama küçük köylü günde oniki saat değil, ondört saat çalışabilmektedir ve çalışır; normalin üstünde çalışabilmektedir ve çalışır, bu da onun sinirlerini ve kaslarını normal çalışmadan çok daha çabuk yıpratmaktadır. Ayrıca, köylünün çalışmasını bütünüyle tarlasında çalışmaya indirgemek ne kadar aşırı ve yanlış bir soyutlamadır! Kautsky'nin kitabında böyle bir şey yoktur. Köylünün evinde de çalıştığını, barakasının, araç ve gereçlerini, hayvanlarını koyduğu ağılı kendisinin yaptığını ve onardığını ve büyük bir çiftlikte çalışan ücretli bir işçinin günlük *bedel* üzerinden ödenmesini isteyeceği bütün bu ek işleri "*hesaba katmadığını*" Kautsky çok iyi bilmektedir. Ortalamanın üstünde çalışmanın, köylü —küçük çiftçi— açısından, *yalnızca* zanaatçı olan küçük zanaatçıya oranla *çok daha geniş bir alan* içinde olduğu önyargısız herkes için açık bir olgu değil midir? Küçük çiftçinin or-

talamanın üstünde çalışmasını kanıtlayan uluslararası bir olgu vardır: Tüm burjuva yazarlar hep birlikte köylülerin "tutumluluğunu" ve "çalışkanlığını" överken işçileri "savruk" ve "tembel" olmakla suçlarlar.

Kautsky'nin bir alıntısında, Westphalia'daki kırsal nüfusun yaşamını inceleyen bir araştırmacı, küçük köylülerin, çocuklarını, onların fiziksel gelişmelerini geriletecek kadar çok çalıştırdıklarını, ücretli emeğin ise bu denli kötü olmadığını söylüyor. Lincolnshireli küçük bir çiftçi, İngiltere'de (1897) tarım koşullarını inceleyen bir meclis komisyonuna şunları söylüyor: "Bir aile yetiştirdim ve onları ölesiye çalıştırdım." Bir başkası ise, "Çocuklarımla birlikte kimi günler günde onsekiz saat çalıştığımız oluyor. Yılda ortalama olarak günde on-oniki saat çalışıyoruz." diyor. Bir üçüncüsü, "İşçilerden çok daha fazla çalışıyoruz, aslında köleler gibi çalışıyoruz." diyor. Bay Read ise, sözcüğün tam anlamıyla tarımın egemen olduğu bölgelerde yaşayan küçük çiftçilerin koşullarını aynı komisyona şöyle anlatıyor: "Bir küçük çiftçi, ancak, iki tarım işçisi kadar çalışır ve birisi kadar harcama yaparsa ... yaşamını sürdürebilir. Ailesine gelince, onlar tarım işçilerinin çocuklarından çok daha eğitimsizdirler ve çok daha fazla çalışırlar." (*Royal Commission on Agriculture, Final Report** s. 34, 358. Kautsky'nin alıntısı s. 109.) Acaba bay Bulgakov bir gündelikçi işçinin sık sık iki köylünün yaptığı işi yüklendiğini mi iddia edecek? "Köylülerin açlığa katlanma sanatının (*Hungerkunst*) küçük üretimin üstünlüğüne yolaçabileceğini" gösteren Kautsky'nin aktardığı şu olgu özellikle ilginçtir: Baden'de iki köylü işletmesinin kârlılıklarının karşılaştırılması sonucunda, *büyük işletmede* 933 marklık bir zarar, birincinin *yalnızca yarısı kadar büyük olan* ikinci işletmede ise 191 marklık bir kâr gözlenmiştir. Birinci işletmede tamamıyla ücretli işçiler çalıştırılmaktadır ve doğru dürüst beslenen bu işçilerin masrafı hemen hemen günde adam başına bir mark (yaklaşık olarak 45 kopek) tutmaktadır. Daha küçük olan öteki işletmede ise üretim tamamıyla aile bireylerinin (eş ve

* *Krallık Tarım Komisyonu, Son Rapor.* –ç.

altı yetişkin çocuk) yardımıyla sürdürülmektedir ki, bunların bakımı için gündelikçi işçilere harcanan *miktarın yalnızca yarısı*, yani günde birey başına 48 fenik *harcanmaktadır*. Küçük köylünün ailesi de büyük işletmecinin ücretli emekçileri kadar iyi beslenmiş olsaydı, küçük çiftçi, 1.250 marklık bir zarara girecekti! "Onun kârı, dolu mısır ambarlarından değil, boş midesinden gelmektedir." Büyük ve küçük işletmelerin "verimliliği" üzerine karşılaştırmaların ücretli emekçilerin ve köylülerin tüketiminin ve emeğinin değişimiyle birlikte hesaplandığını* gösteren ne kadar çok sayıda, benzer örnek bulunabilir? İşte özel dergilerden birisi tarafından yapılan daha kârlı (4,6 hektarlık) küçük bir işletme ile (26,5 hektarlık) büyük bir işletmenin verimliliğinin karşılaştırıldığı bir hesaplama daha. Ama Kautsky daha yüksek gelirin nasıl elde edildiğini soruyor. Çocuklarının yürüdükleri andan başlayarak küçük çiftçiye yardım ettikleri; öte yandan büyük işletmecinin ise çocukları için (okul, *gymnasium*) para harcadığı görülüyor. Küçük çiftlikte, yetmişin üstündeki yaşlılar bile "güçlü, kuvvetli bir insan gibi çalışıyorlar". "Özellikle büyük bir işletmede çalışan bir gündelikçi, işe giderken kendi kendine düşünür: 'Keşke bugün biraz zaman öldürsem!' Küçük köylü ise, tersine, her yoğun çalışma mevsiminde, her zaman şöyle düşünür: "Günler bir-iki saat daha uzun olsaydı ne kadar iyi olurdu!" Bu makalenin yazarı didaktik açıdan küçük üreticilerin, işin yoğun olduğu mevsimlerde zamanlarını daha iyi kullandıklarını söylüyor: "Daha erken kalkarlar, işi daha geç bırakırlar ve daha hızlı çalışırlar. Bunların yanısıra büyük işletmecilerin ücretli olarak tuttukları gündelikçiler ise, öteki günlere göre, daha erken kalkmak, daha geç yatmak ya da daha sıkı çalışmak istemezler." Köylü, elde ettiği net geliri, sürdürdüğü "basit" yaşama borçludur. Tamamıyla ailesi tarafından yapılan kerpiç küçük bir evde yaşar; karısı onyedi yıllık evlidir ve yalnızca bir çift ayakkabı eskitmiştir; genellikle nalınla ya da yalınayak dolaşır; ve ailenin bütün dikişi-

* Karş: V. İlyin'in *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı yapıtının 112, 175, 201. sayfalarına bakınız. [V. İ. Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, Sol Yayınları, Ankara 1988, s. 151-152, 216-218, 225-227. *–Ed.*]

ni diker. Yemekleri, patates, süt, ve ender olarak ringa balığıdır. Koca, yalnızca pazar günleri bir pipo tüttürebilir. "Bu insanlar oldukça basit bir yaşamı sürdürdüklerinin farkında değildiler ve durumlarından hiç yakınmazdılar. ... Bu basit yaşamları nedeniyle işletmelerinden hemen hemen her yıl küçük bir fazla elde ederlerdi."

IV

Kapitalist tarımda küçük ve büyük üretim arasındaki ilişkileri çözümlemesinin ardından Kautsky (bölüm VII), "kapitalist tarımın sınırları"nı özellikle araştırıyor. Kautsky, büyük-ölçekli üretimin küçük-ölçekli üretime üstünlüğü teorisine karşı çıkışın, esas olarak, burjuvazinin içinde "insanlığın dostları"ndan (halkın dostları da diyebiliriz...), saf kan serbest ticaretçilerden ve tarımcılardan geldiğini söylüyor. Son yıllarda birçok iktisatçının, küçük-ölçekli üretimi savunması moda olmuştu. Genellikle büyük işletmelerin küçükleri ortadan kaldırmadığını gösteren istatistiklere başvuruluyordu. Kautsky ise, aşağıdaki rakamları veriyor: Almanya'da 1882'den 1895'e kadar, en büyük artışı arazileri orta büyüklükte olan işletmeler gösterdi. Fransa'da 1882'den 1892'ye kadar en küçükler ve en büyükler arttı, arazileri orta büyüklükteki işletmeler azaldı. İngiltere'de, 1885'ten 1895'e kadar, en küçükler ve en büyükler azaldı; 40-120 hektar (100-300 akrlık) arasında, küçükler kategorisine sokulamayan işletmeler en büyük arazi artışını gösterdi. Amerika'da çiftliklerin ortalama büyüklükleri azalmaktadır; bu sayı, 1850 yılında 203 akr; 1860 yılında 199 akr; 1870 yılında 153 akr; 1880 yılında 134 akr ve 1890 yılında 137 akrdır. Kautsky, Amerikan istatistiklerini daha yakından inceliyor ve bay Bulgakov nasıl düşünürse düşünsün, Kautsky'nin incelemesi *ilke* açısından büyük bir önem taşır. Çiftliklerin ortalama büyüklüklerinin azalmasının nedeni ise, özellikle zencilerin özgürlüklerini kazanmasından sonra güneydeki geniş plantasyonların parçalanmasıdır; güney eyaletlerinde çiftliklerin yarı-

dan fazlası küçülmüştür. "Konuyu bilen hiç kimse bu sayıları küçük-ölçekli üretimin *modern* [=kapitalist] büyük-ölçekli üretim üzerinde bir başarısı olarak yorumlayamaz." Genelde, *bölgelere göre* Amerikan istatistiklerinin incelenmesi, ortaya büyük bir ilişkiler çeşitliliği çıkarır. Orta-batının kuzey bölgesindeki, başlıca "buğday eyaletleri"nde bir çiftliğin ortalama büyüklüğü 122 akrdan 133 akra *yükselmiştir*. "Küçük-ölçekli üretim, yalnızca tarımın bir çöküntü içinde bulunduğu yerlerde ya da kapitalizm-öncesi, büyük-ölçekli üretimin köylü üretimiyle rekabete girdiği bölgelerde egemen duruma geçmektedir." (135) Kautsky'nin vardığı bu sonuç çok önemlidir, çünkü belirli koşullar gözönünde tutulmayacak olursa istatistiklerin ancak *kötüye* kullanılmış olabileceğini gösteriyor: Kapitalist büyük-ölçekli üretim ile kapitalizm-öncesi büyük-ölçekli üretim arasına bir çizgi çekilmelidir. Tarım biçimleri ve gelişmesinin tarihsel koşulları açısından maddi olarak birbirlerinden farklılıklar gösteren ayrı ayrı bölgelerin *ayrıntılı* birer incelemeleri yapılmalıdır. "Sayılar kanıtlar!" denir. Ama sayıların neyi kanıtladıklarını görmek için de insanın onları incelemesi gerekir. Onlar yalnızca *doğrudan gösterdiklerini* kanıtlarlar. Sayılar üretimin oylumunu doğrudan göstermezler, ama işletmelerin *alanlarını* verirler. "Küçük bir toprak üzerinde yoğun (*intensive*) tarım yapan işletmede, yaygın (*extensive*) tarım yapılan büyük bir işletmeden çok daha fazla üretim yapmak olanaklıdır." "Bize yalnızca ekilen alanlar hakkında bilgi veren istatistikler, bu çiftliklerin alanlarındaki azalmanın nedeninin işletmenin alanında gerçek bir azalmaya mı, yoksa üretimin yoğunlaşmasına mı bağlı olduğu konusunda bir şey söyleyemezler." (146) Kapitalist büyük-ölçekli üretimin ilk biçimleri olan ormanların kesimi ve otlak biçimi en büyük alanların kullanımına olanak sağlar. Ekim için ise daha küçük bir alan ister. Ama çeşitli ekim sistemleri birbirlerinden şöyle ayrılırlar: (Amerika'da bugüne dek varlığını sürdürmüş olan) geniş ve yaygın işletme sistemi (Dalrymple, Glenn ve ötekilerin *bonanza farms*'ı* gibi 10.000 hektara kadar olan) çok büyük çiftlikle-

rin kullanımına olanak verir. (Bizim steplerimizde de, köylü çiftlikleri ve özellikle tüccarların çiftlikleri bu boyutlara ulaşmışlardır.) Tarımda gübrelemenin başlaması, vb., zorunlu olarak, örneğin Avrupa'da, Amerika'dakinden çok daha küçük olan işletmelerin alanlarında bir azalmaya yolaçmıştır. Ekimden hayvancılığa geçiş de alanların azalmasına neden olmaktadır: 1880 yılında, İngiltere'de, hayvan çiftliklerinin ortalama büyüklüğü 52,3 akr iken, tarla olarak ekilen, tahıl üretilen çiftliklerde bu büyüklük 74,2 akrı buluyordu. İngiltere'de ekimden hayvancılığa geçişin, tarımsal işletmelerin alanlarındaki bir küçülme eğilimi doğurma *zorunluluğu* buradan gelmektedir. "Ama buradan hareketle, üretimde bir gerilemenin varolduğu sonucuna ulaşılırsa, durum çok yüzeysel olarak değerlendirilmiş olur." (149) Doğu Elbe'deki (bay Bulgakov'un bir ara Kautsky'yi çürütebilmek umuduyla incelediği) durum, kesinlikle yoğun işletmeye bir geçişin ürünüdür. Kautsky'nin alıntılar yaptığı Sering, büyük çiftçilerin, topraklarının verimliliğini artırmakta olduklarını ve çevredeki arazilerini köylülere kiraladıklarını ya da sattıklarını, çünkü yoğun tarımda bu uç alanlardan yararlanmanın zor olduğunu söylüyor. "Böylelikle, doğu Elbe'deki büyük topraklar küçülüyor ve bunların çevresinde küçük köylü işletmeleri kuruluyor; ama bunun nedeni küçük-ölçekli üretimin büyük-ölçekli üretime üstünlüğü değil, toprakların başlangıçtaki boyutlarının yoğun tarımın gereklerine göre yeniden düzenlenmesidir." (150) Bu örneklerin tümünde işletme alanındaki küçülme, genellikle, (birim toprak alanı başına) ürün miktarında ve sık sık istihdam edilen işçilerin sayısında bir artışa, yani üretimin oylumunun gerçek bir *artışına* yolaçmaktadır.

İşletmelerin *alanlarına* ilişkin genel tarım istatistikleri ile ne kadar az şeyin kanıtlandığı ve bunların ne denli dikkatle ele alınması gerektiği ortadadır. Sanayi istatistiklerinde üretimin boyutları (metaların niceliği, üretimin toplam değeri, işçilerin sayısı) konusunda elimizde *doğrudan* ipuçla-

* Bonanza çiftlikleri. –ç.

rı vardır ve bunların yanısıra farklı dalları birbirinden ayırdetmek kolaydır. Tarım istatistikleri bu gerekli kanıtları ender olarak sağlar.

Dahası, toprak mülkiyeti tekeli, tarım kapitalizmini sınırlamaya zorlar: Sanayide, sermaye, *birikim*le, artı-değerin sermayeye dönüşmesiyle durmadan büyür. *Merkezileşme*, birçok küçük sermayenin büyük bir sermaye olarak kaynaşması, daha az önemde bir rol oynar. Tarımda durum aynı değildir. (Uygar ülkelerde) toprağın tümü elaltında bulundurulmaktadır ve bir işletmenin alanını genişletmek yalnızca birçok parseli *merkezileştirmekle* olanaklıdır; bunun da tek *bir alan* oluşturacak biçimde yapılması zorunludur. Açıkçası, onu çevreleyen parselleri satın alarak bir araziyi genişletmek, özellikle bu küçük parsellerin kısmen tarım işçileri (ki büyük topraksahibinin onlara gereksinimi vardır) ve kısmen de tüketimlerini inanılmaz bir dereceye dek azaltarak varlıklarını sürdürmek sanatının ustaları olan küçük köylülerin elinde bulunmaları nedeniyle, çok zor bir iştir. Tarım kapitalizmindeki sınırlamaları gösteren bu çok açık ve yalın olgu, bilemediğimiz bir nedenden dolayı, bay Bulgakov'a yalnızca bir "gevezelik" (??!!) olarak görünmüş ve onun tutarsız bir konuda sevinmesine neden olmuştur. Bay Bulgakov'a göre: "Ve böylece [!], büyük-ölçekli üretimin üstünlüğü, daha ilk engelde faciayla [!] sona eriyor." Birincisi, bay Bulgakov, büyük-ölçekli üretimin üstünlüğü yasasını yanlış anlıyor ve bu yasayı, Kautsky'nin çok uzak kaldığı aşırı bir soyutlamayla karşılaştırıyor ve daha sonra kendi yanlış anlayışından giderek Kautsky'ye karşı bir tez oluşturuyor! Bay Bulgakov'un (büyük-ölçekli üretimin olmadığı, ama büyük toprak mülkiyetinin bulunduğu) İrlanda'ya gönderme yaparak Kautsky'yi çürütebileceğine inanması gerçekten gariptir. Büyük toprak mülkiyetinin büyük-ölçekli üretimin koşullarından biri olduğu gerçeği, hiçbir zaman bu olgunun tek başına yeterli bir koşul olduğunu kanıtlamaz. Tarımda kapitalizmle ilgili genel bir çalışma yapan Kautsky, doğal olarak İrlanda'nın ya da başka bir ülkenin kendine özgü özelliklerinin tarihsel ya

da öteki özelliklerini inceleyemezdi. Sanayide kapitalizmin genel yasalarını inceleyen Marx'tan, Fransa'da küçük sanayinin niçin daha uzun zaman sürdüğünü, İtalya'da sanayinin niçin yavaş geliştiğini vb. açıklamasını istemeyi kimse düşünmemiştir. Bay Bulgakov'un, yoğunlaşmanın ancak aşamalı olarak "ilerleyebileceği"ne ilişkin savı da temelsizdir. Çevredeki parselleri satın alarak arazisini genişletmek, bir fabrikaya ek makineler vb. koyabilmek için yeni binalar eklemek kadar kolay değildir.

Tamamen kurgusal bir olanak olan, toprağın aşama aşama tek elde toplanmasına ya da büyük işletmelerin kurulması amacıyla aşama aşama kiralanmasına değinirken, bay Bulgakov, Kautsky'nin önemli bulduğu özel özelliğine, toprağın bir elde toplaşması süreci konusunda tarımın gerçekten özel bir özelliğine çok az dikkat etmiş. Bu, latifundialardır, yani birçok toprak mülkünün tek bir kişinin elinde toplanmasıdır. İstatistiklerde genellikle tek tek toprak mülklerinin sayıları gösterilir, ama bulunan tek tek mülklerin büyük topraksahiplerinin elinde toplanması süreci hakkında hiçbir bilgi yoktur. Kautsky, Almanya ve Avusturya'da birçok büyük toprak mülkünün, tek merkezden yönetilen tek bir ekonomik birim oluşturmak üzere birleştikleri, büyük-ölçekli kapitalist tarımın özel ve ileri bir biçimine ilişkin çok çarpıcı örnekler aktarıyor. Böylesine dev bir tarımsal girişim, tarımın çok çeşitli dallarının birleşmesine ve büyük-ölçekli üretimin üstünlüklerinden en ileri düzeyde yararlanmasına olanak sağlar.

Okur, Kautsky'nin, soyutluktan ve inançla izlediği "marksist teori"nin basmakalıp bir anlayışından ne denli uzak olduğunu görecektir. Tartışmakta olduğumuz bölüme, sanayide küçük-ölçekli üretimin çöküşüyle ilgili özel bir bölümü ekleyen Kautsky, bu basmakalıp anlayışa karşı herkesi uyarıyor. Pek doğru olarak, sanayide de büyük-ölçekli üretimin zaferle sonuçlanmasını sağlamanın kolay olmadığını ve bunun, marksist teorinin tarımda uygulanamayacağını söyleyenlerin düşünme alışkanlıkları gibi tekdüze bir olay

olmadığını belirtiyor. Kapitalistlerin yararına ev sanayisini göstermek yeter; Marx'ın, fabrika sisteminin zaferini engelleyen karmaşık geçiş biçimlerinin çeşitliliklerinin fazlalığına ilişkin düşüncesini anımsatmak yeter. Ve durum, tarımda, bugün de pek çok karmaşıktır! Örneğin zenginliğin ve lüksün artışı, milyonerleri, zevk için orman haline getirdikleri çok büyük arazileri satın almaya itmektedir. Avusturya'da, Salzburg'da, 1869 yılından beri hayvan sayısı azalmaktadır. Bu azalmanın nedeni, Alplerin av düşkünü zenginlere satılmasıdır. Çok yerinde bir saptama ile Kautsky, tarım istatistikleri genel olarak ve eleştirilmeksizin ele alındıkları zaman, onlardan yola çıkarak, kapitalist üretim tarzında, modern ulusların avlanan kabilelere dönüşmeleri doğrultusunda bir eğilim keşfetmenin oldukça kolay olduğunu söylüyor.

Sonuçta Kautsky, kapitalist tarıma sınırlamalar getiren koşullardan birisine, yani kırsal nüfusun göçü dolayısıyla işçi sıkıntısı çeken büyük topraksahiplerinin, bu nedenle toprakları işçilere bölüştürmeye, büyük topraksahibi için gerekli emek-gücünü sağlayacak bir küçük köylülük yaratmaya zorlandıklarına da değiniyor. Tamamen mülksüz bir tarım işçisine çok ender raslanır, çünkü kırsal tarım ekonomisi, tam anlamıyla ev ekonomisiyle bağlantılıdır. Tarımdaki ücretli işçilerin bütün kesimleri toprağın mülkiyetine, ya da kullanım hakkına sahiptirler. Küçük üretim büyük ölçüde ortadan kalktığı zaman *büyük topraksahipleri*, toprakları satmak ya da kiralamak suretiyle, *bu üretim biçimini güçlendirmeye ya da sürdürmeye çabalarlar*. Kautsky'nin alıntı yaptığı Sering şöyle diyor: "Bütün Avrupa ülkelerinde, son zamanlarda, toprağı tarım işçileri arasında bölüştürerek, onların o bölgelerde yerleşmelerini sağlamaya yönelik bir çaba gözlenmektedir." Böylece, kapitalist üretim tarzının çerçevesi içinde, küçük-ölçekli üretimin tarımdan tamamen silinip atıldığını düşünmek olanaksızdır, çünkü köylülüğün çöküntüsü çok aşırı gittiği takdirde kapitalistlerin ve tarım işletmecilerinin kendileri, onun yaşamını sürdürmesi için çaba göstermektedirler. Daha 1850'lerde, *Neue Rheinische Zeitung*'da,[4] Marx, kapita-

list toplumda toprağın yoğunlaşmasının ve parçalanmasının bu dönüşümsel hareketini belirtmişti.

Bay Bulgakov, Kautsky'nin bu tezlerde "bir doğruluk payı" olduğunu ama "yanılgı payının daha fazla" olduğunu düşünmektedir. Bay Bulgakov'un öteki yargıları gibi, bu da, oldukça zayıf ve karışık bir temele dayanmaktadır. Bay Bulgakov, Kautsky'nin "proleter bir küçük üretim teorisi geliştirdiğini" sanmakta ve bu teorinin çok sınırlı bir bölge için geçerli olduğunu düşünmektedir. Biz daha farklı düşünüyoruz. Küçük üreticilerin (tarım işçisi ya da toprakta payı olan bir gündelikçi anlamında) ücretli olarak tarımda çalışması, *az ya da çok bütün kapitalist ülkelerin karakteristik bir olgusudur*. Tarımda kapitalizmi tanımlamak isteyen hiçbir yazar, gerçekleri tahrif etmeden bu olguyu geri plana atamaz.* Kitabının "Köylünün Proleterleşmesi" adlı VIII. bölümünde, Kautsky, özellikle Almanya'da proleterleşmiş küçük üretimin genelleştiğini kanıtlamak üzere birçok kanıt öne sürüyor. Bay Bulgakov'un, bay Kablukov dahil olmak üzere öteki yazarların "usta-işçi eksikliği"ne parmak bastıklarına ilişkin savı, *en önemli olanı gölgede bırakmaktır:* bu, bay Kablukov'un teorisi ile Kautsky'nin teorisi arasında ilkesel en büyük farktır. Bay Kablukov, *Kleinbürger*** görüş açısı nedeniyle, usta-işçi eksikliği olayından hareketle küçük-ölçekli üretimin geçerliliği, büyük-ölçekli üretimin ise geçersizliğine ilişkin teorisini "oluşturuyor". Kautsky ise, gerçekleri doğru belirledikten sonra, bunların modern sınıflı toplumdaki gerçek anlamlarını belirtiyor: Topraksahiplerinin sınıf çıkarları, onları, tarım işçilerine topraktan pay vermeye zorluyor. Bu paylara sahip tarım ücretlilerinin sınıfsal konumu, küçükburjuvazi ile proletarya arasındadır. Proletaryaya daha yakındırlar. Bir başka deyişle, bay Kablukov, karmaşık bir sürecin yalnızca bir yönünden yola çıkarak, büyük-ölçekli üre-

* Bkz: *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, bölüm II, kesim XII, s. 120. [Bkz: V. İ. Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, s. 154. *–Ed.*] Fransa'da kır işçilerinin %75'inin toprağa sahip oldukları tahmin ediliyordu. Başka örnekler de verilmiştir.

** *Küçük-burjuva. –ç.*

timin yetersizliği teorisini oluştururken, Kautsky, büyük-ölçekli üretimin belirli bir gelişme aşamasında ve belirli tarihsel koşullar altında, bu üretim biçiminin çıkarlarının doğurduğu toplumsal ve ekonomik ilişkilerin özel biçimlerini inceliyor.

V

Şimdi Kautsky'nin kitabının, biraz önce başlığını aktarmış olduğumuz diğer bölümüne geçiyoruz. Kautsky, burada, ilk olarak, "toprağın parçalanması eğilimi"ni, ve ikinci olarak da, "köylünün ek çalışma biçimleri"ni araştırıyor. Dolayısıyla, kapitalist ülkelerin çok büyük çoğunluğunda tipik olan, tarım kapitalizminin önemli eğilimleri burada anlatılmaktadır. Kautsky'ye göre, toprağın parçalanması, toprağa, büyük topraksahiplerinden daha fazla ödeyen küçük köylülerin, küçücük parseller için giderek artan talebine yolaçmaktadır. Kimi yazarlar, küçük-ölçekli üretimin büyük-ölçekli üretime üstünlüğünü kanıtlamak için bu olguyu gösterirler. Toprağın fiyatı ile kiraları karşılaştırarak Kautsky, çok doğru bir biçimde onları yanıtlıyor: en ucuz olan küçük konutların kirası, hacim birim hesabıyla, kirası yüksek büyük apartmanların kirasından *daha pahalı* olduğu çok iyi bilinir. Ufacık parsellerin yüksek fiyatları, küçük-ölçekli üretimin üstünlüğünü değil, tam tersine köylünün özellikle ezilmişliğini gösterir. Kapitalizm sonucu ortaya çıkan çok sayıdaki cüce işletmeleri şu sayılar göstermektedir: (1895) Almanya'da 5.500.000 tarımsal işletmenin 4.250.000'i, yani toplam çiftliklerin dörtte-üçünden fazlası beş hektardan daha az bir alanı kaplamaktadır (%58'inin alanı iki hektardan azdır). Belçika'da %78'i (909.000 üzerinden 709.500'ü) iki hektardan küçüktür. İngiltere'de (1895) 520.000 üzerinden 118.000'i iki hektardan daha az bir alana sahiptir. Fransa'da (1892), (5.700.000 üzerinden) 2.200.000'i bir hektardan; 4.000.000'u ise beş hektardan küçüktür. Bay Bulgakov, "emek-gücünün çok irrasyonel bir biçimde harcanmasına" karşın... toprağın

"sık sık [??], dikkate değer bir yoğunlukla" bellendiğini söyleyerek, (hayvan mevcudunun, araç ve gereçlerin ve paranın yetersizliği ve emek-gücünün ikincil dereceden uğraşlara yöneltilmesi gibi nedenlerle) bu küçücük işletmelerin irrasyonelliğine ilişkin Kautsky'nin tezini çürütebileceğini sanıyor. Bu itiraz tümüyle temelden yoksundur, ve tek tek küçük köylülerin toprağı çok iyi bir biçimde ekmeleri örneğinin, küçük bir işletmenin yüksek verimliliği için yukarda verdiğimiz örneğin, büyük-ölçekli üretimin üstünlüğü teorisini çürütebilmekten çok uzak olması gibi, Kautsky'nin bu işletme tipi için genel nitelemesini çürütmekten de çok uzaktır. Almanya'da 1895 yılı nüfus sayımında ortaya çıkan, birçok küçük çiftçinin ek kazançlarından vazgeçememeleri olayı, Kautsky'nin, *bütün içinde** bu işletmeleri proleter kategorisine koymaktaki haklılığını göstermektedir. Bağımsız tarımcı 4.700.000 kişiden 2.700.000'inin ya da *%57'sinin* ek kazançları vardır. Her birisi iki hektardan daha az toprağa sahip, toplam olarak 3.200.000 işletmeden yalnızca 400.000'inin yani *%13'ünün* ek gelirleri yoktur! Tüm Almanya'da, 5.500.000 tarım işletmesinden 1.500.000'i, tarım ve sanayide çalışan ücretli işçilerindir. (704.000'i de zanaatçılarındır.) Ve bütün bunlardan sonra, bay Bulgakov, hâlâ proleterleşmiş küçük işletmeler teorisinin Kautsky** tarafından "kuruldu-

* "Bütün içinde" sözcüklerini vurguluyoruz, çünkü doğal olarak kimi durumlarda, belirli miktarda toprağı olmayan bu işletmelerde bile fazla miktarda ürün üretilerek büyük bir gelir elde edilebilir (üzüm bağları, sebze bahçeleri vb.). Moskova çevresindeki sebze yetiştiricilerinin kimi zaman at kullanmaksızın rasyonel ve kârlı çiftçilik yaptıklarını söyleyerek, Rus köylüleri arasındaki at kıtlığına ilişkin referansı çürütmeye çalışan bir ekonomist için ne söylenebilir ki?

** 15. sayfanın dipnotunda, bay Bulgakov, tahıl gümrüklerinin kırsal nüfusun ezici çoğunluğunun çıkarları doğrultusunda olmadığına inanan Kautsky'nin, tahıl fiyatları konusundaki kitabın yazarları ile aynı yanlışa düştüğünü iddia ediyor.[5] Bizim bu düşünceye de katılmamız olanaksızdır. Tahıl fiyatlarını konu alan kitabın yazarları (yukarda sözünü ettiğim kitapta yeniden belirttiğim) çok sayıda yanlış yaptılar; ama yüksek tahıl fiyatlarının halk kitlelerinin çıkarlarına uygun olmadığını söylemenin yanlışla hiçbir ilişkisi yoktur. Yanlış olan, yığınların çıkarlarının toplumsal gelişmenin bütününün çıkarlarıyla çatıştığını ileri sürerek yapılan, *doğrudan* sonuç çıkarmaktır. Bay Tugan-Baranovski ve bay Struve haklı olarak tahıl fiyatlarını değerlendirmedeki ölçütün şöyle olması gerektiğini belirttiler: azçok hızlı

ğunu" iddia edebileceğini sanıyor! Köylülüğün proleterleşme biçimlerini (köylülerin yan — yani ek uğraş biçimlerini) Kautsky inceden inceye araştırmıştır (s. 174-193). Yer darlığı nedeniyle, onun bütün bu biçimlerle ilgili tanımlamalarını (tarımda ücretli emek, ev sanayisi ya da "kapitalist sömürünün en tiksindirici biçimi" olan *Haussindustrie,* fabrika ve maden ocaklarındaki çalışma vb.) ne yazık ki burada ayrıntılarıyla inceleyemiyoruz. Gözlediğimiz tek şey, Kautsky'nin, *yan uğraşlar* konusunda Rus ekonomistlerinin değerlendirmesini paylaşmasıdır. Bu işleri yapan gezgin işçiler daha az gelişkindirler ve kent işçilerinden daha düşük bir gereksinim düzeyleri vardır. Onların, kent işçilerinin yaşam koşulları üzerindeki zararlı etkileri az raslanan bir olay değildir. "Ama geldikleri ve döndükleri yerlerde gelişmenin öncülleridirler. ... Yeni gereksinimler ve yeni düşünceler kazanırlar" (s. 192), basit köylüler arasında bilinç, insanlık onuru bilinci ve kendi gücüne güvenme duygusu uyandırırlar.

Son olarak, bay Bulgakov'un Kautsky'ye yönelttiği son ve özellikle sert saldırının üstünde duracağız. Kautsky, 1882'den 1895'e dek, Almanya'da sayıları (alan olarak) en çok artan

bir biçimde angaryayı kapitalizm lehine ortadan kaldırıyorlar mı ve toplumsal gelişmeyi hızlandırıyorlar mı? Bu, benim Struve'den daha farklı olarak yanıtlamakta olduğum bir olgudur. Düşük fiyatların tarımda kapitalizmin gelişmesini geciktirdiğine hiçbir biçimde katılmıyorum. Tersine, tahıl fiyatlarının düşmesi nedeniyle tarımda uzmanlaşmanın harekete geçirilmesi ve özellikle tarım makineleri sanayisinin hızlı büyümesi ve düşük fiyatların, bu olguların Rus tarımında kapitalizmin gelişmesinin itici gücü olduklarını göstermektedir. (Bkz: *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, bölüm III, kesim V, s. 147, dipnot 2 [s. 188, dipnot 20].) Tahıl fiyatlarının düşmesinin, bütün öteki tarımsal ilişkiler üzerinde çok geniş bir dönüşüm etkisi vardır.

Bay Bulgakov şöyle diyor: "Tarımda yoğunlaşmanın önemli koşullarından birisi, tahıl fiyatlarının yükseltilmesidir." (Aynı düşünceyi, *Naçalo*'nun aynı sayısında, 299. sayfada, "Yurt olaylarının gözden geçirilmesi" sütununda bay P. S. açıklamıştır.) Bu yanlıştır. *Kapital*'in[6] III. cildinin VI. kısmında Marx, toprağa yatırılan ek sermayenin verimliliğinin tahıl fiyatlarının düşürülmesi sonucunda azalabileceğini ama *aynı zamanda yükselmesinin de olanaklı olduğunu*, tahıl fiyatlarındaki bir düşüş ile birlikte rantın düşebileceğini, *ama aynı zamanda yükselmesinin de olanaklı olduğunu* belirtmektedir. Sonuç olarak —farklı tarihsel dönemlerde ve farklı ülkelerde— yoğunlaşma, tahıl fiyatlarına bağlı olmaksızın, bütünüyle farklı koşullardan dolayı oluşabilir.

işletmelerin en büyük ve en küçük işletmeler olduğunu söylüyor (böylelikle, toprağın parçalanması, orta-büyüklükteki işletmelerin aleyhine bir gelişme oluyor). Gerçekten, bir hektarın altındaki çiftlik sayısı %8,8 arttı; 5-20 hektar arasındakilerin sayısı %7,8 arttı; 1.000 hektarın üstündeki çiftliklerde ise %11'lik bir artış görüldü (ara sınıflandırmalara giren çiftliklerin alanlarında çok az bir artış oldu; öte yandan çiftliklerin toplam sayısında %5,3'lük bir artış izlendi). Bay Bulgakov, sayıları kesin olarak bilinmeyen (1882'de 515 ve 1895'te 572) en büyük işletmeler yüzde alınmasında kullanıldığı için çok kızmış. Ama hiddeti temelden tamamen yoksun. Sayıları belirgin olmayan bu işletmelerin, en büyük toprak genişliğine sahip olduklarını ve 2.300.000 ile 2.500.000 cüce işletmenin (bir hektar kadar) kapladığı *toprağa yakın bir alanı kapladıklarını* unutuyor. Ben, bir ülkede, 1.000 ve daha fazla sayıda işçi çalıştıran çok büyük fabrikaların sayısının 51'den 57'ye çıktığını, yani %11'lik bir artış gösterdiğini, öte yandan fabrikaların toplam sayısında %5,3'lük bir artış olduğunu söyleyecek olursam, fabrikaların toplam sayısıyla karşılaştırıldığında çok büyük fabrikaların *sayıları* çok belirgin olmasa bile, bu durum, büyük-ölçekli üretimde artma olduğunu göstermez mi? Kautsky ekilen alan olarak en çok genişleyen işletmelerin, (bay Bulgakov, s. 18) 5-20 hektar arasındaki köylü işletmeleri olduğunu çok iyi bilmektedir ve sonraki bölümde bu konuyu incelemektedir.

Kautsky, daha sonra, 1882 ve 1895 yıllarında alanlarda ve farklı kategorilerde meydana gelen değişmeleri ele alıyor. En büyük artışın (+563.477 hektar) 5-20 hektar arasındaki köylü işletmelerinde; ikinci büyük artışın ise 1.000 hektardan fazla alana sahip olan işletmelerde (+94.014) görüldüğü; 20-1.000 hektar arasındaki çiftliklerin alanlarında ise 86.809 hektarlık bir *küçülme* görüldüğü belirtiliyor. Alanları bir hektarı bulan işletmelerde 32.683 hektarlık bir artış oluyor ve alanı 1-5 hektar arasındaki yerlerde ise 45.604 hektarlık bir artış izleniyor.

Ve Kautsky şu sonuca varıyor: 20 ile 1.000 hektarlık iş-

letmelerin alanlarındaki küçülmenin nedeni (ki 1.000 hektar ve daha fazla toprağı olan işletmelerin alanlarındaki artış ile çok iyi bir biçimde dengelenmişlerdir), büyük-ölçekli üretimin çöküşü değil, tam tersine yoğunlaşmasıdır. Yoğun tarımın Almanya'da gelişme gösterdiğini ve sık sık işletmelerin alanlarında bir küçülmeyi gerektirdiğini gördük. Büyük-ölçekli üretimin yoğunlaşmasını, buharla işleyen makinelerin kullanımındaki artışın yanısıra, Almanya'da, yalnızca büyük üretimde yararlanılan tarım çalışanlarının sayısındaki açık artıştan da izlemek olanağı vardır. Kahyaların (denetleyicilerin), ustabaşıların, muhasebecilerin vb. sayısı, 1882'de 47.465'ken, 1895'te 76.978'e yükseldi, yani %62'lik bir artış gösterdi; bu çalışanlar arasında kadınların oranı ise %12'den %23,4'e çıktı.

"Bütün bunlar, diye sürdürüyor Kautsky, 80'li yılların başından bu yana büyük-ölçekli tarımda, kapitalistleşmenin ve yoğunlaşmanın ne kadar arttığını açıkça gösteriyor. Bundan sonraki bölümde, orta-büyüklükteki köylü işletmelerinin alanlarındaki büyük artışın yukarda tartışılan durumla başabaş gidişinin nedenleri açıklanmaktadır." (s.174.)

Bay Bulgakov, bu tablodaki anlatımı, "gerçeklikle apaçık bir çelişki" olarak görüyor, ama kanıtları, onun bu cesur ve etkili vargısını doğrulamaktan uzak kalıyor ve Kautsky'nin vardığı sonuçları az da olsa sarsamıyor. "Öncelikle, tarımın yoğunlaşması gerçekten meydana gelmişse; bu, ekili alanların göreli ve mutlak küçülmesini açıklamaz. 20-1.000 hektarlık grubun içinde yeralan işletmelerin toplam olarak oranlarındaki bir azalmayı açıklamaz. Ekili alanlardaki artış ile işletmelerin sayısındaki artış, aynı zamanda yeralmış olabilir. Yalnızca [*tıpkı böyle!*] bu işletmelerin sayısındaki artışın biraz daha hızlı olmuş olması gerekir ki, her işletmenin alanı azalabilsin."*

Biz, bu tartışmayı, özellikle buraya olduğu gibi aktardık;

* Bay Bulgakov daha ayrıntılı verilerle kanıt getirmektedir, ama bunlar Kautsky'nin verilerine hiçbir katkıda bulunmamaktadırlar, çünkü bu veriler de bir grup büyük mülksahibine ait olan işletmelerin sayılarında aynı artışı ve toprak alanlarında ise bir küçülmeyi göstermektedirler.

çünkü bay Bulgakov bu düşünceden başlayarak "daha yoğun bir üretimin etkisi altında bir işletmenin boyutlarının küçülmesi, tam bir kuruntudur" [*tıpkı böyle!*] sonucuna varıyor. Bu, Kautsky'nin uyarısını, "istatistiksel verilerin" yanlış yorumlanmasından doğan yanılgıları çok çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. İşletmelerin alanlarına ilişkin istatistiklere bay Bulgakov gülünç derecede keskin bir titizlikle bakıyor ve bu istatistiklere kendilerini aşan anlamlar yüklüyor. Gerçekten, ekili alanlar niçin "biraz daha" hızlı artmış olsun? Üretimin yoğunlaşması, (ki daha önce gördüğümüz gibi, bu durum, kimi zaman merkezden uzak tarlaların köylülere satılmasına ya da kiralanmasına yolaçmıştır) niçin belirli bir sayıda işletmeyi daha yüksek bir kategoriden daha düşük bir kategoriye geçirmiş "olsun"?* Niçin bu 20-1.000 hektar arasındaki işletmelerin ekili alanlarını azaltmamış "olsun"? Sanayi istatistiklerinde, çok büyük fabrikaların *çıktı*sındaki düşüş, büyük-ölçekli üretimdeki gerilemeyi gösterir. Ama büyük toprakların *alanlarındaki* %1,2'lik bir küçülme, işletme alanındaki bir küçülmeyle birlikte genel olarak üretim hacminin arttığı konusunda hiçbir şey göstermez ve *hiçbir şey gösteremez.* Özellikle İngiltere'de gözlenen, tahıl ekiminin yerini hayvancılığın alması sürecinin Avrupa'da bir bütünsellik içinde ilerlediğini biliyoruz. Bu değişikliğin kimi zaman çiftlik alanlarındaki bir küçülmeye neden olduğunu da biliyoruz, ama bu sonuçtan yola çıkarak, daha küçük çiftlik alanlarının büyük-ölçekli üretimde bir gerilemeyi gösterdiğini söylemek garip olmaz mı? İşte bu nedenle, 20. sayfada, bay Bulgakov'un verdiği, büyük ve küçük işletmelerin sayılarındaki azalmayı ve tarlada çalışan hayvanların bulunduğu orta-büyüklükteki (5-20 hektarlık) işletmelerin sayısındaki artmayı gösteren "açık ve düzgün tablo" hiçbir şeyi kanıtlamaz. Bu durum, işletme tarzındaki bir değişmeye de bağlı olabilir.

* Bu kategoride, 16.986.101 hektardan 16.802.115 hektara kadar yani toplam olarak ...%1,2'lik bir azalma vardı! Bu, büyük-ölçekli üretimin bay Bulgakov'un bulguladığı büyük-ölçekli üretimin "cançekişmesi"ni destekler nitelikte değil midir?

Büyük-ölçekli tarımsal üretimin Almanya'da daha yoğun ve daha kapitalist bir nitelik aldığını gösteren, her şeyden önce, *buharlı* tarım makinelerinin sayılarındaki artıştır: 1879'dan 1897'ye dek beş kat artmıştır. *Genel olarak* küçük işletmelerde kullanılan *bütün* makinelerin (yalnızca buharlı makinelerin değil) sayısının büyük işletmelerde kullanılan makine sayısından çok daha fazla olduğunu ve gene Amerika'da da, makinelerin yoğun tarımda kullanıldığını ileri sürerek bu teze karşı çıkan bay Bulgakov boşuna çabalıyor. Biz, şimdi, Amerika'yı değil; *bonanza farms*'ın* bulunmadığı Almanya'yı tartışıyoruz. Aşağıdaki tabloda, Almanya'da (1895'te) buharlı pulluk ve harmanlama makinelerinin kullanıldığı işletmelerin yüzdeleri verilmiştir.

İşletmeler	İşletmelerin Yüzdeleri	
	Buharlı Pulluk Kullananlar	Buharlı Harman Makinesi Kullananlar
2 hektardan az	0,00	1,08
2-5 hektar	0,00	5,20
5-20 hektar	0,01	10,95
20-100 hektar	0,10	16,60
100 hektardan fazla	5,29	61,22

Ve şimdi, Almanya'da tarımda kullanılan buharlı makinelerin toplam sayılarının beş kat artması, büyük-ölçekli üretimin daha yoğun bir duruma geldiğini göstermiyor mu? Yalnızca, bay Bulgakov'un 21. sayfada unuttuğunu, yani tarımda, işletmelerin büyüklüklerindeki bir artışın her zaman işletilen alanlarındaki artışla özdeş olmadığını unutmamak gerekir.

Büyük-ölçekli üretimin daha kapitalist bir nitelik aldığını gösteren ikinci kanıt, tarımda çalışanların sayılarındaki artıştır. Kautsky'nin bu kanıtını "garip" olarak niteleyen ve,

* Bonanza çiftlikleri. –ç.

tarım ücretlilerinin sayısının azalmasını, "ordunun sayısı azalırken, subayların sayısının artması"na benzeten bay Bulgakov'un bu çabası da boşunadır. Bir daha yineliyoruz: *Rira bien qui rira le dernier*!* Kautsky tarım emekçilerinin sayısının azalmasını yalnızca unutmamakla kalmıyor, aynı zamanda bu olguyu birçok ülke üzerinde gösteriyor; ancak bu olgunun tartıştığımız konu ile uzaktan yakından hiçbir ilgisi yoktur, çünkü proleterleşmiş küçük çiftçilerin sayıları artarken, kırsal nüfus bütün nüfus açısından azalmaktadır. Büyük topraksahibinin tahıl üretiminden vazgeçtiğini ve şeker pancarı üreterek şeker yapımına başladığını varsayalım. (Almanya'da, 1871-1872 yıllarında 2.200.000 ton şeker pancarı işlenmiştir; 1881-1882'de 6.300.000 ton; 1891-1892'de 9.500.000 ton ve 1896-1897'de ise 13.700.000 ton.) Büyük topraksahibi özellikle, şeker pancarı tarlalarında köylülerin karılarını ve çocuklarını gündelikçi olarak çalıştırma gereksiniminde ise, çevre bölgelerdeki tarlalarını küçük köylülere kiralayabilir ve hatta satabilir. Eski rençberleri ortadan silecek olan, buharlı bir pulluk satın aldığını varsayalım. (Saksonya'daki şeker pancarı tarlalarında, "yoğun tarım örnekleri",** buharlı pulluklar günlük kullanıma girmiştir). Ücretli işçilerin sayısı azalacaktır. Kalifiye işçilerin (muhasebeciler, yöneticiler, teknisyenler vb.) sayısı ise zorunlu olarak artar. Burada büyük-ölçekli üretimin yoğunluğunun ve kapitalist niteliğinin arttığını bay Bulgakov yadsıyabilir mi? Almanya'da böyle şeylerin olmadığını mı öne sürecek?

Kautsky'nin kitabının köylülerin proleterleşmesine ilişkin VIII. bölümünün yorumunu tamamlayabilmek için aşağıdaki pasajı aktarmamız gerekiyor. Yukarıya aldığımız ve bay Bulgakov'un da aktarmış olduğu pasajdan sonra Ka-

* [Son gülen iyi güler. –ç.] Gerçekten garip olan şey, bay Bulgakov'un çalışanların sayısındaki artışın, tarımsal sanayinin ilerlemesinin kanıtı olabileceği, *ama*, büyük-ölçekli üretimin yoğunluğunun artışını doğrula*madığı* (!) konusundaki düşüncesidir. Şimdiye dek artan yoğunlaşmanın en önemli biçimlerinden birisi tarımda sanayinin gelişmesi olduğunu düşünmüştük. (*Kautsky'nin yapıtının X. bölümünde, ayrıntılı olarak açıklanmış ve yorumlanmıştır.*)

** Kärger, Kautsky tarafından aktarılmıştır. s. 45.

utsky şöyle diyor: "Her ne kadar Almanya'da orta büyüklükteki mülklerin parçalanması eğiliminin durması kendini göstermişse de; burada bizi ilgilendiren şey, öteki ülkelerdeki gibi, bu ülkede de kırsal nüfusun giderek proleterleşmesidir. 1882'den 1895'e dek tarımsal işletmelerin toplam sayısında 281.000'lik bir artış oldu. Bu artışın en büyük bölümünü, bir hektara kadar toprağa sahip proleterleşmiş işletmelerin sayısındaki büyük artış oluşturuyordu. Bunların sayıları 206.000'e çıktı."

"Gördüğümüz gibi, tarımdaki hareket, sınai ve ticari sermayenin hareketinden tamamen farklıdır ve özel bir karakter gösterir. Bundan önceki bölümde, işletmelerin merkezileşmesi eğiliminin küçük-ölçekli üretimin tamamen yokolmasına yolaçmadığını belirttik. Bu eğilim çok ileri gittiği zaman, kendisinin karşıtı bir eğilim doğurur ve böylece merkezileşme eğilimi ile parçalanma eğilimleri sırayla birbirlerini izlerler. Şimdi her iki eğilimin birbirlerine koşut olarak ortaya çıkabildiğini de görmekteyiz. Sahipleri, meta pazarına proleter olarak, emek-gücü satıcısı olarak gelen çiftliklerin sayısında bir artış var. ... Emek-gücünü satan kişiler olarak bütün bu küçük çiftçilerin maddi çıkarları ile sanayi proletaryasının çıkarları aynıdır ve bu çiftçilerin toprağa sahip olmaları, proletarya ile aralarında bir çelişki doğurmaz. Sahip olduğu toprak, küçük topraksahibi köylüyü yiyecek maddelerinin ticaretini yapan satıcıdan azçok kurtarır; ama sanayi ya da tarım kesimlerinin hangisinde olursa olsun, kapitalist girişimcinin sömürüsünden kurtaramaz." (s. 174.)

Bundan sonraki makalede, Kautsky'nin kitabının geri kalan bölümünü inceleyerek, bu çalışmanın genel bir değerlendirmesini yapacağız. Bu arada da bay Bulgakov'un daha sonraki bir makalede ileri sürmüş olduğu itirazları inceleyeceğiz.

İKİNCİ MAKALE

I

Bu kitabın IX. Bölümünde, ("Ticari Tarımın Artan Zorlukları") Kautsky, kapitalist tarımın doğasındaki çelişkileri irdelemeye devam ediyor. Bay Bulgakov'un bu bölümle ilgili olarak ileri sürdüğü ve bizim daha sonra üzerinde duracağımız itirazlar bu "zorlukların" genel anlamını, eleştirmenin iyice kavramamış olduğunu gösteriyor. Rasyonel bir tarımın tam olarak gelişmesine bir "engel" oluşturmakla birlikte, aynı zamanda, kapitalist tarımın *gelişmesine bir itme veren* "zorluklar" vardır. Kautsky, örneğin, bu "zorluklar"dan birini, kırsal göçü gösteriyor. En iyi ve en yetenekli emekçilerin köylerinden göçetmesi, kuşkusuz rasyonel tarımın tam olarak gelişmesi açısından bir "engel"dir, ama çiftçilerin *tekniği geliştirerek*, yani makine kullanarak bu engelle savaştıkları da kesindir.

Kautsky şu "zorlukları" ele alıyor: *a*) toprak rantı; *b*) miras hakkı; *c*) miras hakkının sınırlanması, meşruten vakfetmek (*fideicommissum, Anerbenrecht*);[7] *d*) kırsal alanların kentler tarafından sömürülmesi; *e*) kırsal alanlardaki nüfus azalması.

Toprak rantı, yatırılan sermaye üzerinden ortalama kâr çıkarıldıktan sonra kalan artı-değer kısmıdır. Toprak mülkiyeti tekeli, topraksahibinin, bu artı-değeri kendine maletmesine olanak tanır, ve toprağın fiyatı (sermayeleşmiş rant) belirli bir anda rant tarafından faiz oranına eşit olarak *saptanır*. Açıkçası, rant, tarımın tam olarak rasyonelleşmesini "engeller": Kiracı çiftçi sisteminde, iyileştirmeler vb. engellenir; ve ipotek sisteminde ise sermayenin büyük kısmının, üretime değil ama toprak alımına yatırılması zorunludur. Bay Bulgakov, ilk olarak, ipotek borçlarının artışının "korkunç bir şey" olmadığını söyleyerek karşı çıkıyor. Öte yandan, Kautsky'nin, tarımın gelişmekte olduğu koşullarda bile, "başka bir anlamda" değil, ama tam da tartışılan anlamda,

ipoteklerdeki zorunlu artışa parmak bastığını unutuyor (yukarıya bkz: Birinci Makale, II). Burada, Kautsky, ipoteklerdeki artışın "korkunç" olup olmadığı sorununu tartışmıyor; kapitalizmi, işlevini başarmaktan alıkoyan zorlukları araştırıyor. İkinci olarak, bay Bulgakov'a göre, "bir engel olarak yalnızca rantın artışını görmek pek doğru değildir. ... Rantın yükselmesi ve artmasının olanağı, tarımda teknik gelişmeyi ve her türlü" gelişmeyi ("gelişme" yerine kullanılmış olan "süreç" sözcüğünün dizgi yanlışı olduğunu sanıyoruz) "harekete geçiren bağımsız bir dürtü olarak görev yapar". İlerleme yolunda kapitalist tarımı canlandıran dürtü, nüfusun, rekabetin ve sanayinin artmasıdır; rant ise, topraksahibi tarafından toplumsal gelişmeden, teknik gelişmeden zorla alınan bir haraçtır. Bu nedenle, rant yükselmesinin gelişmeyi ileri doğru götüren "bağımsız bir dürtü" olduğunu öne sürmek yanlıştır. Teorik açıdan, toprakta özel mülkiyetin olmadığı durumlarda, yani toprak ulusallaştırıldığı zaman, (Kautsky, s. 207) mutlak rantın hiç varolmadığı ve farklılık rantının ise devlet tarafından alındığı durumlarda, kapitalist üretim varlığını sürdürebilir. Bu, tarımbilimsel ilerlemeyi zayıflatıcı bir dürtü değildir, tersine, onu büyük ölçüde güçlendirir.

"Mülk toprakların, diyor Kautsky, fiyatlarını yükseltmenin (*in die Höhe treiben*) ya da onları yapay olarak yüksek bir düzeyde tutmanın tarımın çıkarına olduğunu düşünmek kadar yanlış bir şey olamaz. Bu tutum, günümüzün (*augenblicklichen*) topraksahipleri, ipotekçi bankalar ve taşınmaz mülk spekülatörlerinin çıkarlarına uygundur, ama tarımın çıkarlarına, en azından gelecekteki çıkarlarına, tarımsal işletmelerin gelecek kuşaklarının çıkarlarına uygun düşmemektedir." (s. 199.) Toprağın fiyatı ise sermayeleşmiş ranttan başka bir şey değildir.

Ticari tarımın karşılaştığı ikinci güçlük, zorunlu olarak toprağın özel mülkiyetini gerektirmesidir, bu, mirasçılara geçen toprağın parçalanmasına (ki böyle bir parçalanma, *birçok yerde*, teknik alanda gerilemeye neden olmuştur) ya da (toprağı alan mirasçının, toprağı ipotek etmek suretiyle, di-

ğer mirasçılara para olarak bir sermaye ödemesi ile gerçekleşen) ipotek yüklerine yolaçar. Bay Bulgakov, toprağın taşınır mala dönüşümünü (*mobilisation*) "yorumladığında bu olayın olumlu yönünü görmezlikten geldiği" için Kautsky'yi kınıyor. Bu tamamen yersiz bir kınamadır, çünkü kitabın pratik bölümünde* olduğu kadar tarihsel bölümünde de (özellikle incelenen feodal tarımı ve kapitalist tarımın feodal tarım biçiminin yerini alma nedenlerini anlattığı I. kısmın III. bölümünde) Kautsky, toprakta özel mülkiyetin tarihsel gerekliliğini ve olumlu yanını, tarıma rekabetin girişini ve son olarak toprağın taşınır mala dönüşmesini okurlarına açık olarak göstermiştir. Bay Bulgakov'un "farklı bölgelerde, farklı nüfus artışı dereceleri" sorununu araştırmadığını söyleyerek Kautsky'yi kınamasını anlayamadık. Bay Bulgakov, gerçekten, Kautsky'nin kitabında nüfus teorisi (*demography*) üzerine incelemeler bulabileceğini mi sanıyordu?

Yukarıda söylenenden sonra bir yenilik kazandırmayacağına inandığımız için meşruten vakfetme (*entailment*)** sorunu üzerinde durmadan, kırsal alanların kentler tarafından sömürülmesi sorununun incelenmesine geçeceğiz. Kautsky'nin "öncelikle tarımsal üretim pazarları olan kentlerin önemini ve olumlu ve olumsuz yönlerini karşılaştırmadığını" söyleyen bay Bulgakov'un bu savı, gerçeklerle tümüyle çelişmektedir. "Modern tarım" bölümünün *daha ilk sayfasında* Kautsky, tarım pazarları olan kentlerin önemine çok açık olarak değiniyor (s. 30 vd.). Kautsky, tarımsal dönüşümde ve tarımın rasyonelleştirilmesinde vb. başlıca rolü "kent sanayisinin" oynadığını söylüyor.***

Dolayısıyla, bay Bulgakov'un (*Naçalo*, n°3, s. 32'deki) makalesinde biraz önce tartışılan bu düşünceleri *Kautsky'ye*

* Kautsky, toprağın taşınır mal sayılmasına karşı olan bütün ortaçağdan kalma kısıtlamalara, meşruten vakfetmeye ve ortaçağdan kalma köylü komününün korunmasına (s.332) vb. etkin bir biçimde karşı olduğunu ortaya koydu.

** Meşruten vakfetme (*entailment*), bir mülkün varisi tarafından ferağ ya da satışını men eden miras usulü. –ç.

*** Kautsky'nin tarımın rasyonelleştirilmesinde kent sermayesinin rolünü tartıştığı s. 214'e bakınız.

karşıymışçasına nasıl yineleyebildiğini anlamamız olanaksızdır! Bu durum, inatçı eleştirmenin, eleştirdiği kitap hakkındaki yanlış yorumunun özellikle çarpıcı bir örneğidir. Bay Bulgakov, Kautsky'ye "(kentlere akan) değerlerin bir kısmının kırsal alanlara geri döndüğünün unutulmaması gerektiğini" öğütlüyor. Herkes Kautsky'nin bu temel gerçeği unuttuğunu sanacak. Aslında Kautsky, (kırsal alanlardan kentlere doğru) akan değerler arasında, eşdeğer bir geri dönüş olup olmadığını da araştırarak ayrım yapıyor. Ve bunu bay Bulgakov'dan çok daha belirgin bir biçimde yapıyor. Kautsky, ilkin, "eşdeğer bir geri dönüş (*Gegenleistung*) yapmaksızın, kırsal alanlardan kentlere akan meta değerlerini" (s. 210) yani (kentlerde harcanan rant, vergiler, kent bankalarından alınan faizleri) inceliyor ve bu olayı, kentlerin kırsal alanları ekonomik açıdan sömürmesi olarak yorumluyor. Kautsky, daha sonra, eşdeğer bir geri dönüş yapan akımı, yani tarım ürünlerinin işlenmiş mallar ile değiş tokuşunu tartışıyor ve şunları söylüyor: "Değer yasası açısından, bu akım, tarımsal sömürüyü göstermez;* bununla birlikte, gerçekte, tıpkı yukarda değinilen etmenler gibi, o da tarımbilimsel (*stofflichen*) sömürüye, özetle, toprağın beslenme açısından fakirleşmesine yolaçar." (s. 211.)

Kautsky, kırsal alanların kentler tarafından tarımsal sömürüsüne değinirken, burada, gene, Marx ve Engels'in teorilerinin temel fikirlerinden birini, yani, kent ile kır arasındaki karşıtlığın, tarım ve sanayi arasındaki zorunlu uygunluk ve karşılıklı bağımlılık olayını çökerttiği ve kapitalizm daha yüksek bir biçime dönüşür dönüşmez bu karşıtlığın ortadan kalkacağı düşüncesini paylaşıyor.** Bay Bulgakov ise, Kautsky'nin, kentlerin kırsal alanları tarımsal açıdan sömür-

* Kautsky'nin açık tezi ile bay Bulgakov'un aşağıya aktardığımız "eleştirel" düşüncesini karşılaştırmayı okura bırakıyoruz: "Eğer Kautsky, tarımda çalışmayan nüfusa, buğdayın, doğrudan buğday üreticileri tarafından verilmesini sömürü olarak nitelendiriyorsa" vb.. Kautsky'nin kitabını biraz dikkatle okumuş bir eleştirmenin bu "eğer"i yazabileceğine inanmak olanaklı değil!

** Üreticileri birlik haline gelmiş bir toplumda kent ve köy arasındaki çelişkiyi ortadan kaldırmanın zorunluluğunu ortaya koyan düşüncenin, nü-

mesine ilişkin düşüncesini "garip" buluyor ve "her koşul altında, Kautsky'nin burada tam bir kuruntu çamuruna daldığını" (tıpkı böyle!!!) iddia ediyor. Bizi şaşırtan, Kautsky'nin düşüncesini eleştiren bay Bulgakov'un, bu düşünce ile Marx ve Engels'in temel düşünceleri arasındaki özdeşliği gözden kaçırmasıdır. Okur haklı olarak, kent ile kır arasındaki karşıtlığın ortadan kalkması düşüncesine bay Bulgakov'un "tam bir kuruntu" olarak baktığı sonucuna varacaktır. Bu, eleştirmenin gerçekten düşüncesiyse, biz, kendisiyle tamamen tersi kanıdayız ve "kuruntu" yanlısıyız (aslında, kuşkusuz, kuruntunun değil, ama kapitalizmin çok daha kapsamlı bir eleştirisinin yapılması düşüncesinin yanındayız). Kent ve köy arasındaki karşıtlığın ortadan kaldırılması düşüncesinin bir düş sayılması yeni değildir. Bu, burjuva iktisatçıların her zaman savundukları görüştür. Hatta birçok yazar tarafından çok daha kapsamlı olarak ele alınmıştır. Örneğin Dühring, kent ile kır arasındaki uzlaşmaz karşıtlığın, "şeylerin doğası gereği kaçınılmaz olduğunu" düşünüyordu.

Dahası, Kautsky'nin ticari tarımın ve kapitalizmin karşılaştığı güçlüklerden biri olarak, hayvanlar ve bitkiler arasında giderek artan salgın hastalıklara değinmesi bay Bulgakov'u "şaşırtmış" (!). "Bunun kapitalizmle ne ilgisi var? ..." diyor bay Bulgakov. "Daha üst düzeyde bir toplumsal örgütlenme, sığır soyunu ıslah etme zorunluluğunu ortadan kaldırabilir mi?" Kautsky'nin çok açık düşüncesini bay Bulgakov'un anlayamaması da bizi şaşırttı. Doğal seçme ile oluşmuş bulunan eski hayvan ve bitki cinslerinin yerini yapay seçme ile oluşturulan "ıslah edilmiş" cinsler almıştır. Hayvanlar ve bitkiler giderek daha hassaslaşmakta ve daha çok şey gerektirmektedirler, çünkü günümüzün ulaşım yöntemleriyle salgın hastalıklar şaşırtıcı bir hızla yayılmaktadır. Günümüz tarımı, tek tek, dağınık ve çoğunlukla küçük (köylü) tarımı halindedir ve bilgi ve kaynaklardan yoksundur.

fusun tarımdan sanayiye doğru çekilişinin *tarihsel* açıdan ilerici bir rol oynadığı iddiası ile hiçbir biçimde çelişmediğini söylemeye gerek yoktur. Bu konuyu başka bir yerde ele almıştım. (*Çalışmalar*, s. 81, dipnot 69.) [Bkz: Lenin, *Collected Works*, vol. 2, pp. 229. –*Ed.*]

Kentsel kapitalizm, modern bilimin bütün kaynaklarını tarım tekniklerinin gelişmesi için kullanma çabası içindedir, ama bunun yanında üreticilerin toplumsal düzeylerini eski sefil halinde bırakmaktadır; kent kültürünü sistemli ve yöntemli bir biçimde kırsal alanlara yerleştirmemektedir. Daha üst düzeyde bir toplumsal örgütlenme, kuşkusuz hayvan ırklarını ıslah etme zorunluluğunu ortadan kaldırmaz (doğal ki, Kautsky de böyle ahmakça bir şey söylemeyi düşünmedi), ama teknik geliştikçe evcil hayvanların ırkları ve kültür bitkileri* daha dayanıksız duruma geliyorlar ve günümüz kapitalizminin toplumsal örgütlenmesi de giderek toplumsal denetim yoksunluğunun ve köylü ve işçilerin düzeylerinin düşük olmasının sıkıntısını çekiyor.

Kautsky, ticari tarımda karşılaşılan son "zorluğa" yani "kırsal alanlardaki nüfusun azalmasına", en yetenekli ustaların, en enerjik ve en bilgili emekçilerin kentler tarafından emilmesine değiniyor. Bay Bulgakov, bu düşüncenin, genel olarak "her koşulda yanlış olduğunu" ve "günümüzde kent nüfusunun kırsal alanların nüfusunun sırtından büyümesinin hiçbir biçimde kapitalist tarımın bir gelişme yasasını belirlemediğini, tersine, tarımsal nüfusun sanayiye göçünün denizaşırı yerlere, sömürgelere yapılan ihracatın belirtisi olduğunu" öne sürüyor. Bize göre bay Bulgakov yanılmaktadır. Kent (daha genel olarak sanayi) nüfusunun, kırsal nüfusun *sırtından* büyümesi yalnızca günümüzün bir olgusu değildir; *açıkça* kapitalizmin bir *yasasını* belirleyen genel bir olgudur. Bu yasanın teorik dayanakları, daha önceleri de belirttiğim gibi** şunlardır: İlkin, toplumsal işbölümünün gelişmesi, giderek artan sayıda sanayi dallarını ilkel tarımdan ayırmıştır.*** İkinci olarak, belirli bir toprağın işlenmesi için gerekli olan değişen sermaye genel olarak azalır. (bkz:

* Kitabın uygulamaya ilişkin bölümünde Kautsky hayvanlar için sağlık muayeneleri ve onların, bakım koşullarının da sağlık açısından incelenmesini bu nedenle öneriyordu. (s. 397)

** *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, bölüm I, kesim II ve bölüm VIII, kesim II. (Bkz: s. 27-28, 484-502. *–Ed.*)

*** Bu durumu belirten bay Bulgakov şunları söylüyor: "Tarım yeşermekte iken bile, tarımsal nüfus *göreli olarak* [italikler kendisinindir] azalabilir."

Das Kapital, III, 2, s. 177, Rusça çevirisi, s. 526;[8] *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı kitabıma aktardığım bölüm, s. 4 ve 444*). Yukarda, belirli durumlarda ve belirli dönemler sırasında, belirli bir toprak parçasının işlenmesi için değer olarak konması gereken değişen sermayede bir artışı gözlediğimizi belirttik, ama bu, genel yasanın doğruluğunu hiçbir bakımdan etkilemez. Kautsky, tarımsal nüfusun göreli azalmasının, her koşul altında, mutlak azalma haline gelmediğini ve gene bu mutlak azalmanın derecesinin kapitalist sömürgelerin gelişmesi tarafından da belirlendiğini yadsımayı kuşkusuz düşünmemiştir. Kautsky, kitabının birçok yerinde, Avrupa'ya ucuz buğday akıtan kapitalist sömürgelerdeki bu ilerlemeye açıkça parmak basmıştır. ("Avrupa'nın kırsal alanları halkının köylerden (*Landflucht*), yalnızca kentlere değil, sömürgelere de, kırın güçlü yeni yığınları da göçmektedir." ... s. 242.) Tarımın en güçlü, en enerjik ve en bilgili emekçilerinin sanayiye kayması genel bir durumdur ve yalnızca sanayi ülkelerinde ya da Batı Avrupa'da değil, aynı zamanda, tarım ülkelerinde, Amerika ve Rusya'da da görülmektedir. Kırsal alanların barbarlığı ile kentlerin kültürü arasında kapitalizmin yarattığı çelişki zorunlu olarak buna yolaçar. Bay Bulgakov'un düşüncesine göre "Büyük miktarlarda buğday ithalatı olmadan, nüfustaki genel bir artışla birlikte giden bir tarımsal nüfus azalmasının mantıksızlığı açıktır". Ama benim kanımca, bu tez açık olmamanın yanısıra, yanlıştır. Buğday ithalatı olmadan da, nüfusta genel bir artışla (kentlerdeki büyüme ile) atbaşı giden bir tarımsal nüfus azalması olayı, oldukça anlaşılırdır (tarımsal emeğin ve-

Kapitalist toplumda bu, yalnızca "azalabilir" değildir, *zorunlu olarak* azalır. ... "[Tarımsal nüfusun] göreli olarak azalması yalnızca [*tıpkı böyle!*] burada insan emeğinin yeni dallarının artışını gösterir" diye bitiriyor bay Bulgakov. Bu "yalnızca" sözcüğü çok gariptir. Yeni sanayi dalları gerçekten "en çalışkan ve en bilgili ustaları" tarımdan çekip almaktadır. Dolayısıyla, bu basit neden bile, insanın Kautsky'nin genel tezinin *tamamen doğru olduğunu* kabul etmesini olanaklı kılmaya yetiyor: kırsal nüfusun *göreli* azalması, genel tezin doğruluğunu (yani kapitalizmin en enerjik ve en bilgili ustalarını tarımdan çekip aldığını) kanıtlamaktadır.

* Bkz: V. İ. Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, s. 28, 486. *–Ed.*

rimliliği yükselir ve bu, daha az sayıda emekçinin önceki kadar ve hatta daha fazla üretmesini olanaklı kılar). Tarımsal nüfustaki azalma ile koşut giden bir genel nüfus artışı ve tarımsal ürünlerin miktarında azalma (ya da orantılı olmayan bir artma) gene anlaşılırdır, çünkü kapitalizmle birlikte halkın beslenme koşullarının ağırlaşması kendiliğinden "anlaşılabilir" bir şeydir.

Bay Bulgakov, 1882-1895 yılları arasında Almanya'da, orta-büyüklükteki köylü işletmelerinin sayılarının arttığı ve el-emeği eksikliğini bu işletmelerin duyduğu konusunda ileri sürdüğü olguların, Kautsky'nin tezinin "bütün yapısını sarsacak nitelikte" olduğunu öne sürüyor. Kautsky'nin tezlerini daha yakından irdeleyelim.

Tarım istatistikleri verilerine göre, 1882-1895 yılları arasında, 5-20 hektar arasında alana sahip olan işletmeler en büyük artışı gösterdiler. 1882'de, bunlar, toplam alanların %28,8'ini oluştururken, 1895 yılında bu oran %29,9'a çıktı. Orta-büyüklükteki köylü işletmelerinin toplam alanlarındaki bu artışla birlikte büyük köylü işletmelerinin (20-100 hektar arasındakiler: 1882'de %31,1 ve 1895'te %30,3) alanlarında da bir azalma görüldü. "Bu sayılar, diyor Kautsky, köylülüğü, bugünkü düzenin en güçlü savunma aracı olarak gören bütün iyi yurttaşların yüreklerine su serpti. Ve sevinçle haykırdılar, 'işte bu, yani tarım, kımıldamıyor', 'marksist dogma tarıma uygulanamıyor'." Orta-büyüklükteki köylü işletmelerindeki artış, köylü tarımının zenginleşmesine doğru yeni bir çağın başlangıcı olarak yorumlandı.

Kautsky, "ama bu zenginliğin kökü bir bataklıktadır" diyerek bu iyi yurttaşları yanıtlıyor. "Bu, köylülüğün *gönencinden* değil, tarımın tüm olarak *kökleşmesinden* doğuyor." (s. 230.) Kautsky şöyle devam ediyor: "Bütün teknik ilerlemelere karşın, *belli bölgelerde* [italikler Kautsky'nindir] tarımda bir gerilemenin varlığı kuşkusuzdur." (228) Bu gerileme, örneğin feodalizmin yeniden canlanmasına — emekçileri toprağa bağlayıp onları belli görevler yapmaya zorlama çabalarına yolaçmaktadır. Eski tarımsal biçimlerin bu "çöküş"ün

temelinde yeniden canlanmaları şaşılacak bir şey midir? Genel olarak, düşük gereksinim düzeyi, aç kalabilme yeteneğinin yüksekliği, ve çalışırken gösterdiği büyük çaba nedeniyle büyük-ölçekli üretimde çalışanlardan ayrılan köylülük, bir bunalım döneminde daha uzun bir zaman dayanacak mıdır?* "Tarımsal bunalım, meta üreticisi olan bütün kırsal sınıfları etkiler; orta-köylü para biriktiremez." (s. 231.)

Kautsky'nin çok açık olan bütün bu tezlerini kavrayamamanın olanaksız olduğu sanılır. Ne var ki, eleştirmenin bunları kavrayamadığı açıkça görülüyor. Bay Bulgakov bir görüş ileri sürmüyor: orta-büyüklükteki köylü işletmelerinin sayısındaki artışı nasıl yorumladığını bize açıklamıyor, ama Kautsky'ye "kapitalist üretim tarzının gelişmesinin tarımı

* Kautsky başka bir yerde şunları söylüyor: "Umutsuz bir durumda küçük çiftçiler daha uzun süre dayanmaktadırlar. Bu olayın, küçük-ölçekli üretimin bir üstünlüğü olduğundan kuşku duymamız için bütün nedenler vardır." (s. 134.)

Bu arada, Koenig'in ayrıntılı olarak bir seri tipik ilçede İngiliz tarımının durumunu anlattığı kitabında yeralan ve Kautsky'yi tamamen doğrulayan verilere değinelim. (*Die Lage der englischen Landwirtschaft, etc.* [*İngiliz Tarımının Durumu vb.*] Jena 1896, von Dr. F. Koenig.) Bu kitapta, ücretli işçilerle karşılaştırıldıklarında küçük çiftçilerin fazla çalışmaları ve düşük tüketimleri konusunda *istediğimiz kadar kanıt* buluyoruz, ama bunun tersini gösteren hiçbir şey yok. Örneğin küçük çiftçilerin "yoğun (*ungeheuer*) çalışmalarının ve tutumluluklarının" karşılığını aldıklarını (s. 88); küçük çiftçilerin konutlarının çok kötü durumda olduğunu (s. 107); küçük çiftçilerin (*yeoman farmer*) durumlarının kiracı çiftçilerden çok daha kötü olduğunu (s.149); "(Lincolnshire'da) çok sefilce yaşadıklarını, kulübelerin büyük çiftliklerde çalışan işçilerinkinden çok daha kötü olduğunu ve bazılarının ise çok kötü bir durumda" olduğunu okuyoruz. "Küçük çiftçiler normal işçilerden çok daha uzun süreli ve çok daha zor koşullarda çalışmakla birlikte onlardan az kazanmaktadırlar. Daha yoksulca yaşamakta ve daha az et yemektedirler. ... Oğulları ve kızları ücretsiz çalışmakta ve çok kötü giysiler giymektedirler" (s. 157) "Küçük çiftçiler köle gibi çalışmakta; yazın ise sabahın üçünden gecenin dokuzuna dek çalışmaktadırlar." (Boston *Tarım Odası*'nın bir raporu, s. 158.) Bir büyük çiftçi şunları söylüyor: "Kuşkusuz küçük bir sermayesi olan ve çiftliğinin bütün işleri ailesi tarafından yapılan küçük adam (*der kleine Mann*) evini geçindirmek için yaptığı harcamalardan kısıntı yapmayı yeğlemektedir. Öte yandan büyük çiftçi ise verimin kötü ya da iyi olduğu yıllarda, işçilerini beslemek zorundadır." (s. 218.) (Ireshire'ın) küçük çiftçileri olağanüstü çalışkandırlar (*ungeheuer*); karıları ve çocukları kendilerinden aşağı kalmazlar ve genellikle gündelikçi işçilerden daha fazla çalışırlar; iki küçük çiftçinin bir günde üç gündelikçi işçinin işini yaptığı söylenmektedir." (s. 231.) "Bütün ailesiyle birlikte çalışan küçük kiracı çift-

yıkıma götürdüğü" düşüncesini yüklüyor ve hiddetle haykırıyor: "Kautsky'nin tarımın yıkılmakta olduğuna ilişkin iddiası yanlış, keyfi ve kanıttan yoksundur; yaşamın bütün temel gerçeklerine ters düşmektedir." vb., vb..

Yanıtımız şudur: Bay Bulgakov *Kautsky'nin düşüncelerini tamamıyla yanlış bir yöne çekmektedir.* Kautsky kapitalizmin gelişmesinin tarımı yıkıma götürdüğünü değil ama tam tersini söylüyor. Kautsky'nin tarım ekonomisinde çöküntü (= bunalım) ve kimi *bölgelerde* (*nota bene**) görülen teknik gerilemeye ilişkin sözlerinden tarımın "yıkıma uğradığı", "ölüm fermanı"nın okunduğu sonucuna vardığını söyleyebilmek için insanın ancak çok dikkatsiz bir okur olması gerekir. Özellikle denizaşırı rekabete (yani tarımsal bunalımın temel nedenine) ilişkin olan X. bölümde Kautsky, şöyle diyor: "Beklenen bunalımın, kendisinin etkilediği sanayiyi yıkması kuşkusuz (*natürlich*) her zaman zorunlu (*braucht nicht*) değildir. Bu ancak çok az raslanan durumlarda görülür. Genel kural olarak, bir bunalım, yalnızca, sürmekte olan ilişkilerin niteliğinde kapitalist anlamda bir değişiklik yaratır." (s. 273-74) Tarım sanayisindeki bunalıma ilişkin olarak yapılan bu gözlem, Kautsky'nin bunalımların genel anlamları konusundaki görüşünü açıkça ortaya koymaktadır. Aynı bölümde, Kautsky, tarımın bütününe ilişkin görüşünü yeniden açıklıyor: "Yukarda söylenenlerden hiçbirisi, hiç kimseye tarımın yıkımından sözetmek hakkını vermez (*Man braucht deswegen noch lange nicht von einem Untergang der Landwirtschaft zu sprechen*). Ama modern üretim tarzının sağlam bir biçimde yerleştiği her yerde, tarımın tutucu niteliği bir daha gelmeksizin ortadan kaybolur. Eski alışkanlığın sürmesi,

çinin yaşamı, tıpkı, bir kölenin yaşamına benzer." (s. 253.) "Bütünüyle düşünülürse, ... küçük çiftçilerin, bunalıma, büyük çiftçilerden çok daha iyi dayandıkları açıkça görülmektedir; ama bu, küçük çiftçiliğin daha fazla gelir sağladığı anlamına gelmez. Bize göre bunun nedeni, küçük işletmecinin (*der kleine Mann*) ailesinin [emeğinin değerini topluma –ç.] karşılıksız bırakmış olmasıdır. ... Genellikle ... küçük çiftçi ailesinin tümü işletmesinde çalışır.... Çocuklar beslenir ve giydirilir ve ancak çok seyrek olarak belirli bir günlük ücret alırlar." (s. 277-78) vb., vb..

* Önemli not; bu, önemli. –ç.

(*das Verharren beim Alten*), tarım işletmecisi açısından belli bir yıkım demektir; sürekli olarak teknik gelişmeyi izlemek ve kendi üretim yöntemlerini yeni koşullarla uyumlu duruma getirmek zorundadır. ... Kırsal bölgelerde bile, bugüne dek tam bir tekdüzelik ile sonsuz bir alışkanlık içinde yürümüş olan ekonomik yaşam, artık kapitalist üretim tarzının özel bir durumu, sürekli devrimin bir durumu içinde bulunuyor." (s. 289)

Bay Bulgakov, tarımda üretici güçlerin gelişmesi yönündeki eğilimlerin, ticari tarımın güçlüklerini artıran eğilimlerle nasıl birleştirilebileceğini "kavrayamıyor". Bunda anlaşılmaz olan nedir? Gerek tarımda ve gerek sanayide, kapitalizm, üretici güçlerin gelişmesinde büyük bir itici güç görevini yapıyor; ama bu gelişmenin ilerlemesi, kapitalizmin çelişkilerini çok daha fazla keskinleştiriyor ve sistem açısından yeni "zorluklar" doğuruyor. Kautsky, tarımda kapitalizmin ilerici tarihsel rolünü (tarımın rasyonelleştirilmesi, çiftçinin topraktan ayrılması, kırsal nüfusun köle sahibinden ve köle ilişkilerinden kurtuluşu, vb.) kategorik olarak vurgulayan, ama aynı zamanda doğrudan üreticilerin yoksullaşmalarını ve ezilmelerini de kategorik olarak belirten ve rasyonel tarımın gereksinimleri ile kapitalizmin uyumsuzluğu olgusuna değinen Marx'ın temel düşüncelerinden birini geliştiriyor. "Kautsky ile aynı toplumsal ve felsefi dünya görüşünü" paylaştığını öne süren bay Bulgakov'un,* Kautsky'nin burada, Marx'ın temel düşüncelerinden birini geliştirdiğini belirtmeyi unutması gerçekten şaşırtıcıdır. Bay Bulgakov'un bu temel düşüncelere ilişkin tutumunun *Naçalo* okurlarının kafalarını karıştırması ve genel dünya görüşleri açısından, onun nasıl "*De principiis non est disputandum*"!!?** diyebildiğine şaşmaları kaçınılmazdır. Bay Bulgakov'un tezine inanmamak konusunda biz kendimizi izinli sayıyoruz; öteki marksistlerle olan tartışmalarının kesinlikle bu "*principia*"ların

* Felsefi dünya görüşü açısından bay Bulgakov'un söylediklerinin doğru olup olmadığını bilemeyiz. Kautsky, bay Bulgakov gibi bir eleştirel felsefe savunucusuna benzemiyor.

** "İlkeler üzerinde tartışılmaz". –ç.

ortaklığına dayandığını düşünüyoruz. Kapitalizmin tarımı rasyonelleştirdiğini ve sanayinin ise tarıma makine sağladığını vb. söyleyen bay Bulgakov bu "*principia*"lardan birisini yinelemektedir. Ama bu bağlamda, "tam tersini" söylememesi gerekirdi. Okurlar, Kautsky'nin, çok etkin ve belirli bir biçimde, kitabında Marx'ın bu temel düşüncelerini geliştirmekle birlikte, farklı bir düşünceye sahip olduğunu sanacaklar. Kautsky şöyle diyor: "Yeni rasyonel tarımın teknik ve bilimsel koşullarını yaratan, kesinlikle sanayinin kendisidir. Makineler ve yapay gübrelerle, mikroskop ve kimya laboratuvarlarıyla tarımda devrim yaparak büyük-ölçekli üretimin küçük-ölçekli, köylü üretimine üstünlüğünü sağlayan kesinlikle sanayinin kendisidir." (s. 292.) Dolayısıyla, Kautsky, bay Bulgakov'un battığı çelişkiler çukuruna dalmıyor: Bay Bulgakov, bir yandan "kapitalizmin [yani ücretli emekle yapılan üretimin; köylü üretimi değil, ama büyük-ölçekli üretimin] tarımı rasyonelleştirdiğini" öne sürerken, öte yandan "bu teknik ilerleme taşıtının, büyük-ölçekli üretim olmadığını" söylüyor!

II

Kautsky'nin kitabının X. bölümünde denizaşırı rekabet ve tarımın sanayileşmesi sorunları tartışılıyor. Bay Bulgakov, bu bölümü çok hazırlıksız bir biçimde ele alıyor: "Özellikle yeni ya da özgün olan hiçbir şey yok, azçok iyi bilinen, temel olgular", vb. demekle temel sorun olan tarımsal bunalım kavramı ile bunun önem ve anlamını üstü kapalı geçiştiriyor. Aslında bu, teorik açıdan çok önemli bir sorundur.

Tarımsal bunalım kavramı, Marx'ın ortaya koyduğu ve Kautsky'nin ayrıntılı olarak genişlettiği genel tarımsal evrim kavramının kaçınılmaz bir sonucudur. Kautsky'de, tarımsal bunalımın temel niteliği şu olguya dayanır: çok ucuz buğday üreten ülkeler arasındaki rekabet nedeniyle, Avrupa tarımı, toprağın özel mülkiyeti ve kapitalist meta üretiminin kendisine getirdiği yükleri, tüketici yığınlara aktarmak şan-

sını yitirdi. O günden bu yana, Avrupa tarımı, "[bu yükleri] *kendisi taşımak zorundadır ve günümüzün tarımsal bunalımının maliyeti işte budur.*" (s. 239, italikler Kautsky'nindir). Başlıca yük, toprak rantıdır. Toprak rantı, Avrupa'da, sözü edilen tarihsel gelişme nedeniyle, (gerek farklılık rantı ve gerek *mutlak* rant olarak) oldukça üst bir düzeye yükseltilmiş ve toprak fiyatı içinde sabitleştirilmiştir.* Öte yandan, (Amerika, Arjantin ve ötekiler gibi) sömürgelerde, sömürge olarak kaldıkları sürece, bölgeye yeni gelenlerin tamamen bedava ya da önemsiz bir fiyata satın aldıkları ve yerleştikleri "*boş*" topraklara (*freeland*) raslıyoruz; dahası, işlenmediği için yorulmamış bu toprağın verimliliği, işletme giderlerini asgariye indirmektedir. Bugüne dek, Avrupa'nın kapitalist tarımı, oldukça doğal bir biçimde, yüksek olan rant yükünü (yüksek buğday fiyatları biçiminde) tüketicinin sırtına yüklemiş bulunmaktadır; bununla birlikte, bugün, bu rantların yükü çiftçilerin ve topraksahiplerinin kendi sırtlarına binmekte ve onları çökertmektedir.** Böylece, tarımsal bunalım, kapitalist tarımm ve kapitalist toprak mülkiyetinin önceden elde ettiği zenginliği altüst etmiştir ve etmektedir. Bugüne dek kapitalist toprak mülkiyeti, toplumsal gelişmeden sürekli olarak artan bir haraç almaktaydı; ve bu haracın düzeyi toprak fiyatı içinde sabitleşmişti. Şimdi bu haraçtan vazgeçmek durumundadır.*** Kapitalist tarım, bugün, kapitalist sanayinin özelliği olan kararsızlık durumuna düşmüştür ve ken-

* Rantın dalgalandırılması ve sabitleştirilmesi süreci için Parvus'un *Dünya Pazarı ve Tarımsal Bunalım* adlı yapıtındaki yerinde saptamalarına bakınız. Parvus, Kautsky'nin genel olarak tarım sorunu ve bunalım konusundaki temel görüşlerini paylaşmaktadır.

** Parvus, *op. cit.*, s. 141. Parvus'un kitabının eleştirildiği *Naçalo*, n° 3, s. 117'de aktarılmıştır. Avrupa'nın karşı karşıya bulunduğu ticari tarıma ilişkin öteki "zorluklar"ın sömürgeleri, karşılaştırılamayacak kadar az etkilediğini de eklemeliyiz.

*** Mutlak rant toprak tekeli sonucudur. "Şükür ki, mutlak rantın yükselmesinin bir sınırı vardır. ... Yakın zamana dek mutlak rant, Avrupa'da, farklılık rantı gibi, sürekli yükselmiştir. Ama denizaşırı rekabet, bu tekeli büyük ölçüde çökertmiştir. Farklılık rantının Avrupa'da, İngiltere'nin birkaç kontluğu dışında, denizaşırı rekabetten zarar gördüğünü düşünmek için bir neden yoktur. ... Ama mutlak rant düşmüştür ve bu, temelde, işçi sınıfının yararına olmuştur (*zu gute gekommen*)." (s. 80; ayrıca bkz: s. 328.)

disini yeni pazar koşullarına uydurmaya zorlanmaktadır. Her bunalım gibi, tarımsal bunalım da çok sayıda çiftçinin yıkımına neden olmakta, kurulu mülkiyet ilişkilerini önemli ölçüde değiştirmekte ve *kimi yerlerde* teknik gerilemeye, ortaçağ ilişkilerinin ve ekonomi biçimlerinin yeniden canlanmasına yolaçmaktadır. Bununla birlikte, bütünüyle ele alındığında, [bunalım –ç.] toplumsal evrimi *hareketlendirmekte*, ataerkil durağanlığı en son sığınağından dışarı atmakta ve (kapitalist toplumda, tarımsal gelişmenin temel bir öğesi olan) tarımda uzmanlaşmanın artmasını ve daha fazla makine kullanımını vb. zorunlu duruma getirmektedir. Bu kitabın IV. bölümünde, Kautsky'nin çeşitli ülkelere ilişkin verilerle gösterdiği 1880-1890 döneminde tarımdaki duraksamaya karşın, Batı Avrupa'da *bile*, teknik ilerleme görmekteyiz. Batı Avrupa'da *bile* diyoruz, çünkü örneğin Amerika'da, bu süreç bugün de oldukça önemlidir.

Kısacası, tarımsal bunalımı, kapitalizmin ve kapitalist gelişmenin önüne çıkan bir engel olarak görmek için ortada hiçbir neden yoktur.

Nisan-Mayıs 1899'da yazıldı.
Ocak-Şubat 1900'de *Jizn* dergisinde yayınlandı.
İmza: V. İlyin
Collected Works, vol. 4, pp. 105-159.

TARIM SORUNU VE "MARX'IN ELEŞTİRMENLERİ"[9]

"TARIM sorunları alanında dogmatik marksizmin durumunun sarsılmış olduğunu öne sürmek, ... açık bir kapıyı zorlamaya benzer. ..." *Ruskoye Bogatstvo*[10] geçen yıl, Viktor Çernov'un ağzından böyle konuşuyordu (1900, n° 8, s. 204). Bu "dogmatik marksizm"in ne garip bir özelliği var! Yıllardan beri, Avrupalı bilginler ve bilim adamları marksizmin konumunun "eleştiri" ile sarsıldığını, ama gene de, her yeni eleştirinin sıfırdan başladığını ve sözümona zaten yerlebir edilmiş bir konumun bombardımanının görev olduğunu üzüntüyle belirtiyorlar (ve gazete yazarları ile gazeteciler bunu durmadan yineliyorlar). Örneğin, gerek *Ruskoye Bogatstvo* dergisinde ve gerek Hertz'in tezini* okuruyla birlikte "tartıştığı" *240 sayfalık Onur Postası* koleksiyonunda, bay Çernov "açık bir kapıyı zorluyor." Böylesine uzun bir yoruma konu olan Hertz'in tezi, Kautsky'nin kitabının bir gözden ge-

* Bkz: Bu kitabın 85. sayfasındaki dipnot. –ç.

çirilmesidir ve Rusçaya çevrilmiştir. Kautsky'yi çürütmek konusunda verdiği sözü tutan bay Bulgakov iki ciltlik bir inceleme yayınladı. Basılı kağıtlardan oluşan bu eleştiri dağının altında ölümcül bir biçimde ezilmiş olarak yatan "dogmatik marksizm"in kalıntılarını bugün kuşku yok ki, hiç kimse bulamayacaktır.

I. AZALAN VERİMLİLİK "YASASI"

İlk olarak eleştirmenlerin genel teorik eleştirilerini irdeleyelim. Bay Bulgakov, *Naçalo*[11] dergisinde yayınlanan Kautsky'nin *Tarım Sorunu*'na karşı bir yazıda "eleştiri"nin bütün yöntemlerini bir anda ortaya serdi. Kautsky'yi bir vuruşla yere devirdi ve gerçek bir şövalye gibi yıkarak "toz etti". Kautsky'ye söylemediği şeyleri söyletti. Onu, çok doğru bir biçimde açıkladığı olguları ve savları, görmezden gelmekle suçladı. Ve bunları, okura, *kendisinin* Kautsky'yi eleştirirken vardığı sonuçlar olarak sundu. Bir uzman edasıyla, Kautsky'yi, teknoloji ile ekonomiyi birbirine karıştırmakla suçladı. Böylelikle yalnızca içinde bulunduğu inanılmaz kargaşayı değil, rakibinin kitabından aktardığı sayfanın sonunu okumaktaki gönülsüzlüğünü de gözler önüne sermiş oldu. Geleceğin profesörünün kaleminden çıkan bu makalenin, sosyalistlere karşı, ütopyacılığa karşı, "yıkım teorisi"ne[12] karşı, mucizelere olan inanca karşı, vb.* bir sürü eskimiş alayla dolu olduğunu söylemeyi gereksiz buluyorum. Bugün, doktora tezinde (*Kapitalizm ve Tarım*, St. Petersburg, 1900) bay Bulgakov, marksizmle hesaplaşmış ve "eleştirel" evrimini mantıksal sonucuna vardırmıştır.

Bay Bulgakov, "azalan verimlilik yasası"nı, "tarımsal gelişme teorisi"ne temel alıyor. (Toprağa yapılan her ek sermaye ve emek yatırımı karşılığında, bu yatırımlara tekabül etmeyen, ama tersine gittikçe azalan miktarda ürünün elde

* "Tarımda Kapitalizm" adlı yazım ile bay Bulgakov'un *Naçalo*'daki yazısını hemen yanıtladım. *Naçalo*'nun kapatılmasından sonra, yazım 1900 yılında *Jizn*'in[13] 1. ve 2. sayılarında basıldı. [*Yazarın 1908 baskısına notu.* – *Ed.*] (Bkz: Bu kitabın 7-60 sayfaları. –*Ed.*)

edilmesi anlamına gelen) bu "yasa"yı oluşturan klasik yapıtlardan pasajlar aktarılıyor. Bu yasayı benimseyen İngiliz iktisatçıların bir listesi veriliyor. Bu yasanın "evrensel anlamı"na "yalnızca daha açıkça ifade edilmesi gereken", "belirgin ve yadsınması olanaksız bir gerçek olduğu"na vb., vb. inandırılıyoruz. Bay Bulgakov düşüncelerini tumturaklı olarak ortaya koydukça, hayal ürünü olan "sonsuz" yasalardan yararlanarak toplumsal ilişkileri gizleyen burjuva ekonomi politiğe doğru *geri çekildiği* açıkça ortaya çıkıyor. Gerçekten, dillere destan "azalan verimlilik yasası"nın "açıklığı" nereye varıyor? Toprağa ardarda uygulanan yeni emek ve sermaye, gittikçe azalmayan ama tersine eşit miktarda ürün getirecek olursa, o zaman ekilen toprağın alanını genişletmenin anlamı olmayacak; ne denli küçük olursa olsun, eski alan üzerinde daha fazladan buğday üretilecek ve "yer yuvarlağının tümündeki tarımı yalnızca bir desiyatinlik toprak üzerinde yapmak olanağı doğacaktır". Bu "evrensel" yasadan yana ileri sürülen alışılagelmiş (*ve tek*) tez budur. Bununla birlikte, biraz düşünecek olursak, bu tezin, en önemli şeyi —teknolojik gelişme düzeyini, üretici güçlerin durumunu— gözden uzak tutan, boş bir soyutlama olduğunu anlarız. Gerçekten, "ek (ya da ardarda gelen) emek ve sermaye yatırımları" kavramının kendisi, üretim yöntemlerindeki değişmeleri, teknik alandaki reformları *önceden varsaymaktadır*. Toprağa yatırılan sermaye miktarını önemli ölçüde artırabilmek için, yeni makineler *keşfedilmeli* ve toprağın ekimi, hayvancılık, ürünlerin taşınması konularında yeni yöntemler vb. bulunmalıdır. Üretim tekniği aynı düzeyde kalsa bile, doğaldır ki, "ek emek ve sermaye yatırımı" nispeten küçük çapta yeralabilir ve alır. Böyle durumlarda, yani değişmeyen üretim tekniğinin ek emek ve sermaye yatırımları üzerinde göreli olarak çok dar sınırlamalar getirmesi anlamında "azalan verimlilik yasası" belli bir ölçüde geçerlidir. Sonuçta, ortada evrensel bir yasa yerine, tamamen göreli —gerçekte "yasa" ya da tarımın bellibaşlı, özel bir öğesi bile denilmeyecek ölçüde göreli— bir "yasa" var. Üçyıllık almaşık sistemi, geleneksel tahıl

ürünleri ekimini, gübre elde etmek üzere sığır beslenmesini, gelişmiş otlakların ve gelişmiş araç-gereçlerin yokluğunu varsayalım. Bu koşulların hiç değişmediğini varsayarsak, toprağa ek emek ve sermaye yatırılması olanaklarının büyük ölçüde sınırlandığı kuşkusuzdur. Ama belli ölçüde ek emek ve sermaye yatırımının olanaklı olduğu dar sınırlar içinde bile, bu tip her ek yatırımın verimliliğinde, *her zaman ve zorunlu olarak* bir azalma görülmeyebilir. Örneğin buhar makinesinin bulunmasından önce, dünya ticaretinin henüz başlamadığı dönemde, sanayiyi, değirmenciliği ya da demirciliği ele alalım. Teknik gelişmenin bu aşamasında, el demirhanesinde, yel ya da su değirmeninde yatırılacak ek emek ve sermaye çok sınırlıydı: Üretim yöntemlerindeki köklü değişikliklerle yeni sanayi biçimlerinin temelleri atılıncaya dek, küçük demirhanelerin ve küçük değirmenlerin sayısı, kaçınılmaz olarak, giderek arttı ve yayıldı.

Görüldüğü gibi, teknolojinin gelişmekte olduğu ve üretim yöntemlerinin değiştiği durumlarda "azalan verimlilik yasası" geçersizdir; bu yasa ancak teknolojinin hiç değişmeden yerinde saydığı koşullarda, oldukça göreli ve sınırlı olarak uygulanabilir. Soyut, sonsuz ve doğal yasalarıyla birlikte eski ekonomi politiğin önyargılarından kendilerini kurtaramayan Brentano gibi burjuva bilimin temsilcilerinin bu "yasa" çevresinde bu kadar gürültü koparmalarının nedeni ve Marx ve marksistlerin ise ondan hiç sözetmemelerinin nedeni işte budur.

Bay Bulgakov ancak alay edilecek tezlerle "evrensel yasa"yı savunuyor.

"Doğanın bir armağanı olan şeyi bugün insan üretmelidir: Besleyici unsurlarla dolu olan toprağı yel ve yağmur kabartıp yumuşattı ve gerekli olanı üretmek için çok az bir insan çabası gerekiyordu. Zamanla üretici emekten insana düşen pay giderek arttı. Her yerde olduğu gibi, yapay süreçler, giderek artan ölçüde doğal süreçlerin yerini aldı. Ama sanayide insanın doğaya karşı zaferini gösteren bu durum, tarımda, doğanın ihsanını azalttığı bir varlığın giderek artan güç-

lüklerini gösteriyor.

"Bu durumda, yiyecek üretiminin giderek zorlaşmasının, insan emeğindeki artış ile, ya da üretim araçları, gübre gibi, emek ürünlerindeki bir artış ile açıklanması önemli değildir. [Bay Bulgakov yiyecek üretiminin giderek zorlaşmasının, insan emeğinin giderek daha fazla kullanılması ile ya da insan emeğinin ürünlerindeki artış ile açıklanmasının önemsiz olduğunu söylemek istiyor]; önemli olan şey, yiyeceğin insana giderek daha pahalıya gelmesidir. Doğa güçlerinin yerini insan emeğinin alması ve üretimin doğal etmenlerinin yerine yapay etmenlerin geçmesi, azalan verimlilik yasasıdır." (16)

Görüldüğü gibi, bay Bulgakov, insanın makinelerin yardımıyla çalışmadığı, tersine, makinelerin çalışmasına insanın yardımcı olduğu sonucuna varan bay Struve ve bay Tugan-Baranovski'nin şöhretlerine gıpta etmektedir. Ve tıpkı bu eleştirmenler gibi, o da, doğa güçlerinin yerini insan emeğinin *aldığını* söyleyerek ve buna benzer şeylerden sözederek vülger ekonomi politik düzeyine iniyor. Genel olarak söylemek gerekirse, insan emeğinin yerini doğa güçlerinin alması, arşının yerini okkanın alması kadar olanaksızdır. Gerek sanayide ve gerek tarımda, insan, doğa güçlerinden ancak işleyişlerini kavradığı zaman yararlanabilir ve makineler, araçlar vb. sayesinde bu yararlanmayı *kolaylaştırabilir*. İlkel insanın bütün gereksinimlerini doğanın karşılıksız bir ödülü olarak elde ettiğini söyleyen aptalca masaldan dolayı birinci sınıf öğrencileri bile bay Bulgakov'u yuhalayıp sustururlar. Çağımız, bir altın çağı izlemedi; ve ilkel insan, yaşam yükünün altında, doğaya karşı verilen savaşımın güçlükleri altında tamamıyla ezilmiş bir durumdaydı. Makinelerin ve ileri üretim tekniklerinin doğuşu, insanın genel olarak doğaya karşı ve özelinde de yiyecek üretimi savaşımını çok önemli ölçüde kolaylaştırdı. Yiyecek üretimi güçleşmedi; işçiler açısından yiyeceği elde etmek güçleşti, çünkü kapitalist gelişme, toprak rantını ve toprak fiyatını yükseltti, tarımı büyük ve küçük kapitalistlerin ellerinde yoğunlaştırdı ve daha da geniş bir ölçüde, onlar olmadan başarılı bir

üretimin olanaksız olduğu şeyleri, yani makineleri, araçları ve parayı yoğunlaştırdı. İşçilerin durumlarının kötüleşmesini, doğanın ödülünü azaltması teziyle açıklamak, burjuvazinin savunucusu olmaktır.

Bay Bulgakov devam ediyor: "Biz bu yasayı benimserken, yiyecek üretiminin sürekli olarak zorlaştığını asla öne sürmedik ya da tarımsal ilerlemeyi yadsımadık. Birinciyi öne sürmek ya da ikinciyi yadsımak, görünen gerçeklerle ters düşmek olur. Bu zorluk doğal ki hiç durmaksızın artmıyor; gelişme zikzak çizerek ilerliyor. Tarım alanındaki buluşlar ve teknik gelişmeler verimsiz toprakları verimli duruma getiriyor ve geçici olarak, azalan verimlilik yasasının işaret ettiği eğilimi ortadan kaldırıyor." (*agy.*)

Pek derin düşünceler! Öyle değil mi?

Değişmeyen bir teknik temel üzerinde ek sermaye yatırımlarının azalan (ve her zaman değil) üretkenliği yani azalan verimlilik yasası "evrensel bir değer" taşırken, teknik ilerleme "geçici" bir eğilim oluyor! Bu, trenlerin istasyonlardaki duruşlarının buharın evrensel taşınma yasasını temsil ettiğini, öte yandan trenlerin istasyonlar arasındaki hareketinin ise evrensel hareketsizlik yasasının işleyişini felce uğratan geçici bir eğilim olduğunu söylemeye benzer.

Son olarak, gerek tarımsal ve gerek tarım-dışı nüfusa ilişkin geniş veriler, azalan verimlilik yasasının evrenselliğini açıkça çürütmektedir. "Her ülke kendi doğal kaynakları içine hapsedilecek olursa, yiyecek sağlanması açısından emek miktarında ve son olarak da tarımsal nüfusta kesintisiz, göreli bir artış [buna dikkat edin!] gerekecektir." (19) Batı Avrupa'nın tarımsal nüfusundaki azalma da, aynı biçimde, toprağın, azalan verimlilik yasasının işleyişinin buğday ithalatı ile karşıt yönde hareket etmesi olgusu ile açıklanmaktadır.

Gerçekten mükemmel bir açıklama! Uzmanımız bir ayrıntıyı, yani hem tarımda ve hem de buğday ithalatında, tarımsal nüfustaki göreli azalmanın bütün kapitalist ülkelere özgü bir durum olduğunu unutuyor! Tarımsal nüfus Ameri-

ka ve Rusya'da göreli olarak azalmaktadır. 18. yüzyıl sonlarından bu yana, Fransa'da da azalmaya devam etmektedir. (Bay Bulgakov'un sözü geçen araştırmasındaki rakamlara bakınız, t. II, s. 168.) Dahası var: tarımsal nüfustaki göreli azalma bazan mutlak bir azalma durumuna gelirken, buğdayın ithalatının ihracata oranla gösterdiği fazlalık 1830-1850 arasında oldukça önemsizdi, *ve ancak 1878'den sonra* ihracatın ithalatı geçtiği yıllara artık raslamamaktayız.* Prusya'da, tarımsal nüfusta göreli bir azalma olmuş ve sırasıyla 1816'da %73,5 olan tarımsal nüfus, 1849'da %71,7'ye ve 1871'de ise %67,5'e düşmüştür. Öte yandan çavdar ithalatı ancak 60'ın başlarında, buğday ithalatı ise 70'in başlarında başladı (*agy*, II, s. 70 ve 80). Ensonu, son on yıl içinde, örneğin Fransa ve Almanya gibi buğday ithalatı yapan Avrupa ülkelerini ele alacak olursak, istihdam edilen tarım işçileri sayısındaki *mutlak bir azalmanın*, tarımda *tartışmasız bir ilerleme* ile başabaş gittiğine tanık oluruz . Fransa'da (*Statistique agricole*, c. II, s. 248-51'e göre) bu sayı 1882'de 6.913.504 iken 1892'de 6.663.135'e, Almanya'da ise 1882'de 8.064.000 iken 1895'te 8.045.000'e inmiştir.** Böylelikle, çok değişik ülkelerden elde edilen sayısız verilerle birlikte ele alınacak olursa, bütün 19. yüzyıl tarihi, kaçınılmaz olarak

* *Statistique agricole de la France. Enquéte de 1892*, Paris 1897, s. 113 [*Fransız Tarım İstatistikleri. 1892 Yılı Çalışması*].

** *Statistik des Deutschen Reichs*, Neue Folge, Bd. 112: *Die Landwirtschaft im Deutschen Reich* [*Alman İmparatorluğu İstatistikleri*, Yeni Dizi, c. 112: *Alman İmparatorluğunda Tarım*]. Berlin, 1898, s. 6. Tarımsal nüfustaki azalmanın eşlik ettiği bu teknolojik ilerlemenin ortaya koyduğu, bay Bulgakov'un maltusçuluğunu tümden yıkan bu olgu, onun hiç hoşuna gitmemektedir. Bu nedenle "inatçı bilim adamımız" şu hileye başvurmaktadır: tarımı sözcüğün asıl anlamında almak yerine (toprağın ekilmesi, hayvan beslenmesi vb.), (hektar başına düşen *tarımsal* üretimin miktarındaki artışla ilgili olan istatistikleri kanıt olarak ortaya koyduktan sonra), tarımı "sözcüğün geniş anlamında", yani Alman istatistiklerinin içerdiği seracılık, ticari bahçıvanlık ve *ormancılık ve balıkçılık* sanayisi olarak alıyor. Dolayısıyla, gerçekten "tarımla" uğraşan kişilerin toplamında bir artış görüyoruz!! (Bulgakov, II, s. 133.) Yukarda aktarılan sayılar *esas* olarak tarımla uğraşan kişiler için geçerlidir. Yardımcı iş olarak tarımla uğraşanların sayısı 3.144.000'den 3.578.000'e yükselmiştir. Bu sayıları daha öncekilere eklemek tamamıyla yanlıştır; ama böyle yapsak bile, artış çok az olmaktadır: sayı 11.208.000'den 11.623.000'e çıkmaktadır.

giderek artan bir nüfus için giderek artan miktarda üreten tarımsal nüfusun göreli olarak (ve kimi zaman da mutlak olarak) azalmasına yolaçan teknolojik ilerlemenin "geçici" eğilimi dolayısıyla "evrensel" azalan verimlilik yasasının *tamamıyla felce uğradığını* kanıtlıyor.

Bu durumda, bu istatistik veri kitlesi, aynı zamanda, bay Bulgakov'un "teorisi"nin şu iki temel noktasını da çürütüyor: birincisi, bay Bulgakov, değişmeyen sermayenin (üretim araç ve malzemeleri) değişen sermayeden (emek-gücü) daha hızlı büyümesi teorisinin "tarıma hiçbir durumda uygulanamayacağı"nı ileri sürüyor. Bay Bulgakov pek ciddi bir biçimde bu teorinin yanlış olduğunu belirtiyor ve düşüncesini kanıtlamak için: (*a*) (Marx'ın ortalama kâr oranı teorisini kötü amaçlı bir propogandanın ürünü sayımakla ün salmış olan) "profesör A. Skvortsov"u ve (*b*) yoğun tarımda birim alan başına istihdam edilen işçi sayısının artması olgusunu kanıt olarak gösteriyor. Marx'ı anlamayı kasıtlı olarak reddetmek, ünlü eleştirmenlerin sürekli olarak yaptıkları şeydir. Düşünün: değişen sermaye ile karşılaştırıldığı zaman değişmeyen sermayenin daha hızlı olarak büyümesi teorisi, birim alan başına *değişen sermayedeki* artış ile çürütülüyor! Ve bay Bulgakov böylesine bolca sunduğu istatistiklerin Marx'ı güçlendirdiğini *farketmiyor*. Alman tarımında istihdam edilen işçi sayısı, tüm olarak, 1882'de 8.064.000 iken 1885'te 8.045.000'e indi (ve buna, tarımda ek bir iş için çalışanların sayısı eklenecek olursa, bu sayı, 11.208.000'den 11.623.000'e yükselmekte, yani ancak %3,7'lik bir artış göstermektedir). Aynı dönemde sığır (büyükbaş hayvanlar sığır sözcüğüyle ifade edilmiştir), 23 milyon baştan 25,4 milyon başa yükseldi, yani %10'dan fazla bir artış oldu; en önemli beş tarım makinesinin kullanıldığı yerlerin sayısı 458.000'den 922.000'e yükseldi, yani iki kattan fazla arttı; dışardan satın alınan gübre miktarı 636.000 tondan (1883) 1.916.000 (1892) tona, ve potasyum tuzlarının miktarı ise 304.000 kentalden 2.400.000 kentale yükseldi.* Değişmeyen sermayenin değiş-

* *Statistik des Deutschen Reichs*, Bd. 112, s.36; Bulgakov, II, 135.

şen sermaye ile orantılı olarak arttığını bu durum açıkça ortaya koymuyor mu? Bu genel verilerin geniş-ölçekli üretimin gelişmesini büyük ölçüde gizlediğini söylemenin bir yararı yoktur. Bu noktaya daha sonra değineceğiz.

İkincisi, kırsal nüfusun azaldığı ya da önemsiz miktarda mutlak olarak arttığı sırada, tarımda gerçekleşen ilerleme, bay Bulgakov'un maltusçuluğu canlandırmak doğrultusundaki aptalca çabasını tamamıyla çürütüyor. Rus "sabık marksistler"i arasında ilk olarak bu çabayı gösteren, *Eleştirel Düşünceler* adlı yapıtıyla bay Struve'dir, ama o, hiçbir zaman, mantıksal sonuçlarına ulaştırmadığı ya da tam bir görüş sistemi içine oturtmadığı kuşkucu, yarı-açıklanmış, belirgin olmayan düşüncelerin ötesine geçmemiştir. Bay Bulgakov ise çok daha cesur ve ısrarlıdır; hiç duraksamaksızın "azalan verimlilik yasası"nı "uygarlık tarihinin en önemli yasalarından biri"ne (*tıpkı böyle*! s. 18) dönüştürmektedir. "Bu yasa olmasaydı zenginlik ve yoksulluk sorunlarıyla birlikte ... 19. yüzyılın tüm tarihinin anlaşılması olanaksız olurdu." "Hiç kuşkusuz, toplumsal sorunun, bugünkü ortaya konuluş biçimiyle bu yasa arasında maddi bağlar vardır." (Keskin bilim adamımız "araştırma"sının 18. sayfasında alelacele bu açıklamayı yapıyor!) Çalışmasının sonunda ise "Hiç kuşkusuz, nüfus-fazlası olan her yerde görülen yoksulluğun belli bir bölümü, *mutlak yoksulluk* adı altında toplanmalıdır. Bu, bölüşümün değil üretimin yoksulluğudur." (II. 221.) "Kanımca, tarımsal üretimin sonucunda özel olarak karşılaştığımız nüfus sorunu —günümüzde, her koşul altında— tarımsal girişimin işbirliğinin ya da kolektivizasyon ilkelerinin yoğun her uygulamasının yoluna çıkan başlıca engeldir." (II, 265) "Geçmiş, geleceğe toplumsal sorundan çok daha zor ve feci olan bir buğday sorunu —dağıtım değil, ama üretim sorunu— mirası bırakmıştır." (II, 455) diyerek devam ediyor. Evrensel azalan verimlilik yasasıyla kopmaz bağları olan bu "teori"nin bilimsel açıdan önemini tartışmayı gereksiz buluyoruz, çünkü bu yasayı az önce inceledik. Bay Bulgakov'un büyük bir açıklıkla ortaya koyduğu ve başka hiçbir kanıta

gerek bırakmayan, yukarıya aktardığımız tezler, maltusçuluk ile eleştirel flörtün kendi mantıksal gelişmesi içinde kaçınılmaz olarak burjuva rejimin en bayağı savunmasıyla sonuçlandığını kanıtlamaktadır.

Daha sonraki bir yazıda (sürekli olarak ortodoks marksistlerin belirlemelerden korktuklarını söyleyerek kafamızı şişiren) eleştirmenlerimizin aktardıkları çeşitli yeni kaynaklardan alınan verileri inceleyeceğiz ve bay Bulgakov'un genellikle "aşırı-nüfus" sözcüğünü klişe olarak kullandığını ve bu sözcüğü kullanmanın, kendisini her türlü incelemenin gerekliliğinden, özellikle "köylülük" içinde uzlaşmaz sınıf çelişkilerinin incelenmesinden nasıl kurtardığını göstereceğiz. Burada biz, kendimizi, tarım sorununun genel teorik yönü ile sınırlayacağız ve rant teorisine değineceğiz. Bay Bulgakov şöyle yazıyor: "Marx'a gelince, onun, bugün elimizdeki gibi, *Kapital*'in III. cildinde, Ricardo'nun farklılık rantı (diferansiyel rant) teorisine dikkate değer hiçbir katkıda bulunmadığını söylemek zorundayız" (87). Bu "dikkate değer hiçbir"i aklımızda tutalım ve eleştirmenin bu yargısını, daha önce yazmış olduğu şu tümceyle karşılaştıralım: "Bu yasaya [toprağın azalan verimlilik yasasına] açık itirazına karşın, temel ilkeleri açısından, Marx, Ricardo'nun bu yasaya temel olan rant teorisine sahip çıkmaktadır" (13). Bu durumda, bay Bulgakov'a göre, Marx, azalan verimlilik yasası ile Ricardo'nun rant teorisi arasındaki ilişkiyi görememiş ve bu nedenle hiçbir zaman tezini mantıksal sonucuna ulaştıramamıştır! Böyle bir sava karşı söylenecek tek şey var — hiç kimse Marx'ı sabık-marksistler kadar tahrif etmemiştir ve hiç kimse eleştirdiği yazara, ona 1001 ölümlü ruhu yüklemek konusunda hiç... ama hiç... hiç bu kadar utanmazlık etmemiştir.

Bay Bulgakov'un iddiası, gerçeğin apaçık bir tahrifidir. Gerçekten, Marx, yalnızca Ricardo'nun rant teorisi ve toprağın azalan verimlilik yasası, yani onun yanlış öğretisi arasındaki bağı görmekle kalmamış, Ricardo'nun yanlışını da açıkça ortaya sermiştir. *Kapital*'in III. cildini en küçük bir

"dikkat" ile okumuş olan herkes, bu çok "dikkate değer" olguyu mutlaka gözlemiş ve farklılık rantı teorisini, dillere destan "toprağın azalan verimlilik yasası"ndan kurtaran kişinin kesinlikle Marx olduğunu görmüştür. Marx, toprağa yapılan farklı sermaye yatırımlarının eşit olmayan verimliliğinin, farklılık rantının oluşumu için gereken her şeyi oluşturduğunu gösterdi. Geçişin daha verimli bir topraktan verimi az olan bir toprağa mı yoksa tersine mi olduğu, toprağa ek sermaye yatırımının verimliliği artırdığı mı yoksa azalttığı mı hiç farketmez. Gerçek uygulamada, bu değişik durumların bir çok kombinasyonunu görürüz; ve bu kombinasyonları tek bir genel kurala bağlamak olanaksızdır. Örneğin, Marx, ilk olarak farklı büyüklükteki toprak parçalarına yatırılan sermayenin farklı üretkenliğinden doğan farklılık rantının ilk biçimini tanıtır ve bu durumu tablolarla açıklar. (Bu konuyla ilgili olarak, bay Bulgakov, Marx'ın "çoğunlukla çok basit olan düşüncelere, karmaşık bir matematiksel kılıf giydirmekteki yoğun eğilimi"ni sert bir biçimde eleştiriyor. Görüldüğü gibi, matematiğin dört kuralından ve gayet basit düşüncelerden oluşan bu karmaşık matematiksel kılıf, profesör üstadımızca baştanaşağı yanlış anlaşılmıştır.) Bu tabloların incelenmesinden sonra, Marx, şu sonuca ulaşmaktadır:

"Böylece West, Malthus ve Ricardo'da şimdi de görüldüğü gibi, farklılık rantı konusunda birinci yanlış varsayım, yani giderek kaçınılmaz olarak daha kötü topraklara geçiş ya da ekilen tarlaların verimliğinin sürekli azalması varsayımı dışlanmış bulunuyor. Gördüğümüz gibi, farklılık rantı, giderek daha iyi toprakların ekimine geçildiği zaman da oluşabilir; başlangıçta toprağı çok kötü olan en alt düzeydeki yeri daha iyi bir toprağın örtmesiyle oluşabilir; tarımda ilerici bir gelişmeye bağlı da olabilir. Oluşmasının tek önkoşulu, toprakların verimliliğinin eşitsizliğidir." (Marx, burada, toprağa yapılan ardarda sermaye yatırımlarının eşit olmayan verimlerinden sözetmiyor, çünkü bu farklılık rantının *ikinci* biçiminin doğuş nedenidir; bu bölümde yalnızca farklılık rantının *ilk* biçiminden sözediyor.) "Verimlilikteki artış sözkonusu ol-

duğu sürece, o [farklılık rantı –ç.], toplam alanın mutlak verimliliğindeki artışın bu eşitsizliği yok etmediğini, ama, ya bu eşitsizliği artırdığını, ya olduğu gibi bıraktığını ya da azalttığını varsayar." (*Das Kapital*, III, 2, s. 199).[14]

Bay Bulgakov, Marx'ın farklılık rantı teorisi ile Ricardo'nun rant teorisi arasındaki köklü değişikliği *görememiştir. Kapital*'in III. cildini altüst ederek "Marx'ın azalan verimlilik yasasına hiçbir biçimde karşı çıkmamış olduğu düşüncesini ima edecek bir bölüm" aramayı yeğlemiştir (s. 13, dipnot). Bizi ve bay Bulgakov'u ilgilendiren sorun ile oldukça ilgisiz olan bir pasaja bu kadar fazla yer ayırmak zorunda kaldığımız için okurdan özür dileriz. Ama (ortodoks marksizmi sözcük oyunları yapmakla suçlamak küstahlığında bulunan) ve metinde olmayan pasajlar sunarak ve yanlış çeviriler yaparak bir öğretiye karşı çıkan modern eleştiri kahramanları, bu öğretinin tamamen açık anlamını tahrif ettikleri zaman, insanın elinden başka ne gelir? Bay Bulgakov, bulduğu pasajı aşağıdaki gibi aktarıyor:

"Kapitalist üretim tarzı açısından, (*tarımsal*) ürünlerin fiyatında her zaman göreli bir artış olur, *çünkü* [*bizim* italiklerle yazdığımız sözcüklere okurlarımızın özel dikkat göstermelerini diliyoruz] bir ürün elde etmek için, belirli bir harcama yapılır, daha önce ödenmesi gerekli olmayan bir şey ödemek gerekir." Ve Marx, daha sonra, üretim etkenleri olarak içersinde yeralan doğa öğelerinin hiçbir ödeme gerektirmeden, emeğin bedava doğal bir gücünü oluşturduğunu, ama bu bedava doğal gücün yardımı olmadan çalışmak gerekirse üretim maliyetinin artmasına neden olan yeni bir sermaye harcanmasının zorunlu olduğunu söyler.

Bu "aktarına" biçimiyle ilgili olarak üç şey söyleyeceğiz. Birincisi, onun tiradına "bir yasa"nın mutlak bildirim anlamını veren küçük "çünkü" sözcüğü, *bay Bulgakov tarafından eklenmiştir. Orijinalde* (*Das Kapital*, III, 2, s. 277-278),[15] *Marx "çünkü" değil, "-gi zaman" diyor.* Daha önce yapılmayan bir harcamaya ya da ödemeye girişilmedikçe sağlanamayacağı *zaman* ürünün fiyatında göreli bir artış olur. *Bu* öne-

rinin azalan verimlilik "yasa"sınm tanınması ile ilgili bir yanı var mı? İkincisi, "tarımsal" sözcüğünü bay Bulgakov ayraca alıyor. *Orijinal metinde, bu sözcük yok.* Kuşkusuz bay Bulgakov, eleştirmenlere özgü acelecilikle, Marx'ın bu pasajda ancak "tarımsal" ürünlerden sözedebileceğine karar verdi ve bu nedenle okurlarına tamamen uydurma olan bir "açıklama"da bulunmak için acele etti. Aslında, bu bölümde, Marx, genel olarak ürünlerden sözediyor; orijinal metinde bay Bulgakov'un aktardığı pasajdan önce şu tümce yeralıyor. "Ama genel olarak aşağıdakilere dikkat edilmelidir." Bedava doğal güçler de sanayi üretimine dahil olabilirler —rant üzerindeki aynı bölümde Marx, bir fabrika için buhar gücünün yerini tutan bir çağlayan örneğini veriyor— ve bu bedava doğal güçlerin yardımı olmadan ek bir miktar ürün üretmek gerekiyorsa, ürünlerin fiyatlarında *her zaman* göreli bir artış olacaktır. Üçüncüsü, bu pasajın içinde yeraldığı metni incelememiz gerekir. Bu bölümde, Marx, en kötü ekilen topraktan elde edilen farklılık rantını tartışıyor ve *her zamanki gibi* tamamen eşit olan, *tamamen eşit olarak olanaklı iki* durumu inceliyor: birinci durum — ardarda yapılan sermaye yatırımlarının giderek artan üretkenliği (s. 274-76)[16] ve ikinci durum ise — bu tip yatırımların giderek azalan üretkenliği (s. 276-78).[17] Olası bu durumların ikincisi ile ilgili olarak Marx şunları söylüyor. "Ardarda yapılan sermaye yatırımları ile toprağın verimliliğinin giderek azalmasına ilişkin olarak Liebig'e bakınız. ... *Ama, genel olarak*, aşağıda anlatılan duruma dikkat edilmelidir." (İtalikler bizim). Bu tümceyi, bay Bulgakov'un "çevirdiği" ve daha önceden bedava olanın şimdi ödenmesi gerektiği zaman, ürünün fiyatında *her zaman* göreli bir artış olduğunu belirten pasaj izliyor. Marx'ın olası durumlardan biri üzerine bu düşüncesini, sanki bu durum, Marx tarafından bir çeşit genel "yasa" olarak tanınmış gibi sunan eleştirmenin bilimsel dürüstlüğüne ilişkin kararı okura bırakıyoruz.

Ve keşfettiği pasajla ilgili olarak bay Bulgakov'un vardığı sonuç şudur:

"Kuşkusuz bu pasaj ... açık değildir." Kuşkusuz! Bir sözcüğün yerine başka bir sözcük koyarak bay Bulgakov onu baştanaşağı anlamsız bir duruma getirmiştir! "...ama bu pasajın toprağın azalan verimlilik yasasının dolaylı olarak ya da hatta doğrudan tanınmasından başka bir biçimde anlaşılması olanaksızdır [iyi dinleyin!]. Marx'ın azalan verimlilik yasası konusundaki düşüncelerini daha açık bir biçimde başka bir yerde ifade ettiğinden haberim yoktur." (I, 14.) Bay Bulgakov'un sabık bir marksist olması nedeniyle, Marx'ın, West, Malthus ve Ricardo'nun —farklılık rantının daha kötü toprağa doğru ya da azalan verime doğru bir geçişi önceden varsaydığı konusundaki— varsayımlarının baştanaşağı yanlış* olduğunu açıkça ortaya koyduğundan "haberi yok". Rant konusundaki oylumlu incelemesi boyunca, Marx'ın, ek sermaye yatırımlarının azalan ve artan üretkenliklerinin her ikisini de eşit derecede olanaklı durumlar olarak gördüğünü yüzlerce kez vurguladığından "haberi yok"!

II. RANT TEORİSİ

Bay Bulgakov, Marx'ın rant teorisini kesinlikle anlayamamıştır. Aşağıdaki iki tezden yararlanarak bu teoriyi darmadağın ettiğine inanmaktadır:

(1) Marx'a göre, tarımsal sermaye, kâr oranının eşitlenmesine hizmet eder ve böylelikle rant, ortalama kâr oranının üstünde olan ek kâr tarafından yaratılır. Bay Bulgakov bunun yanlış olduğunu, çünkü toprak mülkiyeti tekelinin, kâr oranının eşitlenmesi süreci açısından gerekli olan serbest rekabeti ortadan kaldırdığını düşünüyor. Tarımsal sermaye, kâr oranının eşitlenmesi sürecine katılmaz. (2) Mutlak rant, yalnızca farklılık rantının özel bir biçimidir ve bunlardan bi-

* Klasik ekonomi politiğin Marx tarafından çürütülen bu yanlış varsayımı, doğal olarak hiç eleştirilmeksizin öğretmeni Brentano'nun izinden giden "eleştirmen" bay Bulgakovca benimsenmiştir. Bay Bulgakov şöyle yazıyor: "Rantın ortaya çıkış koşulu, azalan verimlilik yasasıdır." (I. 90.) "... İngiliz rantı ... gerçekte azalan ve kural olarak değişen verimliliğe sahip olan ardarda sermaye yatırımlarını birbirinden ayırdeder." (I. 130.)

rini ötekinden ayırdetmek yanlıştır; ayrım, aynı ve tek bir olgunun tamamen keyfi, ikiye katlanmış bir yorumuna, yani üretimdeki etmenlerden birinin tekel mülkiyetinde olması olgusuna dayanır. Bay Bulgakov tezlerinin ezici etkisinden o denli emin ki, Marx hakkında *petitio principii**, marksizm-olmayan, mantıksal fetişizm, Marx'ın zihin fonksiyonlarının kapasitelerinin kaybolmuş olması ve benzeri ateşli sözcükler tufanını ortaya dökmekten kendini alamıyor. Ve gene de bu tezlerin her ikisi oldukça kaba bir yanlışa dayanıyor. Olası (ek sermaye yatırımının giderek verimini azaltan) durumlardan biri olan toprağın azalan verimliliğini evrensel bir yasa haline, "tekel" kavramını, evrensel yasa türünden bir kavram haline getirmeye ve tarımın kapitalist örgütlenmesi içinde, bir yandan *toprağın sınırlılığından* ve öte yandan *özel toprak mülkiyetinden* doğan sonuçları birbirine karıştırmaya bugün Bulgakov'u iten, eleştirmeksizin, konuyu tekyanlı basitleştirmesidir. Bu iki şey farklıdır. Açıklayacağız.

"Toprak rantının kaynağı olmasa bile ortaya çıkış *koşulu*, diye yazıyor bay Bulgakov, toprağın tekelleşebilme olanağını doğuran koşulla aynıdır, yani insanın ona karşı giderek büyüyen gereksinimi sınırsız olmakla birlikte toprağın üretici güçlerinin sınırlı olması olgusu ile aynıdır" (I, 90). "Toprağın üretici güçleri sınırlıdır" yerine, "*toprak sınırlıdır*" demesi gerekirdi. (Kanıtladığımız gibi, toprağın üretici güçlerinin sınırlılığı, belli teknik düzeyin, üretici güçlerin belli durumunun "sınırlılığını" içerir.) Kapitalist rejimde, toprağın sınırlılığı, gerçekten toprağın tekelleşmesini kapsar ama bunu *toprağın mülkiyet haklarının konusu olarak değil, tersine ekonominin bir konusu olarak* tekelleşmesini öngörür. Tarımın kapitalist örgütlenmesi varsayımı zorunlu olarak toprağın tümünün ayrı ayrı özel girişimlerce elegeçirildiği varsayımını kapsar, *ama hiçbir şekilde* toprağın tümünün bu çiftçilerin ya da başka kişilerin özel mülkiyetinde olduğu ya da genellikle toprağın özel mülk durumunda olduğu *varsayımını kap-*

* Halen kanıtlanmamış olan bir önermeden çıkarılan sonuca dayanan bir tez. Dava ya da iddiayı kanıt kabul etme hatası. –ç.

samaz. Mülkiyet haklarına dayanan toprak mülkiyeti tekeli ve toprak ekonomisi tekeli, yalnız mantık açısından değil, tarihsel olarak da birbirinden tamamıyla farklı iki şeydir. Mantıksal olarak, içinde özel toprak mülkiyetinin hiç bulunmadığı, toprağın devlet mülkü olduğu ya da bir köy komününe ait olduğu vb. tamamen kapitalist bir tarım örgütlenmesini kolaylıkla düşünebiliriz. Gerçek uygulamada, gelişmiş kapitalist ülkelerin tümünde, toprağın bütününün ayrı ayrı, özel girişimlerin elinde olduğunu görüyoruz, ama bu işletmeler yalnızca kendi özel topraklarını sömürmekle kalmıyorlar, aynı zamanda, öteki topraksahiplerinden, devletten ya da köy kömünlerinden kiraladıkları toprakları da sömürüyorlar (örneğin, hepimizin bildiği gibi Rusya'da köylü komünlerinin topraklarını işleten özel ekonomilerin başında, kapitalist köylü ekonomileri bulunur.) Ve rant çözümlemesinin daha başında, Marx'ın, kapitalist üretim tarzını, klan mülkiyetinden[18] feodal mülkiyete değin (kendisine bağımlı kıldığı) köylü komün mülkiyetinin en çeşitli toprak mülkiyet biçimleriyle karşılaştırması boşuna değildi.

Dolayısıyla, toprağın sınırlılığı, zorunlu olarak yalnızca toprak ekonomisinin (kapitalizmin egemenliği altında) tekelleşmesini içerir. Ama rant sorununa bağlı olarak *bu* tekelleşmenin zorunlu sonuçları nelerdir? Toprağın sınırlılığı, buğday fiyatının ortalama nitelikteki bir toprağın üretim koşulları tarafından değil, ekilen en kötü nitelikteki bir toprağın üretim koşulları tarafından belirlenmesini düzenler. Bu buğday fiyatı, çiftçiye (yani tarımda kapitalist işletmeciye) üretim giderlerini karşılamasına ve sermayesinin ortalama kârını almasına olanak sağlar. Daha iyi nitelikteki bir toprağı işleten çiftçi, *farklılık rantını* oluşturan ek bir kâr elde eder. Toprakta özel mülkiyetin varolup olmamasının, — komüne, devlete ait olan ya da şahıslara ait olmayan topraklarda olsa bile—, kapitalist tarımda kaçınılmaz olan farklılık rantının oluşumuyla hiçbir ilgisi yoktur. Kapitalist rejimde toprağın sınırlılığından doğan tek sonuç, sermayenin giderlerinin farklılıklarının farklı verimliğinin sonucu oluşan farklı-

lık rantıdır. Serbest rekabet yokluğunun, tarımsal sermayenin ortalama kârın oluşumuna katılmasını engellediğini söyleyen bay Bulgakov, kırsal ekonomide bu serbest rekabeti ortadan kaldıran ikinci bir sonuç görmektedir. Toprağın işletilmesi ile bu toprak üzerindeki mülkiyet hakkını açıkça birbirine karıştırır. (Özel toprak mülkiyetinden ayrı olarak) toprağın sınırlılığı olgusundan çıkan tek mantıksal şey, toprağın kapitalist çiftçiler tarafından tamamıyla elegeçirilmiş olacağıdır, ama buradan, hiçbir zaman, bu çiftçiler arasındaki serbest rekabetin, herhangi bir yolla, zorunlu olarak sınırlanacağı sonucunu çıkaramayız. Toprağın sınırlılığı, kapitalist tarımın tümü üzerinde kaçınılmaz olarak izini bırakan genel bir görüngüdür. Bu farklı şeyleri birbirine karıştırmanın mantıksal açıdan anlamsızlığını tarih açıkça kanıtlamaktadır. Topraksahipliği ile tarımsal işletmenin birbirinden ayrılmasının açıkça görüldüğü, çiftçiler arasında serbest rekabetin hemen hemen sınırsız olduğu, ticaret ve sanayiden elde edilen sermayenin en geniş ölçüde tarıma yatırıldığı ve yatırılageldiği İngiltere'den sözetmeyeceğiz. Ama bütün öteki kapitalist ülkelerde (bay Struve'nin izinden giderek, "İngiliz" rantını özel bir kategoriye yerleştirmek uğruna boşuboşuna çabalayan bay Bulgakov'un düşüncesine karşın) topraksahipliği ile tarımsal işletmenin birbirinden ayrılmasına ilişkin *aynı süreç*, çok farklı biçimler altında da olsa (kiralamalar, ipotekler), gerçekleşmiştir. (Marx'm çok vurguladığı) bu süreci farkedemeyen bay Bulgakov fili ayırdedemeyen masal kahramanını anımsatmaktadır. Bütün Avrupa ülkelerinde, serfliğin yıkılışından sonra, toprağın tasarrufunun kast özelliğinin kayboluşunu, toprak mülkiyetinin hareketlenmesini, ticaret ve sanayi sermayesinin tarıma girişini ve bunların yanısıra toprakta kiracılık sistemi ile ipoteğin artışını görmekteyiz. Öte yandan, feodal kalıntıların çok güçlü olduğu Rusya'da da, Reformdan[19] sonra, köylülerin, halktan kişilerin ve tüccarların giderek daha çok toprak satın aldıklarını ve kişilere, devlete ve köy *komünlerine ait* topraklarda vb. giderek kiralamaların artışını izlemekteyiz. Bütün bu ol-

gular neyi kanıtlıyor? Bunlar, *toprak mülkiyeti* tekeline *karşın* ve bu mülkiyetin son derece farklı biçimlerine karşın, serbest rekabetin *tarıma* girdiğini kanıtlamaktadır. Günümüzde bütün kapitalist ülkelerde, her sermaye sahibi, parasını, ticaretin ya da sanayinin herhangi bir dalına yatırabildiği kadar kolayca ya da hemen hemen o kadar kolaylıkla (toprak kiralayarak ya da satın alarak) tarıma yatırabilir.

Marx'ın farklılık rantı teorisine karşı çıkan bay Bulgakov şöyle diyor: "Bütün bu farklılıklar [tarımsal ürünlerin üretim koşullarındaki farklılıklar] birbiriyle çelişkilidir ve karşılıklı olarak birbirlerini yok ede*bilir* [italikler bizim]; Rodbertus'un belirttiği gibi, verimde farklılık, verimlilik yoluyla giderilebilir, üretimi daha verimli alanlarda yoğunlaştırarak verim farklılığı eşitlenebilir." (I, 81.)

Titiz bilim adamımız, Marx'ın bu olguya parmak bastığını ve onu, bu denli tek-yanlı olarak değerlendirdiğini ne yazık ki unutmuş! Marx şöyle yazıyordu: "Ayrıca, açıktır ki, farklılık rantının bu iki nedeni —verimlilik ve yer— karşıt yönlerde işleyebilir. Belirli bir toprak parçası, çok uygun bir yere sahip olabilir, ama verimliliği çok düşük olabilir, ya da tersi olabilir. Bu durum önemlidir. Çünkü belirli bir ülkenin toprağının ekime açılmasında, iyiden kötüye doğru, ya da kötüden iyiye doğru, aynı şekilde pekala nasıl ilerlenebileceğini açıklar. Ensonu, açıktır ki, genel olarak toplumsal üretimin ilerlemesi, bir yandan yerel piyasalar yaratmak ve haberleşme ve ulaştırma olanakları sağlayarak yerleri iyileştirmek yoluyla, toprak rantının bir nedeni olarak yerden doğan farklılıkları gidermek etkisine sahiptir, öte yandan da tarımı, manüfaktürden ayırarak ve bir yandan büyük üretim merkezleri kurup, öte yandan da tarımsal bölgeleri [*relative Vereinsamung des Landes*] nispeten tecrit ederek toprak parçalarının ayrı ayrı yerleri arasındaki farkları artırır." (*Das Kapital*, III, 2, s. 190.)[20] Dolayısıyla, bay Bulgakov utkun bir biçimde, farklılıkların karşılıklı olarak yokolmasının *olasılığına* ilişkin eskiden beri bilinen kaynakları yinelerken, Marx, *daha ileri* bir sorun olan, bu olasılığın gerçeğe dönüş-

türülmesini belirtiyor ve eşitleme yönündeki etkilerin farklılaştıran etkilerle birarada gözlendiklerini gösteriyor. Bu karşıt etkilemelerin sonal sonucu, herkesin bildiği gibi, bütün ülkelerde, toprakların verimliliğinde ve konumunda çok büyük farklılıkların varlığıdır.

"Ricardo da, Marx da, diye sürdürüyor tartışmayı, emeğin ve sermayenin en son ve en az üretken harcanması düşüncesini eleştirmeksizin kabul ediyorlar. İleri sürülen bu düşüncenin bir nedene dayanmayan yanını görmek zor değildir: Toprak için harcanan sermaye miktarı 10 *a* olsa ve her *a* azalan bir verimliliği temsil etse; toplam üretim *A*'ya eşit olur. Her *a*'nın ortalama verimliliğinin *A*/*10*'a eşit olacağı açıktır; ve sermaye bir bütün olarak alınırsa fiyat, kesinlikle bu ortalama üretkenlik tarafından belirlenecektir" (I, 82).

Buna yanıt olarak açıkça şunu söylüyoruz: Bay Bulgakov, "toprağın üretken gücünün sınırlı niteliği", konusundaki süslü tümceciklerinin ardındaki küçük bir *ayrıntıyı*; toprağın sınırlı niteliğini göremedi. Toprak *mülkiyetinin* tüm türlerinden bağımsız olarak, bu sınırlılık, belli bir tekel türü yaratır, yani çiftçiler toprağın tümüne yerleşmiş olduklarından ve en kötü ve pazara en uzak olan toprak dahil olmak üzere, toprağın bütününde üretilen buğdayın tümü için talep varken, buğday fiyatının, en kötü toprakta yapılan üretimin fiyatı ile belirleneceği (ya da üretim fiyatının üretime harcanan en son ve en az sermayeye uygun düştüğü) açıktır. Bay Bulgakov'un "ortalama verimliliği", boş bir aritmetik egzersizdir, çünkü toprağın sınırlılığı, bu ortalamanın oluşumunu gerçekte önlemektedir. Bu "ortalama verimlilik"in oluşabilmesi ve fiyatları belirlemesi için, genel olarak her kapitalistin yalnızca tarıma (daha önce söylediğimiz gibi, tarımda serbest rekabetin varlığı ölçüsünde) sermaye yatırabilmesi yetmez; bunun yanısıra, şimdiden varolan tarımsal girişimlere ek olarak sürekli *yenilerini* kurması gerekir. Bu olanaklı olabilseydi, tarım ve sanayi arasında hiçbir fark olmayacaktı ve rant hiçbir biçimde olmayacaktı. Yalnızca toprağın sınırlılığı durumun böyle olmadığını kesinleştirdi.

Sürdürelim. Şimdiye dek, toprak mülkiyeti sorununu hesaba katmaksızın tartışmayı sürdürdük; mantıksal düşünceler açısından olduğu kadar tarihsel verilerin kapitalist tarımın çeşitli toprak mülkiyet biçimleri olarak doğduğunu ve geliştiğini göstermesi nedeniyle de, bu yöntemin gerekli olduğunu gördük. Şimdi bu yeni koşulu koyalım. Toprağın bütününün özel olarak mülkedinildiğini varsayalım. Bu, rant üzerinde nasıl yansıyacaktır? Toprak sahibi, sahip olma hakkının verdiği güçle, farklılık rantını çiftçiden geri alacaktır. Farklılık rantı, sermayenin normal, ortalama kârının üstünde artı-kâr olduğu için, ve tarıma sermaye bağlanmasının serbestliği anlamında serbest rekabet varolduğu (ya da kapitalist gelişme tarafından yaratıldığı) için, ortalama kâra razı olacak ve kendisine artı-kârı geri verecek bir çiftçiyi, topraksahibi, her zaman bulabilecektir. Toprakta özel mülkiyet, farklılık rantı yaratmaz; yalnızca onu, çiftçinin elinden, topraksahibinin eline aktarır. Özel topraksahipliğinin etkisi yalnız bununla mı sınırlıdır? Çiftçinin ancak ortalama kârı üreten en kötü ve en elverişsiz bir konumda bulunan toprağı *bedava* işletmesine, topraksahibinin izin vereceğini varsayabilir miyiz? Kuşkusuz, hayır. Toprak mülkiyeti bir tekeldir ve, topraksahibi ise, bu tekel temeline dayanarak çiftçiden bu toprak için de ödeme yapmasını talep etmektedir. İşte bu ödeme, çeşitli sermaye yatırımlarının üretkenliklerindeki farklılıkla hiçbir ilgisi bulunmayan ve *toprak özel mülkiyetinden kaynaklanan mutlak rant* olacaktır.

Bir ve aynı tekel hakkında Marx'ı keyfi olarak ikili bir yorum yapmakla suçlayan bay Bulgakov, bizim gerçekten ikili bir tekelle uğraştığımızı düşünmek zahmetine katlanmadı. İlkin, biz, toprağın (kapitalist) işletmeden olan tekelini buluyoruz. Bu tekel, toprağın sınırlılığının sonucudur ve bu nedenle her kapitalist toplumda kaçınılmaz olarak vardır. *Bu* tekel sonucu, buğday fiyatı, en kötü toprak üzerinde yapılan üretimin koşulları tarafından belirlenmiştir; daha iyi toprağa yatırılan sermaye tarafından ya da daha üretken harcanmasıyla elde edilen artı-kâr, farklılık rantını oluştu-

rur. Bu rant, toprak özel mülkiyetinden tamamen bağımsız olarak doğar. Toprak özel mülkiyeti, yalnızca, topraksahibinin bu rantı çiftçiden geri almasını sağlar. İkinci olarak, biz, özel toprak mülkiyeti tekelini buluyoruz. Ne mantıksal açıdan ve ne de tarihsel açıdan, bu tekelin, daha önce sözünü ettiğimiz tekelle zorunlu* hiçbir bağı yoktur. Bu tekelin, ne kapitalist toplum için, ne de tarımın kapitalist örgütlenmesi için hiçbir *zorunluluğu* yoktur. Bir yandan, toprak özel mülkiyeti olmadan kapitalist tarımı oldukça kolaylıkla düşünebiliriz; gerçekten, tutarlı birçok burjuva iktisatçı, toprağın kamulaştırılmasını istemiştir. Öte yandan, uygulamada bile, toprakta özel mülkiyet olmadan tarımın kapitalist örgütlenmesine, örneğin devlet ve köy komünlerine ait topraklarda raslarız. Sonuçta, toprağın özel mülkiyetinden *doğan* mutlak rantın, farklılık rantı ile yanyana varolduğunu kavramak kadar, bu iki tip tekeli birbirinden ayırmak zorunluluğu da vardır.**

Marx, tarımda, değişen sermayenin toplam sermaye bileşimi içindeki payının ortalamanın üstünde olduğu olgusun-

* Burada tarımın kapitalist örgütlenmesi ve genel rant teorisi ile uğraştığımızı okura anımsatmak hiç de gerekli değildir; bu nedenle, toprakta özel mülkiyetin yaygın niteliği ve eskiliği ile ya da tekelin en son değindiğimiz biçiminin ve kısmen her iki biçiminin denizaşırı rekabet nedeniyle yıkılışı ve buna benzer olgularla ilgilenmiyoruz.

** 1905'te yayınlanan *Artı-Değer Teorileri*'nin (*Theorien über den Mehrwert*, II. Band, II. Teil) II. cildinin II. bölümünde, Marx mutlak rantın benim yorumumun (özellikle tekelin iki biçimi konusunda) doğruluğunu kanıtlayan bir açıklamasını yapıyor. Marx'tan alınan şu bölümler bu yorumla ilgilidir: "Toprak, yalnızca sermaye ve nüfusla ilgili değil, ama gerçekte sınırsız bir unsur olsaydı, yani 'su ve hava' gibi 'sınırsız' olsaydı, 'sınırsız miktarlarda varolsaydı', [alıntılar Ricardo'nun] o zaman, pratikte toprağın bir kişi tarafından mülkedinilmesi hiçbir biçimde bu toprağın başka kişi tarafından mülkedinilmesine engel olmazdı. Bu durumda, (hem devlet ve hem de "toplumsal" mülkiyet olarak) özel toprak mülkiyeti varolamazdı. Bunun yanısıra, toprağın niteliği her yerde aynı olsaydı, onun karşılığında rant alınamazdı. ... Sorunun çözülmesinin en güç kısmı şudur — toprak, sermayeye ilişkin olarak, doğal bir unsur olarak varolmakta ise, o zaman sermaye tarım alanında da, tıpkı sanayinin öteki bütün alanlarında olduğu gibi işleyecektir. O zaman toprak mülkiyeti ve rant diye bir şey olmayacaktır. ... Öte yandan toprak: 1° sınırlı ise ve 2° mülkedinilmiş ise —toprak mülkiyeti sermayenin doğuşunun bir koşulu ise—, ki kapitalist üretimin gelişmekte olduğu ülkelerde ve (eski Avrupa'da olduğu gibi) önceden bu koşulun varolmadı-

dan hareketle mutlak rantın, tarımsal sermayenin artı-değerinden oluşma olasılığını açıklamaktadır (ki sanayideki teknikle karşılaştırıldığında tarım tekniklerinin kuşku götürmeyen geriliği gözönüne alınacak olursa, bu, oldukça doğal bir varsayımdır). Durum böyle olunca, genel olarak söylemek gerekirse, tarımsal ürünlerin değerinin, onların üretim maliyetlerinden daha yüksek olduğu ve artı-değerin kârdan daha yüksek olduğu ortaya çıkar. Bununla birlikte, toprakta özel mülkiyet tekeli, bu artı-değerin, bütünüyle kârların eşitlenmesi sürecine katılmasını önler ve mutlak rant bu artı-değerden oluşur.*

Bu açıklama bay Bulgakov'u hiç doyurmamıştır ve şöyle seslenmektedir: "Bu artı-değer ne menem bir şeydir ki, giyecek ya da pamuk gibi ya da herhangi bir başka meta gibi, olası bir talebi karşılayabilmekte ya da karşılayamamaktadır? Artı-değer öncelikle maddi bir şey değildir, belli bir toplumsal üretim ilişkisini anlatmakta kullanılan bir kavramdır." (I. 105.) "Somut" bir "şey" ile bir "kavram"ın karşılaştırılarak

ğı ülkelerde durum kesinlikle böyledir; kapitalist üretimin kendisi Birleşik Devletler'deki gibi, bunu [yani toprağın sınırlılığını ve mülkedinilebilirliğini –ç.] yaratır — o zaman, toprak, elemanter bir tarzda sermayeye açık bir eylem alanını temsil edemez. "Mutlak rantın farklılık rantından ayrı olarak varolmasının nedeni budur." (s. 80-81.)[21] Marx, toprağın sınırlılığı ve toprağın özel mülk olması olguları arasındaki farklılığı belirgin bir biçimde gösteriyor. [*1908 baskısına yazarın notu. –Ed.*]

* Sırası gelmişken, Marx'ın rant teorisiyle özellikle ilgilenmeyi zorunlu bulduğumuzu, çünkü bay P. Maslov'un bu teori konusundaki yorumunu da doğru bulmadığımızı söylemek istiyoruz ("Tarım Sorunu", *Jizn*, s. 3-4, 1901). Bay Maslov, bu makalesinde, ardarda sermaye yatırımlarının azalan verimliliğini, bir yasa olarak değilse bile, her durum ve koşulda "sıradan" ve normal bir olgu gibi görmekte, bu durumu farklılık rantına bağlamakta ve mutlak rant teorisini reddetmektedir. Bay P. Maslov'un ilginç makalesinde, eleştirmenlerle ilgili birçok doğru saptama vardır, ama gerek yazarın az önce değindiğimiz (marksizmi savunurken, "kendi öz" teorisi ile Marx'm teorisi arasındaki farklılığı açıkça tanımlamak zahmetine katlanmadığı) yanlış teorisi ve gerek birçok dikkatsizce yapılmış ve tamamen haksız iddiaları dolayısıyla, fazlaca yıpranmıştır. Bu iddialarla ilgili şu örneği verelim: Bay Berdiayev'in "kendisini burjuva yazarların etkisinden tamamıyla kurtarmakta olduğu" ve "nesnellikten hiç fedakarlık etmeksizin saklı tuttuğu tutarlı sınıf görüş açısı yönünden" sivrildiği; "Kautsky'nin incelemesinin ... birçok açıdan ... yer yer taraflı eğilimler taşıdığı"; Kautsky'nin "tarımda üretici güçlerin gelişmesinin hangi doğrultuda olduğuna işaret etmediği"; ve buna benzer şeyler...

farklılıklarının ortaya konulması, bugün "eleştiri" kisvesi altında özgürce ortaya sürülen skolastik görüşün çarpıcı bir örneğidir. Bu kavrama tekabül eden belirli "somut şeyler" olmasaydı, toplumsal ürünün payı konusundaki bir "kavram"a ne gerek vardı? Artı-değer, elbise, pamuk, tahıl ve bütün öteki metaların belirli bir payını içeren artı-ürünün para olarak eşdeğeridir. ("Belirli" sözcüğü, kuşkusuz, bilimin bu payı somut olarak tanımlayabileceği anlamında değil, ama genel özetlemede bu payın boyutlarını tanımlayan koşulların bilindiği anlamında algılanmalıdır.) Tarımda artı-ürün (sermayeye oranla) sanayinin öteki dallarında olduğundan daha büyüktür ve (toprakta özel mülkiyet tekelinden dolayı kârın eşitlenmesine katılmayan) bu artı-ürün, doğal olarak tekelci toprak-sahibinin "talebini karşılamaya yetecek ya da yetmeyecektir".

Bay Bulgakov'un alçakgönüllü bir biçimde "kendi öz çabasıyla", "kendi öz yolunu izleyerek" yarattığını söylediği rant teorisinin ayrıntılı bir yorumunu yaparak okuru sıkmayacağız. (I, III). Profesöre ait "çabanın" "en üst ve en az üretken olan yatırımı"nın bu ürününü nitelendirmek için birkaç düşünce yeterli olacaktır. "Yeni" rant teorisi eski reçeteye uygun olarak hazırlanmıştır: "Yapmaya değen her şey tam olarak yapılmaya değer." Serbest rekabet varolduğuna göre, hiçbir sınırlama yoktur (mutlak olarak serbest rekabet hiçbir yerde hiçbir zaman henüz varolmadı). Tekel varolduğuna göre, söylenecek başka bir şey yoktur. Sonuç olarak, rant, artı-değerden ve hatta tarımsal üründen alınmamakta; tarımsal olmayan emeğin ürününden alınmaktadır; o [rant –ç.] tamamen basitçe bir haraç, bir vergi, tüm toplumsal ürün üzerinden önceden ayrılan bir şey, büyük topraksahibi tarafından çekilmiş bir poliçedir. Bu nedenle "kârıyla birlikte tarımsal sermaye ve tarımsal emek, genel açıdan sermaye ve emek için bir yatırım alanı olarak tarım, kapitalist krallıkta bir *status in statu*'dürler.* ... Sermayenin, artı-değerin, ücretlerin ve değerin genel olarak bütün [*tıpkı böyle!*] tanımları, tarıma uygulandıklarında hayalî olan miktarlardır

* Devlet içinde devlet. –ç.

("*quantity*")." (I, 99).

Dolayısıyla şimdi her şey açıkça ortaya çıkıyor: Gerek kapitalistler ve gerek ücretli işçiler, tarımdaki hayalî miktarlardır. Ama bay Bulgakov arasıra gökyüzünde dolaşmaya çıkınca, diğer kişilerle hiç de mantıklı olmayan bir biçimde tartışıyor. Ondört sayfa sonra şunları okuyoruz: "Tarımsal ürünlerin üretimi, topluma belli bir emek miktarına malolur, bu, o ürünlerin değeridir." Çok iyi! Sonuç olarak, en azından değerin "tanım"ları hiç de hayalî miktarlar olmuyor. Daha ilerde şunları okuyoruz: "Üretim kapitalist bir temele dayandığına göre ve üretimin başında da sermaye bulunduğuna göre, buğdayın fiyatı üretim fiyatına göre belirlenecek yani harcanan belirli emek ve sermayenin üretkenliği, ortalama toplumsal üretkenliğe göre hesaplanacaktır." Güzel! Sonuçta, (tamamıyla serbest olmasa bile) serbest rekabet vardır; çünkü serbest rekabet olmadan sermaye tarımdan sanayiye ve sanayiden tarıma doğru akacak ve "üretkenliğin ortalama toplumsal üretkenliğe göre hesaplanması" olanaksız olacaktır. Gene: "Toprak tekeli, ücretin, pazar koşullarının izin verdiği sınırların üzerindeki bir değere yükselmesine neden olur." Çok iyi! Ama haracın, vergilerin, poliçelerin vb. pazar koşullarına bağımlı olduğunu bay Bulgakov nerede görmüş? Tekel, fiyatın pazar koşullarınca izin verilen sınırları aşmasına neden oluyorsa, o zaman "yeni" rant teorisi ile "eski"sinin arasındaki tek fark şudur: "kendi öz yolunu" izleyen yazar, bir yandan toprağın sınırlılığının etkisi ile toprak özel mülkiyetinin etkisi arasındaki farkı, öte yandan ise "tekel" kavramı ile "emek ve sermayenin en son ve en az üretken olan yatırımı" kavramları arasındaki bağı kavrayamadı. Bu nedenle, yedi sayfa sonra bay Bulgakov'un "kendi öz" teorisini tamamen gözden yitirerek "bu [tarımsal] ürünün, topraksahibi, kapitalist çiftçi ve tarım emekçileri arasında bölüştürülme yöntemi" üzerinde tartışmaya girişmesinde şaşılacak ne var? Parlak bir eleştiriye parlak bir final! Bundan böyle ekonomi politik bilimini zenginleştirecek olan yeni teorinin, *Bulgakov'un rant teorisinin* şahane sonucu!

Şimdi bay Bulgakov'un "dikkate değer" gördüğü, Hertz'in yapıtına geçelim. (*Die agrarischen Fragen im Verhältniss zum Sozialismus*, Wien, 1899. Rusçaya çeviren: A. İlyinski, St. Petersburg, 1900.)* Gene, her iki yazarın birbirinin benzeri tezlerini birlikte incelemek biraz zamanımızı alacak.

Tarımda makinelerin kullanımı sorunu ve bu sorun ile yakından bağlantılı olan tarımda büyük ve küçük ölçekli üretim sorunu, oldukça sık olarak "eleştirmenler"e marksizmi "reddetmek" fırsatını vermektedir. İleri sürdükleri ayrıntılı verilerin bir kısmını daha sonra inceleyeceğiz; şimdilik genel tezlerine bakalım. Eleştirmenler, tarımda makine kullanımının sanayidekinden çok daha büyük güçlükler doğurduğu ve bu nedenle makinelerin tarımda daha az ölçüde kullanıldığı ve daha az önem taşıdığı konusunda ayrıntılı olarak sayfalarca tartışmaktadırlar. Örneğin, adının bile Bulgakov, Hertz ve Çernov bayları cinnet geçirecek bir hale soktuğu Kautsky tarafından, bu konunun tartışma götürmediği kesinlikle kanıtlanmıştır. Ama bu tartışma götürmez olgu, yani aynı zamanda tarımda makine kullanımının hızla geliştiği ve bunun tarımda güçlü bir dönüşüm etkisi yaptığı gerçeğini hiçbir biçimde çürütemez. Eleştirmenlerin yapabildikleri tek şey, şu koskoca tezlerle bu kaçınılmaz sonuçtan "kaçınmak"tır: "Tarım, üretim sürecinde doğanın egemenliğiyle, ve insanın özgür iradesinin yokluğuyla karakterize edilir." (Bulgakov, I, 43). "... insanın belirsiz ve kesin olmayan çalışması yerine, o [sanayide kullanılan makineler], matematiksel kesinlik ile hem çok hacimli ve hem de küçük-ölçekli işleri gerçekleştirmektedir. Makine, tarımsal ürünlerin üretiminde bunu gerçekleştiremez [?] çünkü bugüne dek, çalışan alet insanın değil, ama doğa ananın ellerinde olmuştur. Bu, metafor değildir." (*agy.*)

Bu, gerçekte metafor değildir; yalnızca boş bir tümcedir, çünkü herkes buharlı pulluğun, tohum serpme makinesinin,

* Friedrich Otto Hertz, *Sosyalizm Açısından Tarım Sorunları*, Viyana 1899. *–Ed.*

harman makinesinin, vb. *çok daha* "belirli ve tam" iş *yaptıklarını* bilmektedir ve sonuç olarak "bunu gerçekleştiremez" demek, yalnızca boş laf etmek demektir! Gene tıpkı bunun gibi, tarım makinelerinin "*üretimde* hiçbir ölçüde [*tıpkı böyle*!] devrim yapamayacağı" nasıl söylenebilir? (Bulgakov'un, yalnızca tarım ve sanayide kullanılan makineler arasındaki göreli farklılığa değinen tarım makineleri uzmanlarının düşüncelerini aktardığı bölüm I, 43, 44.) Ya da "makinenin işçiyi yalnızca kerıdi eki [?] haline getirmesinin olanaksızlığının yanısıra işçinin hâlâ sürecin öndenetimini elinde tuttuğu" (44) —herhalde harman makinesinin hizmetçisi olarak— nasıl söylenebilir?

Bay Bulgakov, tarım makineleri ve tarım ekonomisi uzmanlarının (Fühling, Perels) karşı düşüncelerine karşın (küçük-ölçekli üretimin büyük-ölçekli üretim ile rekabet etme yeteneği üzerine yazı yazmış olan) Stumpfe ve Kutzleb'e başvurarak buharlı pulluğun üstünlüğünü azımsatmaya çalışıyor. Buharlı pulluk kullanmanın özel bir toprak* ve "çok geniş topraklar" gerektirdiği ve pulluğun hayvan gücüyle açtığı *12 inçlik* karıkların buhar gücünden *daha ucuza* geldiği ve buna benzer tezler ileri sürüyor. (Bay Bulgakov'un düşüncesine göre, bu, küçük-ölçekli üretime karşı değil, ama buharlı pulluğa karşı ileri sürülen bir tezdir!) Bu tip tartışmalarla ciltler doldurmak olanaklıdır, ama bunlar olmasa da buharlı pulluğun toprağı derinden sürmeyi (12 inçten daha derin karıklar açmayı) büyük ölçüde olanaklı kıldığı ve bunun kullanımının hızla geliştiği olgusu hiçbir biçimde yadsınamaz: İngiltere'de, 1867 yılında yalnızca 135 malikanede buharlı pulluklar kullanılırken 1871'de 2.000'in üstünde malikanede buharlı pulluk kullanılmaya başlanmıştır (Kautsky); Almanya'da buharlı pulluk kullanan malikanelerin sayısı 1882'de 836 iken 1895'te 1.696'ya çıkmıştır.

* Özellikle "utkun" bir hava ile Hertz bunun üzerinde ısrarla duruyor ve "her durum ve koşulda" buharlı pulluğun atla çekilen pulluktan daha üstün olduğu konusundaki "mutlak" değerlendirmenin (s. 65, Rusça çevirisi, s. 156) yanlış olduğunu öne sürüyor. Bu, açıkça, açık olan kapıyı zorlamak denilen şeydir!

Bay Bulgakov tarım makineleri sorunu konusunda "tarım makineleri üzerine özel bir monografın yazarı" olarak F. Bensing'den sık sık aktarma yapıyor (I, 44). İlk olarak bay Bulgakov'un kendi yazarlarından *nasıl* aktarmalar yaptığını ve kendi tanıklarının *nasıl* kendisi aleyhinde ifade verdiklerini göstermezsek büyük haksızlık etmiş oluruz. Marx'ın değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranla daha hızlı büyümesi konusundaki "anlayış"ının tarımda uygulanmasının olanaklı olmadığını söyleyen bay Bulgakov, tarımda üretkenliğin artışı ile orantılı olarak daha fazla bir emekgücü harcanmasının gerekliliğine değiniyor ve öteki hesaplamalar arasından çekip aldığı Bensing'in hesaplamalarını aktarıyor: 60 hektar için "Çeşitli ekonomik sistemler için gerekli olan insan emeğinin genel miktarı şu şekilde ifade edilir: üç yıllık almaşık ekim sistemi — 712 işgünü; Norfolk'un dönüşümlü ekim sistemi — 1.615 işgünü; önemli ölçüde şeker pancarı üretimi ile birlikte dönüşümlü ekim — 3.179 işgünü." (Fransız Bensing, *Der Einfluss der landwirtschaftlichen Maschinen auf Volks- und Privatwirtschaft**, Breslau 1897, s. 42. Bay Bulgakov tarafından alınmıştır, I, 32.)

İşte onun tam şanssızlığı, Bensing, bu hesaplamalar ile makinelerin rolünün artmakta olduğunu kanıtlamak istiyor. Bu rakamları bütünüyle Alman tarımına uygulayan Bensing, işe yatkın tarım işçilerinin ancak üçyıllık almaşık ekim sistemiyle yapılan ekimde yeterli olabileceklerini ve bunun sonucunda da almaşık ekim sistemine makinesiz girişmenin tamamen *olanaksız* olacağını hesaplamaktadır. Eski üçyıllık almaşık ekim sistemi egemen olduğu sürece, makinelerin hemen hemen hiç kullanılmadığı iyi bilinir; sonuç olarak Bensing'in hesabı, bay Bulgakov'un kanıtlamaya çalıştığı şeyin *tersini* kanıtlamaktadır; bu hesap, tarımın üretkenliğinin büyümesinin, zorunlu olarak, değişen sermayeye oranla değişmeyen sermayenin daha hızlı büyümesi ile birarada yürüdüğünü göstermektedir.

Başka bölümlerde, "makinelerin tarımdaki rolleri ile ma-

* *Tarım Makinelerinin Ulusal ve Özel Ekonomiye Etkisi.* –ç.

nüfaktür sanayisindeki rolleri arasında köklü [*tıpkı böyle*!] bir farklılık olduğunu" iddia eden bay Bulgakov, Bensing'in sözlerini aktarıyor: "Tarım makineleri, sanayide makinelerin gerçekleştirdikleri biçimde sınırsız bir üretim artışını başaramazlar. ..." (I, 44.) Bay Bulgakov'un gene şansı yok. "*Tarım Makinelerinin Gayrisafi Gelir Üzerindeki Etkisi*" adlı kitabının VI. bölümünün başlangıcında, Bensing, buna, hiçbir biçimde tarım ve sanayi makineleri arasındaki "köklü" farklılık olarak değinmiyor. Tarım yazınında yayınlanmış olan ve özel bir araştırma sonucunda elde etmiş olduğu, kendi bulgularında yeralan her özel makine tipine ilişkin verilerin ayrıntılı incelemesini yapan Bensing, şu genel sonuca varıyor: Gayrisafi gelirde, bir buharlı pulluk kullanıldığında %10, tohum makinesi kullanıldığında %10, ve harmanlama makinesi kullanıldığında %15 artış elde edilmektedir; üstelik, tohum makinesi tohumdan %20'lik bir tasarruf sağlanmasına neden olmaktadır; yalnızca patates-kazma makinelerinin kullanılması, gayrisafi gelirde %5'lik bir düşüş göstermektedir. "Teknik açıdan her durumda, hakkında olumlu konuşulabilecek tek tarım makinesinin buharlı pulluk olduğu"nu öne süren düşüncesiz bay Bulgakov'un bu iddiasını (I, 47-48), başvurduğu Bensing'in ta kendisi *her durumda* çürütüyor.

Makinelerin tarımdaki anlamını olabildiğince kesin ve tam olarak ortaya koyabilmek için, Bensing, makinesiz, tek makine ile, iki makine ile ve daha fazlasıyla ve son olarak da buharlı pulluk ve dar hatlı hafif raylı dekovil demiryolunu (*Feldbahnen*) içine alan önemli makineler kullanarak yapılan ekimlerden elde edilen sonuçların bir seri ayrıntılı hesaplamalarını yapmış. Makinesiz tarımda gayrisafi gelirin 69.040 mark tutarında, harcamaların 68.615 mark ve net gelirin ise 425 mark yani hektar başına 1,37 mark tutarında olduğunu bulmuş. Bütün önemli tarım makinelerinin kullanıldığı tarımda ise, gayrisafi gelir, 81.078 marktır. Harcamalar 62.551,5 markı, net gelir 18.526,5 markı ya da hektar başına 59,76 markı buluyor, yani *birinci durumdakinden kırk*

kat fazla oluyor. Bu, yalnızca makinelerin etkisidir, çünkü ekim sisteminin hiç değişmeden olduğu gibi kaldığı varsayılmaktadır. Bensing'in hesaplamalarından da görüldüğü üzere, makinelerin kullanımının, değişmeyen sermayede pek büyük bir artış ve değişen sermayede (yani emek-gücüne harcanan sermayede ve istihdam edilen işçilerin sayısında) ise bir *azalma* ile birarada gittiğini söylemeye gerek duymuyoruz. Kısacası, Bensing'in çalışması, bay Bulgakov'u tamamen çürütmektedir ve tarımda geniş-ölçekli üretimin üstünlüğünün yanısıra, değişmeyen sermayenin değişen sermayenin zararına olarak büyümesi yasasının tarımdaki uygulanabilirliği olgusunu kanıtlamaktadır.

Bay Bulgakov'u Bensing'e yaklaştıran tek şey, Bensing'in tamamen burjuva görüş açısını benimsemesi, kapitalizmin doğasında bulunan çelişkileri anlamakta tamamen yanılması ve kendini beğenmiş bir edayla makinelerin işçiyi dışladığını görmezden gelmesi ve buna benzer şeylerdir. Alman profesörlerin bu yumuşak ve metodik öğrencisi, Marx'tan, tıpkı bay Bulgakov'unkine benzer bir nefretle sözediyor. Aradaki fark, Bensing'in daha tutarlı olmasıdır. O, Marx'ı, genel olarak, gerek tarımda ve gerek sanayide "bir makine düşmanı" olarak görüyor, çünkü makinelerin işçiler üzerindeki yıkıcı etkisinden sözeden Marx'ın "gerçekleri tahrif ettiğini" ve her türlü şanssızlığı makinelere yüklediğini söylüyor. (Bensing, *loc. cit.*, s. 4, 5 ve 11.) Bay Bulgakov'un Bensing'e karşı takındığı tavır, "eleştirmenler"in burjuva bilim adamlarından neler aldıklarını ve neleri görmezden geldiklerini tekrar tekrar gözlerimizin önüne seriyor.

Hertz'in "eleştirisi"nin niteliği aşağıdaki örnekle yeterince açığa kavuştu. Kitabının (Rusça çevirisinin) 149. sayfasında, Kautsky'yi "*feuilleton**" yöntemler" kullanmakla suçluyor ve 150. sayfada ise makinelerin kullanımı açısından büyük-ölçekli üretimin küçük-ölçekli üretime olan üstünlüğü iddiasını şu tezlerle "reddediyor": (1) Kooperatif topluluklar yoluyla küçük çiftçiler de makine *alabilirler*. Lütfen söyler misi-

* Tefrika romancısı. –ç.

niz, makinelerin büyük çiftliklerde daha geniş çapta kullanıldığı *olgusunu* çürüttüğü varsayılan şey bu mudur! Kooperatif örgütlenmesinin faydalarından kimin daha fazla *yararlandığı* sorununa gelince; ikinci yazımızda Hertz ile bu konuda ayrıca konuşacağız. (2) *Sozialistische Monatshefte* (c. V. n° 2)'de[22] David, küçük çiftliklerdeki makine kullanımının "yaygın olduğunu ve hızla arttığını ... çok küçük çiftliklerde tohum ekme makinelerine sık sık [*tıpkı böyle*!] raslandığını" ve "orak makineleri ve diğer makineler için de durumun tıpkı böyle olduğunu" göstermiştir. (s. 63, Rusça çevirisi, s. 151.) Ama okur, David'in makalesine* bakacak olursa, yazarın makine kullanan çiftliklerin sayılarının *mutlak rakamlarını* aldığını, bu çiftliklerin yüzdelerini belli bir kategori içindeki (Kautsky'nin çok doğal olarak yaptığı gibi) toplam çiftlik sayısı ile orantılı olarak almadığını görecektir.

1895 Almanyası'nın bütünü için verilen bu rakamları karşılaştıralım** [Tablo 1]:

[TABLO 1]

İşletme Grupları	Toplam İşletme Sayısı	Makine Kullanan İşletmeler					
		Tohum Ekme Makinesi	%	Mibzer	%	Biçerdöver	%
2 hektardan az	3.236.367	214	0,01	14.735	0,46	245	0,01
2-5 hektar	1.016.318	551	0,05	13.088	1,29	600	0,06
5-20 hektar	998.804	3.252	0,33	48.751	4,88	6.746	0,68
20-100 hektar	281.767	12.091	4,29	49.852	17,69	19.535	6,93
100 hektardan fazla	25.061	12.565	50,14	14.366	57,32	7.958	31,75
Toplam	*5.558.317*	*28.673*	*0,52*	*140.792*	*2,54*	*35.084*	*0,63*

* Bu hatalı yöntem, David'in *Sosyalizm ve Tarım* adlı çalışmasında yinelenmiştir, St. Petersburg, 1906 s. 179. [*1908 baskısına yazarın notu. –Ed.*]

** *Statistik des Deutschen Reichs*, 112. Bd., s. 36.

David ve Hertz'in tohum ekme makinelerine ve biçerdöverlere "çok küçük çiftliklerde bile" "sık sık" raslandığı konusundaki iddialarını bu tablo gerçekten doğruluyor! Ve Hertz istatistiklere dayanarak değerlendirildiği takdirde, Kautsky'nin iddiasının eleştiriye tahammülü olmadığı "sonucuna" varıyorsa, gerçekte *tefrikacı* yöntemlere başvuran acaba kimdir?

Meraklısı için şunun belirtilmesi gerekir: Bir yandan makinelerin kullanılması açısından geniş-ölçekli üretimin üstünlüğünü yadsıyan ve küçük çiftçilikte bu olgu nedeniyle görülen fazla çalışma ve normalin altındaki tüketimi yadsıyan "eleştirmenler", durumun gerçek olgularına eğilmek zorunda kaldıkları zaman (ve "başlıca görevleri"ni — "ortodoks" marksizmi reddetmeyi unuttukları zaman) kendilerine kesin olarak ters düşüyorlar. Dolayısıyla bu kitabın II. cildinin (115. sayfasında) bay Bulgakov şunları söylüyor: "Büyük-ölçekli işletme, her zaman küçük-ölçekli işletmeye bağlanan sermayeden çok daha büyük bir sermayeyle çalışır ve bu nedenle doğal olarak üretimin mekanik etmenlerini, 'el emeğine' yeğler." Bir "eleştirmen" olması açısından bay Bulgakov'un, "üretimin" mekanik *"etmenleri"*ni canlı güçlerle karşılaştırarak vülger ekonomi politiğe eğilimli olan bay Struve ve bay Tugan-Baranovski'nin yolundan gitmesi gerçekten oldukça "doğal"dır. Ama büyük-ölçekli üretimin üstünlüğünü ileriyi düşünmeden bu denli yadsıması doğal mıdır?

Bay Bulgakov tarımsal üretimin yoğunlaşması konusundaki düşüncesini açıklamak için "mistik yoğunlaşma yasası" ve benzerlerinden başka sözcükler bulamıyor. Ama İngiltere ile ilgili rakamlarla karşılaşıyor ve bu rakamlar, ellilerden başlayarak yetmişlerin sonuna dek çiftliklerin yoğunlaşması yönünde bir eğilimin varlığını gösteriyorlar. "Ancak kendi tüketimleri için üretim yapan küçük işletmeler, diye yazıyor bay Bulgakov, daha büyüklerini oluşturmak üzere birleşiyorlar. *Bu* toprak birleşmesi hiçbir şekilde büyük-ölçekli tarım ile küçük-ölçekli tarım arasındaki savaşımın bir sonucu de-

ğildir [?], tersine büyük topraksahiplerinin rantlarını artırmak amacıyla kendilerine çok düşük rant getiren birçok küçük işletmeyi, daha fazla rant getirebilecek büyük işletme olarak, birleştirme yönünde gösterdikleri bilinçli [?!] bir çabadır." (I, 239.) Bundan çıkarılacak sonuç şudur: Büyük ve küçük-ölçekli üretim arasında savaşım *yok*, *ama* daha az kârlı olduğu için ikincisinin ortadan kalkması olayı var. "Tarım kapitalist bir temel üzerine kurulu olduğu için, belli sınırlar içinde büyük-ölçekli kapitalist tarımın küçük-ölçekli tarıma olan kuşku götürmez üstünlükleri tartışılamaz." (I, 239-240.) Bu tartışılmazsa, bunca gürültünün nedeni ne? Bay Bulgakov (*Naçalo*'da), (*Tarım Sorunu* adlı yapıtında) büyük ve küçük-ölçekli üretimle ilgili bölüme şu tümceyle *başlayan* Kautsky'ye neden öldüresiye saldırıyor: "Tarım ne kadar kapitalistleşirse, büyük ve küçük-ölçekli üretim teknikleri arasındaki niteliksel farklılık da o kadar çok ortaya çıkar."

Ama yalnızca İngiliz tarımının zenginlik dönemi değil, aynı zamanda bunalım dönemi de, küçük-ölçekli tarım için elverişsiz sonuçlara yolaçmaktadır. Son yıllarda yayınlanan komisyon raporları "şaşılacak bir ısrarla, bunalımın, küçük çiftçileri ciddi olarak etkilediğini göstermektedir." (I, 311.) Küçük topraksahiplerine ilişkin bu raporların birinde belirtildiği gibi, "onların evleri, ortalama bir işçinin kulübesinden çok daha kötüdür. ... Hepsi şaşılacak kadar sıkı ve işçilerden zaman olarak çok daha fazla çalışmakta ve birçoğu maddi koşullarının işçiler kadar iyi olmadığını ve onlar kadar iyi yaşamadıklarını, çok ender olarak taze et yediklerini söylemektedirler. ... ilk yıkıma uğrayacaklar ipoteklere gömülmüş durumdaki *yeomen*lerdir.* ..." (I, 316.) "Ancak, onlar, çok az işçinin yaptığı gibi, kendilerini her şeyden yoksun tutarlar. ... Küçük çiftçiler, kendi aile bireylerinin ödenmeyen emeklerinden yararlanabildikleri sürece varlıklarını sürdürürler. ... Küçük çiftçilerin yaşam koşullarının işçilerinkinden çok daha kötü olduğunu eklemeyi gereksiz buluyoruz." (I, 320-

* İngiltere'de küçük topraksahipleri. –ç.

21.) Bu bölümleri aktarmamızın nedeni, okurun, bay Bulgakov'un aşağıda vardığı sonucun doğruluğunu değerlendirebilmesidir: "Tarımsal bunalım çağına dek varlıklarını sürdüren işletmelerin ağır yıkımı, yalnızca, böyle koşullar altında küçük üreticilerin büyüklerden daha çabuk pes ettiklerini gösterir — ve başkaca hiçbir anlamı yoktur [*tıpkı böyle*!!]. Bundan, küçük çiftçilerin ekonomik açıdan varlıklarını sürdürebilme özellikleriyle ilgili genel bir sonuca varmak olanaksızdır. Çünkü o çağda tüm İngiliz tarımı başarısızlığa uğramıştı." (I, 333.) Ne güzel değil mi? Ve köylü işletmelerinin genel gelişme koşulları ile ilgili olan bölümde, bay Bulgakov, bu dikkate değer uslamlama bir de aşağıdaki biçimde genelleştiriyor: "Fiyatların hızlı bir düşüşü üretimin bütün biçimlerini ciddi olarak etkiler, ama en küçük sermayeyi emrinde bulunduran köylü üretimi, doğal olarak (bu olgu, bu üretim biçiminin genel olarak varlığını sürdürebilme özelliğini en küçük bir biçimde etkilemez), büyük-ölçekli üretimden çok daha az dayanıklıdır." (II, 247.) Dolayısıyla, kapitalist toplumda, daha küçük sermayesi olan girişimler daha az dayanıklıdırlar; ama bu, onların genel olarak varlıklarını sürdürebilme özelliklerini etkilemez!

Bu uslamlamasında Hertz, bay Bulgakov'dan daha tutarlı değildir. O (yukarıda anlatılan biçimde) Kautsky'yi "çürütmekte", ama Amerika'yı tartışırken, "bizdeki parsel olarak ekimin olanak verdiğinden çok daha geniş bir ölçekte makine kullanımına" olanak veren bu ülkedeki çok geniş işletmelerin üstünlüğünü kabul etmektedir. (s. 36, Rusça çevirisi, s. 93.) "Eski, göreneksel yöntemleri sık sık canı çıkarcasına (*robotend*) kullanan Avrupa köylüsünün bir parça ekmek uğruna, daha iyi başka bir şey için çaba göstermeksizin bir işçi gibi çalıştığını" (*agy*) kabul etmektedir. Hertz, genel olarak, "küçük-ölçekli üretimde, büyük-ölçekli üretimden göreli olarak çok daha fazla miktarda emek istihdam edildiğini" (s. 74, Rusça çevirisi, s. 177) kabul etmektedir. Buharlı pulluğun vb. devreye sokulması sonucunda elde edilen verimdeki artışla ilgili verileri, bay Bulgakov'a kolayca iletebilirdi (s. 67-

68, Rusça çevirisi, s. 162-63).

Eleştirmenlerimizin tarım makinelerinin önemine ilişkin teorik kavrayışlarındaki kararsızlıkla uzlaşan şey, makinelere düşman olan tarımcıların gerici görüşlerini acınası bir biçimde olduğu gibi yinelemeleridir. Hertz'in bu nazik konuda bugün de kararsız olduğu doğrudur; tarıma makinelerin girmesi yolunda karşılaşılan güçlüklerden sözedilirken, şöyle bir görüşe raslıyoruz: "Köylünün kışın çok fazla boş zamanları olduğu için elle harmanlanma daha avantajlıdır". (s. 65, Rusça çevirisi, s. 156-57.) Hertz, kendisine ters düşen bir mantık ile, bu görüşün, küçük üretime karşı değil, makinelerin kullanımına karşı kapitalist engellere karşı da değil, ama makinelere karşı bir tartışma olduğu sonucunu çıkarmaya eğilimli görünüyor! Bay Bulgakov'un, Hertz'i "kendi çözüm anlayışına sıkı sıkıya bağlı olmakla" suçlaması şaşırtıcı değildir (II, 287). Rus profesör böyle alçaltıcı "bağların" kuşkusuz çok üstündedir ve övünçle açıklamaktadır: "Ben, özellikle marksist yazında çok yaygın olan, her makinenin bir ilerleme olarak görülmesi gerektiği konusundaki önyargının yeterince dışındayım." (I, 48.) Bu hayranlık uyandıran uslamlamadan doğan düşünce, ne yazık ki somut sonuçlara hiç uygun düşmemektedir. "Kışın, diye yazıyor bay Bulgakov, büyük bir sayıda işçinin ekmek parasını elinden alan buharlı harmanlama makinesinin teknik üstünlüğü, kuşkusuz bu işçilerin pek büyük kaybını telafi etmez.* Goltz da, aynı biçimde, buna değinmekte ve hatta konuyu açıklayabilmek için ütopik bir isteğe yer vermektedir." (II, 103) Özellikle buharlı harmanlama makinesi olmak üzere harman makinelerinin kullanımını *sınırlama*sını, Goltz, "göç etme ve göçü önleme için olduğu kadar, tarım işçilerinin durumlarını iyileştirmek amacını taşıdığını" (bütün olasılıklar gözönüne alınacak olursa, Goltz, göç etme ile, kentlere doğru hareketi anlatmak istiyor) ekliyor.

* Karş: c. 1, s. 51: "...buharlı harmanlama makinesi ... işin kıt olduğu söylenen kış mevsiminde işin çoğunu yapmaktadır (dolayısıyla, bu makinenin bütün olarak tarımdaki yararlılığı [*tıpkı böyle*!!] kuşkulu olmaktan da öteye geçmektedir; daha sonra gene bu olgu ile karşılaşacağız)."

Goltz'un bu görüşünün, Kautsky'nin *Tarım Sorunu*'nda da yeraldığını okura anımsatalım. Bu nedenle, marksist önyargılara saplanmış dargörüşlü ortodoks marksistin tutumu ile somut bir ekonomik (makinelerin önemi) ve politik (sınırlı kullanma) sorun konusunda "eleştiri"nin özünü çok iyi özümsemiş olan modern eleştirmenin tutumunu karşılaştırmak hiç de sıkıcı olmayacaktır.

Kautsky (*Agrarfrage*, s. 41), harmanlama makinesinin tarım işçilerini başlıca kış uğraşlarından uzaklaştırdığını, onları kentlere sürdüğünü ve kırsal alanlardaki nüfus azalmasını artırdığını söyleyen Goltz'un bu makineye özellikle "yıkıcı bir etki" yüklediğini söylüyor. Goltz harman makinesinin kullanımının sınırlanmasını öneriyor ve Kautsky'nin söylediğine göre, bunu "görünüşte tarım işçilerinin çıkarları için, ama aslında büyük topraksahiplerinin çıkarları için" öneriyor, Goltz'un kendisinin söylediği gibi, "böyle bir sınırlamadan doğacak kayıplarını —hemen olmasa bile daha sonra— yazın bulabilecekleri daha fazla sayıdaki işçiler sayesinde bol bol karşılayabileceklerdir."

"Bereket versin ki" diye devam ediyor Kautsky, "bu tutucu iyilikseverlik, işçiler için gerici ütopyadan başka bir şey değildir. Harmanlama makinesinin, büyük topraksahibi için 'gelecekteki' kazançları uğruna bu makineyi kullanmaktan vazgeçmeye sevkedecek avantajlardan 'hemen' yararlanacağı çok daha büyük bir avantajı vardır. Ve bu durumda, harmanlama makinesi, devrimci görevini yapmaya devam edecektir; tarım işçilerini kentlere sürmeye devam edecek ve sonuçta bir yandan kırsal bölgelerdeki ücretlerin artışını etkilerken, öte yandan da tarım makineleri sanayisinin gelişmesinde güçlü bir araç haline gelecektir."

Bir sosyal-demokratın ve bir tarımcının sorunu koyuş biçimlerine karşı, bay Bulgakov'un tutumu oldukça karakteristiktir; proletaryanın partisi ile burjuvazinin partisi arasında ortada yeralan geçici "eleştirmen"lerin durumunun küçük çaptaki bir örneğidir. Eleştirmen, kuşkusuz, sınıf savaşımının ve kapitalizmin bütün toplumsal ilişkileri kökünden

devrimcileştirdiğine ilişkin görüş açısını benimseyecek kadar dargörüşlü ve bayağı değildir. Bununla birlikte, öte yandan eleştirmenimiz "akıllandığı" halde, "genç ve ahmak" iken marksizmin önyargılarını paylaştığı zamana ait anılar yüzünden, "tarımın *bütünü* açısından" makinelerin zararlı olduğu sanısından, onların kullanımının yasaklanması isteğine oldukça mantıklı ve tutarlı bir tarzda geçen yeni yoldaşının yani tarımcının programını bütünlüğü içinde benimseyemiyor. Ve cici eleştirmenimiz, kendisini, Buridan'ın eşeği gibi, iki saman yığını arasında buluyor. Bir yandan, sınıf savaşımı anlayışını tümüyle yitirmiş bir durumdadır ve bugün modern tarımın *tümünü*, yalnızca elde edecekleri kârla ilgilenen girişimcilerin yönettiklerini unutarak makinelerin "tarımın *tümü*" için zararlı olduğunu söyleyecek duruma gelmiştir; marksist olduğu "gençlik yıllarını" o denli unutmuştur ki, bugün makinelerin teknik avantajlarının, (yalnızca buharlı harmanlama makinesinin değil, buharlı pulluk, biçme makinesi, tohum ayıklama makinesinin de) doğurduğu zararlı etkileri "telafi edip etmeyecekleri" gibi saçma sapan bir soruyu ortaya koymaktadır. Aslında, tarımcının, işçiyi hem kışın ve hem de yazın köleleştirmek istediğini bile göremeyecek durumdadır. Öte yandan, makinelerin yasaklanmasının ütopik olduğunu söyleyen modası geçmiş "dogmatik" önyargıyı belli belirsiz bir biçimde anımsamaktadır. Zavallı bay Bulgakov! Acaba kendisini hiç de hoş olmayan bu durumdan kurtarabilecek mi?

Tarım makinelerinin önemini her yönden küçümsemeye çalışan ve hatta bu amaçla "azalan verimlilik yasası"ndan bile yararlanan eleştirmenimizin, elektrik mühendisliğinin tarım için hazırlamakta olduğu yeni teknik devrimden sözetmeyi unutmuş olması (ya da bilerek sözetmekten kaçınması) oldukça ilginçtir ve bu nedenle belirtilmeye değer. Ama bay P. Maslov tarafından "tarımda üretici güçlerin gelişmesinin izlediği süreci tam olarak gösterememiş olmaktan ötürü ciddi bir hata işlemiş olduğu" (*Jizn*, 1901, n° 3, s. 171) söylenen ve baştanaşağı haksız olarak değerlendirilen Kautsky, (*Die*

Agrarfrage'de) daha 1899'da, tarımda elektriğin önemini belirtmiştir. Bugün yaklaşan teknolojik devrimin belirtileri çok daha açıktır. Tarımda elektriğin önemi teorik olarak açıklanmaya çalışılmaktadır (bkz: Dr. Otto Pringsheim, *Landwirtschaftliche Manufaktur und elektrische Landwirtschaft**, Brauns Archiv, XV, 1900, s. 406-418; ve Kautsky'nin *Neue Zeit*'taki[23] yazısı, XIX, 1, 1900-1901, n° 18, "*Die Elektrizität in der Landwirtschaft*"**); işini bilir topraksahipleri elektrik uygulaması konusundaki deneyimlerini (Pringsheim, kendi çiftliğindeki deneyleri anlatan Adolf Seufferheld'in bir çalışmasını aktarıyor) elektriğin tarımı bir kat daha kârlı duruma getirecek bir araç olduğunu gördüklerini, hükümete ve büyük topraksahiplerine çağrıda bulunarak elektrik santrallerinin kurulmasını ve çiftçiler için toplu elektrik üretiminin örgütlenmesini istediklerini anlatıyorlar. (Geçen yıl Königsberg'de, P. Mack adlı doğu Prusyalı bir topraksahibinin yazdığı, *Der Aufschwung unseres Landwirtschaftsbetriebes durch Verbilligung der Produktionskosten. Eine Untersuchung über den Dienst, den Maschinentechnik und Elektrizität der Landwirtschaft bieten**** adlı bir yapıt yayınlandı.)

Pringsheim, kanımızca, çok doğru bir gözlemde bulunuyor: Modern tarım, içinde bulunduğu genel teknolojik ve hatta belki de ekonomik düzey açısından, daha çok, Marx'ın "manüfaktür" diye tanımladığı sanayi aşamasına benzer bir gelişme aşamasında bulunuyor. El-emeğinin ve basit işbirliğinin egemen olması, makinelerin dağınık olarak kullanılması üretimin göreli olarak küçük-ölçekte yapılması, (örneğin tek bir girişim tarafından satılan ürünlerin toplam yıllık hacmi düşünülürse), çoğu durumda pazarın göreli olarak sınırlı olması, büyük ve küçük-ölçekli üretimler arasındaki ilişki (sonuncusu, tıpkı zanaatçının manüfaktürün büyük patron ile ilişkisinde olduğu gibi, birinciye el-emeği sağlar — ya da

* *Tarımsal Manüfaktür ve Elektrikli Tarım.* –ç.

** *Tarımda Elektrik.* –ç.

*** *Üretim Maliyetlerinin Düşürülmesi Yoluyla Tarımcılığımızdaki Yükseliş. Makine Tekniği ve Elektriğin Tarıma Sunduğu Hizmetler Üzerine Bir Araştırma.* –ç.

birinci, sonuncudan "yarı-işlenmiş mallar" satın alır; dolayısıyla, büyük çiftçi küçük çiftçilerden pancar, hayvan vb. satın alır) — yani bütün bunlar, tarımın henüz marksist anlamda "büyük-ölçekli makine sanayisi" aşamasına ulaşmadığı olgusunun belirtileridir. Tarım, bir üretim mekanizmasına bağlanmış "bir makine sistemi" ne henüz sahip değildir.

Kuşkusuz, bu karşılaştırma abartılmamalıdır. (Oldukça uzak ve olasılığı kuşkulu bir konu olan, laboratuvarlarda protein ve yiyecek üretimi konusunu bir yana bırakacak olursak) tarım, bir yönüyle, ortadan kaldırılması olanaksız olan bazı özellikler taşır. Bu özellikler sayesinde, büyük-ölçekli mekanik üretim, sanayide sahip olduğu özelliklerin *tümüne*, tarımda asla sahip olamayacaktır. Öte yandan, sanayide, hatta manüfaktürde, büyük-ölçekli üretim, küçük-ölçekli üretim üzerinde önemli bir teknik üstünlük sağlamış ve ağır basmıştır. Uzun bir süre, küçük üretici, kırsal zanaatçının ve modern küçük köylünün en belirgin özellikleri olan tüketimden kısarak ve işgününü uzatarak, bu üstünlüğe karşı koymaya çalıştı. Manüfaktür aşamasında el emeğinin egemen durumda oluşu, bu tip "kahramanca" önlemler sayesinde, bir süre için küçük üreticinin yerini korumasını olanaklı kıldı. Ama buna aldananlar ve zanaatçının yaşama yeteneğinden sözedenler (çağdaş eleştirmenlerimizin bile köylünün yaşama yeteneğinden sözetmeleri gibi) çok kısa bir süre sonra, teknolojik duraksamanın "evrensel yasa"sını felce uğratan "geçici eğilim"in kendi düşüncelerini çürüttüğünü gördüler. Örneğin yetmişlerde, Moskova Guberniyasında el dokumacılığı sanayisindeki Rus araştırmacıları anımsayalım. Pamuklu dokumacılık sözkonusu olduğu zaman, el dokumacısının yıkıma uğradığını ve makinenin zaferi kazandığını söylüyorlardı. Bununla birlikte, ipekli el dokumacısı, bir süre daha yerini koruyabiliyordu, makineler henüz mükemmel iş çıkarmaktan uzaktı. Aradan iki on yıl geçti ve makineler adeta duyacak kulakları olanlara ve görecek gözleri olanlara, iktisatçının daima ileriye doğru, teknolojik gelişmeye doğru bakması gerektiğini, bunu yapmadığı za-

man bir anda geride kalacağını, çünkü ileriye bakmayan kişinin tarihe sırtını dönmüş olacağını; bunun dışında herhangi bir orta yolun olmadığını ve olamayacağını söylercesine küçük üreticiyi son sığınaklarının birisinden daha sürdüler.

"Tarımda büyük ve küçük-ölçekli üretim arasındaki rekabeti ele alırken, elektrik mühendisliğine önem vermeyen Hertz gibi yazarlar, araştırmalarına yeni baştan başlamalıdırlar" diyerek çok yerinde bir görüşü belirten Pringsheim'ın bu düşüncesi, bay Bulgakov'un iki ciltlik çalışmasına çok daha büyük ölçüde uygun düşmektedir.

Elektrik, buhar gücünden daha ucuzdur. Çok daha kolayca küçük birimlere ayrılabilir, uzak mesafelere çok daha kolayca iletilebilir; elektrikle çalışan makineler daha düzenli ve dakik işler ve bu nedenle harmanlamada, toprağın sürülmesinde, süt sağılmasında, ot biçmekte* vb. elektrik kullanımı çok daha elverişlidir. Kautsky, elektriğin merkezî bir istasyondan, arazinin uzak köşelerine her koldan iletildiği ve tarım makinelerini çalıştırmada, hayvanlara yedirilen pancarı doğramada, suyu yükseklere taşımada, aydınlatmada vb. kullanıldığı bir Macar latifundiasını** anlatıyor. "29 metrelik bir kuyudan 10 metre derinliğindeki bir depoya günde 300 hektolitre su pompalayabilmek için ve 240 inek, 200 buzağı ve 60 öküze ve atlara yiyecek hazırlayabilmek, yani hayvanlara gereken pancarı doğrayabilmek için vb. kışın iki çift ve yazın bir çift ata gerek vardı ve bunlar 1.500 guldene maloluyordu. Bugün, bu atların yerini, üç beygirgücünde ve beş beygirgücünde birer motor almıştır. Bu motorlar 700 guldene malolmuştur ki, bu, 800 guldenlik bir tasarrufu gösterir." (Kautsky, *loc.cit*..) Mack'ın hesabına göre, bir atın bir günlük çalışması üç marka malolmakta, ama atın yerini elektrik aldığı takdirde bu harcama 40 ila 75 feniğe düşmektedir, yani dört ya da yedi kat daha ucuza gelmektedir.

* Cesurca ve hiçbir temele dayanmaksızın "örneğin çiftlik hayvancılığı gibi makinelerin hiçbir biçimde kullanılamayacağı tarımsal üretim dallarından" (I, 49) sözeden cesur bay Bulgakov'umuzun bilgilerine sunalım.

** "Büyük-ölçekli üretimin latifundiyalara ilişkin gerilemesinden" sözeden bay Bulgakov'un bilgilerine sunulur!

Mack, elli yıl ya da daha fazla bir süre sonra, Alman tarımında kullanılan 1.750.000 atın yerini elektrik alacak olursa, harcamalar 1.003 milyon marktan 261 milyon marka düşecek, yani 742 milyon mark azalacaktır, diyor. (1895 yılında Alman tarımında, tarla işlerinde 2.600.000 at, 1.000.000 öküz ve 2.300.000 inek kullanılıyordu. Atların 1.400.000'i ve öküzlerin 400.000'i ise 20 hektarın üzerinde alana sahip olan çiftliklerde çalıştırılıyordu.) Bugün hayvan beslemek ve yetiştirmekte kullanılan muazzam büyüklükteki alanlar, yiyecek üretimi için — bay Bulgakov'un "doğanın armağanlarının azalması", "buğday sorunu" vb. gibi olasılıklarla fazlaca korkutmaya çabaladığı işçilerin yiyeceklerinin iyileştirilmesi için kullanılabilir. Mack sürekli elektrik kullanımı amacıyla tarım ile sanayinin birleştirilmesini üsteleyerek öneriyor; 20-25 kilometrelik bir çap içersindeki çiftçilere elektrik dağıtacak beş elektrik santralının kurulması için güç sağlamak amacıyla Mazuri'de bir kanal açılmasını öneriyor. Aynı amaçla turba kullanılmasını öneriyor ve çiftçiler birliğine şu öğüdü veriyor: "Ancak sanayi ve büyük sermaye ile kooperatif birlik içinde olursak, kendi sanayi dalımızı bir kat daha kârlı duruma getirme olanağımız doğar." (Mack, s. 48) Kuşkusuz, yeni üretim yöntemlerinin kullanımı birçok güçlükler doğuracaktır; bir doğru üzerinde değil ama zikzaklar çizerek ilerleyecektir; bununla birlikte, yeni yöntemlerin doğacağından, tarımda devrimin kaçınılmaz oluşundan kuşku duymak oldukça zordur.

Pringsheim, haklı olarak "Yük hayvanlarının büyük bir çoğunluğunun yerini elektrik motorlarının alması, makine sisteminin olanaklarını tarıma açmak anlamına gelir. ... Buhar gücünün başaramadığını elektrik mühendisliği başaracaktır, yani tarımın eski manüfaktür aşamasından modern büyük-ölçekli üretime doğru gelişmesi başarılacaktır." (*Loc.cit.*, s. 414) diyor.

Tarıma elektrik mühendisliğinin sokulmasının, büyük-ölçekli üretime kazandıracağı (ve bugün bir ölçüde kazandırdığı) çok büyük başarının ayrıntılarına girmeyeceğiz; çünkü

bu durum vurgulamayı gerektirmeyecek kadar açıktır. Merkezî bir güç istasyonu tarafından harekete geçirilecek olan bu "makine sistemi"nin ilk adımlarını kapsayan modern işletmelerin hangileri olduğuna bakmak daha yerinde olacaktır. Makine sistemini kullanmadan önce, ilk olarak çeşitli makine tiplerini testten geçirmek, birçok makineyle birlikte çalışmayı denemek gerekir. Gereken bilgiyi, 14 Haziran 1895'te yapılan Alman tarım nüfus sayımı sonuçlarından elde edebiliriz. Kendi makinelerini kullanan ya da makine kiralayan her kategorideki işletmelerin sayılarını gösteren rakamlar elimizde bulunuyor. (II. cildin 114. sayfasına bu rakamların bir kısmını aktaran bay Bulgakov, çok hatalı olarak, bu sayıları, kullanılan *makinelerin* sayısı olarak alıyor. Bu arada, kendi makinelerini kullanan ya da makine kiralayan işletmelerin sayılarını veren istatistiklerin doğal olarak, büyük-ölçekli üretimin üstünlüğünü gerçekte olduğundan çok daha küçük ölçüde gözönüne serdiği söylenebilir. Büyük çiftçilerin makinelerine, makine kiralamak için olağanüstü bedeller ödemek zorunda bırakılan küçük çiftçilerden çok daha sık raslanır.) Veriler ya genel olarak makinelerin kullanımına ya da belli bir makinenin kullanımına ilişkin olduğu için, her gruptaki çiftlikte *kaç adet* makinenin kullanıldığını saptamamız olanaksızdır. Ama her grup için, aynı cins makine kullanan işletmelerin sayılarını hesaplayacak olursak, tarım makinelerinin tümünün *kullanıldığı bölümlerin sayısını* elde ederiz. Aşağıdaki tablo bu yöntemle elde edilen verileri ortaya koyuyor ve tarımda "makine sistemi"nin temelinin nasıl hazırlandığını gösteriyor. [Tablo 2.]

Dolayısıyla, beş hektarın altındaki küçük işletmelerde (ki bunlar bu grup içinde toplamın 3/4'ünden fazlasını kapsarlar, yani 5,5 milyonun 4,1 milyonunu ya da %75,5'unu oluştururlar; ama öte yandan 32,5 milyon hektarlık bir toplamın ancak 5 milyon hektarını, yani %15,6'sını oluştururlar) herhangi bir tür tarım makinesinin kullanıldığı *bölümlerin* sayısı (biz, bu sayıya, süt makinelerini de dahil ettik) oldukça önemsizdir. (5 hektar ile 20 hektar arasındaki) orta-

[TABLO 2]

Gruplar	HER 100 İŞLETME BAŞINA	
	Genel Olarak Tarım Makineleri Kullanan İşletmelerin Oranı (1895)	Herhangi Bir Tür Tarım Makinesinin Kullanıldığı Durumlar (1895)
2 hektardan az	2,03	2,30
2-5 hektar	13,81	15,46
5-20 hektar	45,80	56,04
20-100 hektar	78,79	128,46
100 hektardan fazla	94,16	352,34
Ortalama	*16,36*	*22,36*

büyüklükteki işletmelerin yarısından daha azı genel olarak makine kullanmakta, öte yandan, tarım makinelerinin kullanıldığını gösteren yerlerin sayısı ise her 100 çiftlikte 56'yı geçmemektedir. Yalnızca büyük-ölçekli kapitalist üretimin yapıldığı yerlerde* makine kullanan işletmelerin *çoğunlukta* olduğunu (3/4'ten 9/10'a kadar) ve *bir makineler sisteminin kuruluşunun başlangıcını* görmekteyiz: Her işletmede makinelerin kullanıldığı birden çok bölüm bulunur. Dolayısıyla tek bir işletmede birçok makine var demektir: örneğin 100 hektarın üzerindeki işletmelerin her birinde *ortalama olarak dört makine* kullanılmaktadır (genel olarak makinelerin kullanıldığı %94 oranındaki işletmelerle karşılaştırıldığı zaman oranları %352'yi buluyor). (1.000 hektar ve üzerindeki) 572 latifundianın 555'inde makine kullanılmaktadır; ve makinelerin kullanıldığı bölümlerin sayısı ise 2.800'dür, yani *her birinde beş makine* kullanılır. Hangi işletmelerin "elektrik" devriminin temellerini hazırladığı ve bu devrimden en çok hangilerinin yararlanacağı açıkça görülmektedir.

* 20 hektarın üzerindekiler; 5,5 milyon işletmeden yalnızca 0,3 milyonu yani toplamın %5,5'ini oluştururlar, ama 32,5 milyon hektarlık toplam alanın 17,7 milyon hektarını, yani toplamın %54,4'ünü kaplarlar.

IV. KENT İLE KIR ARASINDAKİ KARŞITLIĞIN ORTADAN KALDIRILMASI. "ELEŞTİRMENLER"İN ORTAYA KOYDUĞU ÖZEL SORUNLAR

Hertz'i bırakıp bay Çernov'a geçelim. Sonuncusu, ilki hakkında yalnızca "okurları ile konuştuğu" için, biz, yalnızca Hertz'in tartışma yöntemini (ve bay Çernov'un onun söylediği şeyleri yineleyişini) kısaca belirlemekle yetineceğiz ve (bundan sonraki makalede) "eleştirmenlerin" yaklaşımda bulundukları yeni olguları ele alacağız.

Hertz'in ne biçim bir teorisyen olduğunu göstermek için *tek* bir örnek aktarmak yeter. Kitabının en başında "Ulusal Kapitalizm Kavramı" adlı çok iddialı bir başlık altında bir paragrafa rastlıyoruz. Hertz'in kapitalizmin bir tanımını vermekten başka bir isteği yok. Şöyle yazıyor:

"Biz kuşkusuz onu, kişi ve mülkiyet özgürlüğünün legal olarak tam anlamıyla uygulanma ilkelerine, *teknik açıdan* büyük-ölçekli* üretime, *toplumsal açıdan* üretim araçlarının doğrudan üreticilerden ferağ edilmesine, *siyasal açıdan* kapitalistlerin, yalnızca mülkiyetin dağıtımı ekonomik temeli üzerinde, merkezî siyasal gücü [devletin merkezileşmiş olan siyasal gücünü mü?] ellerinde tutmalarına dayanan ulusal bir ekonomi düzeni olarak nitelendirebiliriz." (Rusça çevirisi, s. 37.)

Hertz, bu tanımlamaların eksik olduğunu ve belli şeylerin saklı tutulması gerektiğini, örneğin ev sanayisinin ve küçük kiracı çiftçiliğin halen her yerde büyük-ölçekli üretimin yanında varlığını sürdürdüğünü söylüyor. "Aynı zamanda, sistem olarak kapitalizmin ya da 'kapitalistler'in (sermayeyi ellerinde bulunduranların) denetimi (egemenliği ve denetemi) altında bulunan üretimin *gerçek* (aynen böyle) tanımı eksiktir." Kapitalizmin, kapitalistlerin egemenliği olarak, "gerçek" tanımı! Çok güzel değil mi? Günümüzde moda olan, gerçekçi gibi görünen, ama aslında birbirinden ayrı bütün *belir-*

* Bay V. Çernov bunu şöyle çeviriyor (*Ruskoye Bogatstvo*, n° 4, s. 132): "Yüksek bir gelişim düzeyine ulaşmış üretim üzerine". Almanca olan "*auf grosser Stufenleiter*" ifadesini nasıl "anladığı" ortadadır!!

*tiler*in ve "etmenler"in tamamen ortaya dökülmesi için yapılan eklektik bir istek olarak da karakteristiktir. Sonuç doğal olarak şudur: Tek bir olgunun kısmi *belirtiler*inin hepsini bir genel kavrama dahil etmek ya da bunun tersine — yalnızca bilimin ne olduğunu anlamaktaki temel bir hatayı gösteren bir çaba yani "çok çeşitli olgular arasındaki savaşımı engellemeye" yönelik bu anlamsız çaba, "teorisyeni", ağaçlar yüzünden ormanı göremez duruma getirmiştir. Hertz, örneğin meta üretimi gibi ve emek-gücünün metaya dönüşmesi gibi "ayrıntılar"ı gözden kaçırmıştır! Bunun yerine —buluş sahibini cezalandırmak açısından— sözcüğü sözcüğüne aktarılması gereken, aşağıdaki *genetik* tanımı bulmuştur: Kapitalizm "kişi ve mülkiyet özgürlüğü ve serbest dolaşım ilkelerinin gerçekleştirilmesinin, (göreli) olarak üst noktasına ulaştığı ulusal ekonomi durumudur. Bu üst nokta ayrı ayrı her ulusal ekonominin ekonomik gelişim ve ampirik koşullarınca saptanır." (s. 10, Rusça çevirisi, s. 38-39, tam olarak doğru değil.)

Kuşkusuz, Bay Çernov, coşkun bir hayranlıkla bu sabun köpüğünü çoğaltmış ve açıklamış ve üstelik, koca bir otuz sayfayı, ulusal kapitalizm tiplerinin "tahlil"ine ayırarak, bunu, *Ruskoye Bogatstvo* okurlarına sunmuştur. Bu yüksek dereceli yapıcı tahlilden oldukça değerli ve hiç de kaba olmayan birkaç örneği, "Britanya'nın bağımsız, gururlu ve enerjik karakteri"; İngiliz burjuvazisinin "sağlamlığı" ve dış politikalarının "az sempatik çizgisi", "latin ırkının ihtiraslı ve heyecanlı doğası" ve "Almanların dakikliği" (*Ruskoye Bogatstvo*, n° 4, s. 152) gibi şeyleri bulup çıkarabiliriz. Elbette "dogmatik" marksizm, bu tahlille baştanaşağı yerlebir edilmiştir.

Hertz'in ipotek istatistikleri konusundaki incelemesi de daha az yıkıcı değildir. Durum ne olursa olsun, bu inceleme bay Çernov'u sevince boğmaktadır. Bay Çernov şöyle diyor: "Gerçek odur ki, Hertz'in rakamları henüz hiç kimse tarafından çürütülmemiştir. Hertz'e verdiği yanıtta, Kautsky, [Hertz'in *tahrifleri* konusundaki kanıtlamaları gibi — iyi bir "özellik"! olan] kimi özellikler üzerinde çok fazla durmasına

karşın, Hertz'in ipotekler sorununa ilişkin savına *hiçbir yanıt getirmemiştir.*" (*Ruskoye Bogatstvo*, n° 10, s. 217, italikler bay Çernov'undur.)

Ruskoye Bogatstvo'nun aktardığımız sayısının 238. sayfasındaki referanstan da görüleceği gibi, Kautsky'nin yanıt olarak yazdığı makaleden ("Zwei Kritiker meiner *Agrarfrage*",* *Neue Zeit*, 18, 1, 1899-1900) bay Çernov'un haberi var. Aynı zamanda bu makalenin yeraldığı derginin Rusya'da sansür tarafından yasaklandığını bay Çernov'un bilmemesi olanaksızdır. Bu nedenle, modern "eleştirmenler"in niteliklerini belirtirken sözü edilmesi gereken asıl olgu, Çernov'un kendisinin altını çizdiği sözcüklerin açık bir yalan içermesidir, çünkü Kautsky, ipotekler sorunu konusunda "Hertz'i, David'i, Bernstein'ı, Schippel'i, Bulgakov'u, *e tutti quanti*"** bay Çernov'un atıf yaptığı aynı makalenin 472-477. sayfalarında *yanıtlamıştır*. Tahrif edilmiş bir gerçeği düzeltmek sıkıcı bir görevdir, ama bay Çernovlar'la ilgilenme durumunda olduğumuza göre, bu görevi ihmal edemeyiz.

Kautsky, Hertz'i kuşkusuz alaylı bir biçimde yanıtladı; çünkü bu sorunda da, Hertz, yeteneksizliğini ya da neyin ne olduğunu anlamaktaki isteksizliğini ve burjuva iktisatçıların eski tezlerini yineleme eğilimini açığa vurdu. Kautsky, *Agrarfrage* adlı yapıtında (s. 88-89) ipoteklerin yoğunlaşmasını ele alarak şunları yazmaktadır: "Sayısız küçük köy tefecileri giderek daha fazla geri plana itiliyorlar ve ipotek kredisini tekelleştiren büyük merkezileşmiş kapitalist kuruluşlara ya da kamu kuruluşlarına boyun eğmek zorunda bırakılıyorlar." Kautsky bu nitelikteki kimi kapitalist ve kamu kuruluşlarını sayıyor; ortak toprak kredi kurumlarından (*Genossenschaftliche Bodenkreditinstitute*) sözediyor ve *tasarruf bankalarının*, sigorta şirketlerinin ve birçok kuruluşların (s. 89) fonlarını ipoteklere vb. yatırdıklarına işaret ediyor. Dolayısıyla, 1887 yılına dek, Prusya'da, 17 ortak kredi kurumu 1.650.000.000 mark tutarında ipotek bonosu dağıtmıştır.

* "Benim *Tarım Sorunu*mun İki Eleştirmeni". –ç.

** Kautsky'nin deyimi; *Neue Zeit*'ın 472. sayfası. [*e tutti quanti* — ve bütün benzerlerini. –ç.]

"Bu rakamlar, toprak rantının ne denli büyük ölçüde *birkaç merkezî kuruluşun* [italikler bizimdir] elinde yoğunlaştığını göstermektedir; ama bu yoğunlaşma hızla artmaktadır. Alman ipotek bankaları, 1875'te 900 milyon mark, 1888'de ise 2.500 milyon mark tutarında ipotek bonoları dağıttılar ve 1892'de bu tutar (1875'te 27 olmasına karşın) 31 bankanın elinde toplanarak 3.400 milyon marka ulaştı." (s. 89.)

Toprak rantındaki bu yoğunlaşma *toprak mülkiyetinin* yoğunlaşmasının açık bir belirtisidir.

"Hayır!" diye karşılık veriyor Hertz, Bulgakov, Çernov ve şürekası! "Biz mülkiyetin parçalanması ve ademi merkeziyetçilik (*décentralisation*) doğrultusunda çok kararlı bir eğilim keşfettik" (*Ruskoye Bogatstvo*, n° 10, s. 216); çünkü "ipotek kredilerinin dörtte-birinden fazlası, sayıları çok fazla olan küçük mudiler ile birlikte demokratik [*tıpkı böyle*!] kredi kuruluşlarının ellerinde toplanmıştır." (*agy*) Bir seri tablo sunan Hertz, olağanüstü bir çabayla tasarruf bankalarındaki vb. mudi yığınların *küçük yatırımcılar* olduklarını kanıtlamaya çalışıyor. Burada anlayamadığımız bir şey varsa o da bu tartışmanın amacıdır. Kautsky'nin kendisi ortak kredi kuruluşlarına ve tasarruf bankalarına değindi (ama kuşkusuz, bay Çernov'un yaptığı gibi, onların özellikle "demokratik" kuruluşlar olduklarını hayal etmedi). Kautsky, rantın, birkaç merkezî kuruluşun elinde merkezileşmesinden sözediyor ve tasarruf bankalarının çok sayıdaki küçük mudi savı ile karşılaşıyor!! Ve onlar, buna, "mülkiyetin parçalanması" diyorlar! (Tartışılan konu rantın yoğunlaşmasıyken) ipotek bankalarındaki mudilerin sayısı ile tarımın ne ilişkisi var? Hisseleri çok sayıdaki küçük kapitalistlere dağıtıldı diye, büyük bir fabrika, üretimin merkezileşmesinin bir belirtisi olmaktan çıkacak mıdır? Hertz'e verdiği yanıtta Kautsky şöyle yazıyordu:

"Hertz ve David beni uyandırıncaya dek, tasarruf bankalarının nereden para elde ettikleri konusunda en küçük bir fikrim yoktu. Rothschildler'in ve Vanderbiltler'in tasarrufları ile çalıştıklarını düşünüyordum."

İpoteklerin devlete devredilmesi konusunda ise Hertz şunları yazıyor:

"Bu, büyük sermayeye karşı verilen savaşımın en zayıf yöntemidir, ama kuşkusuz böyle bir reformun savunucularına karşı, büyük ve sürekli olarak artan en küçük mülksahipleri ordusunu, özellikle tarım işçilerini ayaklandırmanın en iyi yoludur." (s. 29, Rusça çevirisi, s. 78. *Ruskoye Bogatstvo*'nun 217-218. sayfalarında bay Çernov kendini beğenmiş bir edayla bunu yineliyor.)

Öyleyse Bernstein ve şürekasını bu denli heyecanlandıran, "mülksahiplerinin" sayılarının artmasıdır! diye yanıtlıyor Kautsky. Tasarruf bankasında yirmi markı bulunan hizmetçi kızlar! Ve sosyalistlere karşı kullanılan ve onların "mülksüzleştirme" yoluyla çok sayıdaki emekçiler ordusunu soyacakları konusundaki usanç verici tez ile bir kez daha karşı karşıya geliyoruz. Sosyalistler Yasasının[24] iptalinden sonra yayınladığı broşür ile bu tartışmaya herkesten daha istekli olarak katılan Eugen Richter oldu. (Patronlar bu broşürden binlerce satın alarak işçilerine bedava dağıttılar.) Bu broşürde Richter, tasarruf bankasında birkaç markı bulunan ve politik iktidarı elegeçirerek bankaları ulusallaştıran kötü yürekli sosyalistler tarafından soyulan ünlü "tutumlu Agnes"i yoksul bir terzi kadını tanıtıyor. Bulgakovlar'ın,* Hertzler'in ve Çernovlar'ın "eleştiri" tezlerinde esinlendikleri kaynak işte budur.

Eugen Richter'in ünlü broşürü konusunda Kautsky şöyle diyordu: "O günlerde bütün sosyal-demokratlar ittifak halinde Eugen Richter'le alay ediyorlardı. Bugün, sosyal-demokratlar arasında, [burada, David'in *Vorwärts*'teki[25] makalesine atıf yaptığını sanıyorum] merkezî yayın organımızda, yukarda sözünü ettiğimiz bu düşüncelerin yeniden ortaya konduğu bir çalışmaya övgü ilahileri okuyanlara raslıyoruz: Hertz, senin büyük başarılarını alkışlıyoruz!

"İnişe geçtiği bu yıllarda, zavallı Eugen için bu gerçekten

* Başka çaresi kalmayan bay Bulgakov *Naçalo*'da ve Almanca olarak Braun'un *Archiv*'inde ipotekler sorunu konusunda Kautsky'ye karşı bu teze başvurdu.

bir zaferdir, ama onu memnun etmek için Hertz'in kitabından aşağıdaki bölümü aktarmadan geçemeyeceğim: Küçük köylülerin, kent ev sahiplerinin ve özellikle büyük çiftçilerin, aşağı ve orta sınıflar tarafından, yani kırsal nüfusu kapsadığı kuşku götürmeyen yığın tarafından mülksüzleştirildiğini görmekteyiz." (Hertz, s. 29, Rusça çevirisi, s. 77. *Ruskoye Bogatstvo*'nun 10. sayısının 216-217. sayfalarında büyük bir heyecanla yeniden basılmıştır.)

"David'in, kolektif ücret anlaşmaları [*Tarifgemeinschaften*] ve tüketicilere ait kooperatif kuruluşlar yoluyla kapitalizmin 'içini oyma' [*Aushöhlung*] teorisi bugün aşılmıştır. Bu teori Hertz'in tasarruf bankaları yoluyla mülksüzleştirenlerin mülksüzleştirilmesi karşısında önemini yitiriyor. Herkesin öldüğünü sandığı tutumlu Agnes yeniden doğmuştur." (Kautsky, *loc. cit.*, s. 475), ve *Ruskoye Bogatstvo*'nun siyasal yazarları da içinde olmak üzere Rus "eleştirmenler", "ortodoks" sosyal-demokrasiyi gözden düşürebilmek için, mezarından çıkarılan bu "tutumlu Agnes"i Rus toprağına yeniden ekebilmek için acele ediyorlar.

Ve bay Çernov'un ta kendisi, Hertz'in Eugen Richter'in tezlerini yinelemesi karşısında duyduğu heyecan nedeniyle ipe sapa gelmez laflar ederek, *Ruskoye Bogatstvo*'nun sayfalarında ve bay N. Mihayilovski'nin onuruna derlenen *Onur Postası* adlı yapıtta Kautsky'nin ipini çekiyor. Bu "infaz"ın birkaç incisini sunmamak haksızlık olur. *Ruskoye Bogatstvo*'nun 8. sayısının 229. sayfasında bay Çernov şunları yazıyor: "Gene Marx'ın izinden giden Kautsky, kapitalist tarımın gelişmesinin topraktaki besleyici maddenin azalmasına yolaçtığını kabul ediyor: bazı şeyler çeşitli ürünler biçiminde sürekli olarak topraktan alınıyorlar, kentlere gönderiliyorlar ve hiçbir şekilde tekrar toprağa geri verilmiyorlar. ... Görüldüğü gibi, toprağın verimliliği yasaları sorunu konusunda da çaresiz kalan Kautsky [*tıpkı böyle*!] kendisine Liebig'in teorisini esas alan Marx'ın sözcüklerini yineliyor. Ama Marx ilk cildini yazdığı zaman, tarım alanındaki en son söz, Liebig'in "restorasyon yasası"ndaydı. O buluştan bu yana yarım yüz-

yıldan fazla bir zaman geçti. Toprağın verimliliğini yöneten yasalar konusundaki bilgilerimizde tam bir devrim meydana geldi. Ve ne görüyoruz? Liebig-sonrası dönemin tümü, bu dönemi izleyen Pasteur ve Ville'nin bütün buluşları, Solari'nin nitratlarla yaptığı denemeler, Berthelot'nun, Hellriegel'in, Wilfarth ve Vinogradski'nin toprak bakteriyolojisi alanındaki buluşları. İşte bütün bunları Kautsky'nin aklı almıyor. ..." Sevgili bay Çernov! Turgenyev'in Voroşilov'unun sanki burnundan düşmüş: yurtdışına gezmeye giden genç Rus *öğretim görevlisini Duman*'dan anımsayacaksınız. Bu Voroşilov çok sessiz, genç bir adamdı; ama sık sık bu sessizliği bozar ve en derin, en az bulunanından yüzlerce, binlerce en bilgili kişilerin adlarını ileri sürerdi. Şu bilgisiz Kautsky'yi büsbütün bitirmiş olan bilginimiz bay Çernov tıpkı onun gibi davranıyor. Yalnız... yalnız Kautsky'nin kitabına başvursak —en azından bölüm başlıklarına bir gözatsak— daha iyi olmaz mı? İşte IV. Bölüm: "Modern Tarım", Bölüm *d*, "Gübreler, *Bakteriler*". Bölüm *d*'ye dönelim ve okuyalım:

"Son on yılın sonuna doğru, başka bitkilerden farklı olarak ... baklagillerin, azot birikimlerinin hemen hemen tümünü topraktan değil, havadan aldıkları ve bu nedenle toprağın azotunu almak yerine onu zenginleştirdikleri bulunmuştur. Ama baklagillerin bu özelliğe sahip olmaları, ancak toprağın kimi mikroorganizmaları içermesine ve bunların da baklagillerin köklerine yerleşmelerine bağlıdır. Bu mikroorganizmaların varolmadığı yerlerde, bu baklagillerden bitkilere bazı aşılar yaparak, azotça fakir olan toprakları azotça zengin topraklar haline getirmek özelliği kazandırılabilmektedir; ve böylelikle, bu toprak, tahıllar için belli bir ölçüde gübrelenmiş olmaktadır. Genel kural olarak bu bitkilere bakterileri aşılamak ve uygun bir mineral gübresi (fosfat ve potas tuzları) kullanarak, ahır gübresi kullanmaksızın bile topraktan sürekli en yüksek verimi elde etmek olanaklıdır. Ancak bu buluş sayesinde 'bağımsız işletme' gerçekten sağlam bir temele oturmuştur" (Kautsky, s. 51-52). Buna karşın, azot toplayıcı bakteriler konusundaki değerli buluşu bilimsel bir te-

mele oturtan kimdir? — Hellriegel'dir...

Kautsky'nin kusuru (darkafalı ortodoksların çoğunda bulunan) kötü alışkanlığından doğmakta, yani bir sosyalist partinin militanı olarak, bilimsel çalışmalarında bile, işçi sınıfı okurunu her zaman anımsaması ve tümcelerinde, resmî bilimin etiketli temsilcilerini ve çöküntülerini böylesine cezbeden yararsız, yapmacık stil ve "derin bilgi" belirtilerini kullanmaksızın, *basit olarak* yazmaya çabalaması gerektiğini asla unutmamasından ileri gelmektedir. Kautsky, bu çalışmasında da, tarım alanındaki en son buluşları açık ve basit bir dille anlatmayı ve okurların onda-dokuzuna hiçbir şey ifade etmeyen bilimsel adları kullanmamayı yeğlemiştir. Neylersiniz ki, Voroşilovlar buna tamamen karşıt bir biçimde davranıyorlar; tarım, eleştirel felsefe ve ekonomi politik alanlarında vb. bir çuval dolusu uydurma bilgin adı aktarmayı yeğliyor ve bir sahte-bilginler yığını altında sorunun özünü örtüyorlar.

Böylelikle, Kautsky'nin bilimsel adlarla ve bilimsel buluşlarla yakınlığının olmadığını söyleyerek ona iftira eden Voroşilov-Çernov, günümüzde moda olan eleştirinin çok ilginç ve eğitici bir konusunu, yani kent ile kır arasındaki karşıtlığın ortadan kaldırılması konusundaki sosyalist düşünceye karşı burjuva iktisatçıların saldırılarını görmemize engel oluyorlar. Örneğin Prof. Lujo Brentano kırlardan kentlere göçün yalnızca belli toplumsal koşullar nedeniyle değil, ama *doğal gereklilik* nedeniyle, toprağın azalan verimlilik yasası*

* Kautsky'nin *Neue Zeit*'taki "Tolstoy ve Brentano" adlı makalesine bakınız, XIX, 2,1900-1901, n° 27: Kautsky modern bilimsel sosyalizm ile, teorisinin gerici zayıflığına karşın daima burjuva düzenin derin bir izleyicisi ve eleştirmeni olmuş olan Lev Tolstoy'un öğretisini ve doğal olgular ile toplumsal olguları, üretkenlik kavramı ile kârlılık kavramını ve değer kavramı ile fiyat kavramını vb. birbirine karıştırarak sersemliğin en inanılmaz [örneğini –ç.] veren (ve bilindiği gibi, Struve, Bulgakov, Hertz, *e tutti quanti*'nin öğretmeni olan) Brentano gibi bir "yıldız"a sahip olan burjuva iktisatçıların öğretilerini karşılaştırıyor. Kautsky haklı olarak şöyle söylüyor: "Onun dahil olduğu okulu düşünecek olursak, bu, kişisel olarak Brentano'nun bir özelliği değildir." (s. 25.) "*Tarihsel* burjuva ekonomi *okulu*, modern biçiminde, toplumsal işleyişi bir bütün olarak açıklama çabalarına geçerliliği kalmamış olan bir görüş açısı olarak [*überwundener Standpunkt*] bakmaktadır. Bu görüşe göre, ekonomi bilimi, toplumsal yasaları araştırmamalı ve bunla-

nedeniyle meydana geldiğini öne sürüyor. Öğretmeninin izinden giden bay Bulgakov ise, *Naçalo*'da (Mayıs 1899, s. 29) kent ile kır arasındaki karşıtlığı ortadan kaldırmak düşüncesinin "bir tarım uzmanını güldürecek" "tam bir fantezi" olduğunu yazıyordu. Hertz kitabında şunları yaziyor:

"Kent ile kır arasındaki farklılığın ortadan kaldırılmasının, eski ütopyacıların [ve hatta *Manifesto*'nun] başlıca çabası olduğu doğrudur. Bununla birlikte, insanlığın kültürünü ulaşılabilecek en üst amaçlara doğru yöneltmek için gerekli bütün koşulları içeren bir toplumsal düzenin, gerçekten, büyük kentler gibi büyük enerji ve kültür merkezlerini ortadan kaldıracağına ve hoşa gitmeyen estetik duyguları hafifletmek için, onlar olmaksızın gelişmenin olanaksız olduğu bu ağzına kadar dolu bilim ve sanat depolarını terkedeceğine inanmıyoruz." (s. 76. Rus çevirmen 182. sayfadaki "*potenziert*"* sözcüğünü "potansiyel" olarak çevirmiş! Bu Rusça çeviriler çekilmez başbelalarıdır! 270. sayfada aynı çevirmen "*Wer ißt zuletzt das Schwein*?"** tümcesini de "Sonuç olarak, domuz kimdir?" şeklinde çevirmiş.) Görüleceği gibi, Hertz, Struve ve Berdyayev bayların yazılarından daha aşağı kalmayacak bir biçimde "idealizm savaşımını" sürdüren tümceler kullanarak, burjuva düzeni sosyalist "fantezi"lere karşı koruyor. Ama bu abartılı idealist laf kalabalığı onun savunmasına en küçük bir güç katmıyor.

Genel olarak halkın ve özel olarak köylülerin ve tarım iş-

rı bütün bir sistem halinde birleştirmemeli, tersine, kendisini geçmişin ve bugünün tek tek toplumsal olgularının biçimsel bir tanımlaması içine hapsetmelidir. Dolayısıyla, bu görüş, insanı olayların ancak yüzeyinde kalmaya alıştırmaktadır. Ve bütün bunlara karşın, bu okulun temsilcilerinden birisi olayların derinine inme isteğine yenilince bu işin boyunu aştığını görmekte ve umutsuzca sağa sola kulaç atmaktadır. Bizim partimizde de, bir süre, marksist teorinin yerine bir başkasını koymak değil, ama teorinin tümünü bir kenara atmak [*Theorielosigkeit*] yönünde bir eğilim görülmüştür. Bu eğilim tarihsel okulun — teorisyeni yalnızca bir raportör durumuna düşüren eğilimin işaretidir. Brentano'nun ortaya serdiğimiz kargaşası, yalnızca amaçsız olarak olaydan olaya sıçramaya değil, büyük bir amaca doğru, bütün, enerjik bir hareket isteyenlere, tarihsel okulun, günümüzdeki yöntemlerine karşı bir ders olmalıdır."

* Bol, bereketli. –ç.

** Sonunda domuzu kim yedi? –ç.

çilerinin özgürlük hareketlerine yönelen saldırılara karşı bitmek bilmeyen savaşımlarıyla, sosyal-demokratlar, büyük enerji ve kültür merkezlerinin tarihsel hizmetlerini takdir etmeyi bildiklerini kanıtladılar. Hiçbir tarımcının, "mujik"e kış "işi" sağlama aldatmacasını kullanarak eleştirmenleri düşürdüğü tuzağa, sosyal-demokratları düşürememesinin nedeni budur. Ama biz kapitalist toplumda büyük kentlerin ilerici niteliğini açıkça kabul ediyorsak, hiçbir şey bizi kent ile kır arasındaki karşıtlığın ortadan kaldırılmasını, idealimizin içermesini (ve eylem programımız içindedir, çünkü ulaşılmaz idealleri Struve ve Berdyayev baylara bırakıyoruz) önleyemez. Bunun bilim ve sanat hazinelerini terketmek ile aynı anlama geldiğini söylemek yanlıştır. Tam tersine, bu hazinelere *bütün halkın ulaşabilmesini sağlamak*, Marx'ın çok haklı olarak, "kırsal yaşamın alıklaştırması"[26] olarak tanımladığı, kırsal bölgelerde yaşayan milyonların kültüre karşı soğukluğunu ortadan kaldırabilmek için bunu yapmak zorunludur. Ve, elektrik enerjisini uzak mesafelere iletmenin olanaklı olduğu, ulaşım tekniğinin (bugün olduğundan) çok daha düşük ücretle yolcuları saatte 200 verstten daha büyük bir hızla* taşımayı olanaklı kılacak kadar büyük bir ilerleme gösterdiği günümüzde, yüzyıllardan beri birkaç merkezde toplanmış olan bilim ve sanat hazinelerinden, bütün ülkeye azçok eşit olarak dağılmış bulunan halkın tümünün yararlanmasını önleyen hiçbir teknik engel yoktur.

Ve kent ile kır arasındaki karşıtlığın ortadan kaldırılmasının karşıtı olan bir şey yoksa (kuşkusuz bu, tek bir eylem olarak değil, ama bir önlemler dizisi olarak düşünülmelidir), bunun ortadan kaldırılmasını gerektiren, hiç de yalnız "estetik duygu" değildir. Büyük kentlerde halk, Engels'in deyimiyle, kendi pisliklerinin kokusu içinde boğulmaktadırlar ve elinden gelen herkes, dönem dönem saf su ve temiz hava[27] aramak için kentlerden kaçmaktadır. Sanayi, aynı zamanda, kırsal alana da yayılmaktadır; ve bu nedenle, bu bölgelerde

* Manchester ile Liverpool arasında böyle bir yolun yapımı önerisini, parlamento, yalnızca eski şirketlerin yıkılacağından korkan büyük demiryolu sanayi ağalarının (*magnates*) bencilce karşı çıkmaları nedeniyle reddetti.

de, temiz suya gereksinim duyulmaktadır. Elektrik enerjisi elde etmek amacıyla çağlayanlardan, kanallardan ve ırmaklardan yararlanılması, bu "sanayinin dışa yayılmasına" yeni bir hız verecektir. Sonuç olarak —*last, but not least**— genellikle tarım için son derece zorunlu olan kent süprüntülerinin ve özellikle insan pisliklerinin rasyonel olarak kullanılması da, kent ile kır arasındaki karşıtlığın ortadan kaldırılmasını gerektirir. Eleştirmenlerin, Marx ve Engels'in teorisinde, tarımsal tezlere ilişkin itirazlarını yöneltmeyi kararlaştırdıkları nokta budur. (Eleştirmenler, Engels'in *Anti-Dühring*'inde[28] çok ayrıntılı olarak ele alınan teoriyi tam anlamıyla incelemeyi yeğlediler ve her zaman olduğu gibi, yalnızca Brentano'nun düşüncelerinden aldıkları parçaları yorumlamakla yetindiler.) Uslamlamaları şöyledir: Liebig, topraktan alınan miktarın aynen toprağa geri verilmesi gerektiğini kanıtladı. Bu nedenle o, kent artıklarının denizlere ve ırmaklara atılmasını, tarım için gerekli olan maddelerin aptalca ve barbarca telef edilmesi olarak görüyordu. Kautsky, Liebig'in teorisine katılıyor. Ama modern tarım, ahır gübresi kullanmaksızın yapay gübreler yoluyla ya da azot toplayıcı baklagillere kimi bakterileri aşılamakla vb. toprağın üretici güçlerini yenilemenin büyük ölçüde olanaklı olduğunu kanıtlamıştır. Dolayısıyla, Kautsky ve bütün bu "ortodoks" insanlar tek sözcükle zamanın gerisinde kalmışlardır.

Sonuç olarak, biz, burada eleştirmenlerin yaptıkları sonu gelmeyen sayısız *tahrifler*inden birisini daha söylüyoruz ve onları yanıtlıyoruz. Liebig'in teorisini anlattıktan *hemen* sonra, Kautsky, modern tarımın "ahır gübresinden tamamen vazgeçme"nin olanaklı olduğunu kanıtladığını belirtiyor (*Agrarfrage*, s. 50; yukarıya aktarılan bölüme bakınız), ve bugünkü kent çöplerinin boşaltılması sisteminin gerektirdiği insan dışkısının telef edilmesi ile karşılaştırılacak olursa, bunun, yalnızca *geçici bir önlem* olduğunu da ekliyor. Şimdi, eleştirmenler sorunun en önemli noktalarını tartışabilecek durumda olsalardı, yanlışlığını kanıtlayacakları nokta buy-

* Son olarak, ama daha az önemli değil. –ç.

du; bunun geçici bir önlem olmadığını göstermeleri gerekirdi. Ama bunu yapmayı düşünmediler bile. Doğal gübrenin yerine yapay gübreyi koyma olanağı ve bunun günümüzde (*kısmen*) yapılmakta oluşu olgusunun, doğal gübreleri telef etmenin akla-aykırılığı ve bu yolla nehirlerin ve banliyö ile fabrika semtlerinin havasının kirlendiği [düşüncesini –ç.] hiçbir şekilde çürütmediğini söylemek gereksiz. Günümüzde bile büyük kentlerin çevresinde, kent atıklarını tarımda çok yararlı olarak kullanan çöp çiftlikleri var; ama bu sistemle artıkların ancak çok küçük bir miktarından yararlanılabiliyor. Eleştirmenlerin Kautsky'ye yeni bir şeymiş gibi sundukları, kentlerin tarımsal açıdan kırsal alanları sömürdükleri tezinin modern tarım tarafından çürütüldüğü itirazını, Kautsky, kitabının 211. sayfasında yanıtlıyor ve yapay gübrelerin "toprağın verimliliğinin azalmasını önlemeyi olanaklı kıldığını, ama bu gübreleri giderek artan bir ölçüde kullanma zorunluluğunun, yalnızca tarımın taşımak zorunda olduğu ve *hiçbir biçimde doğal bir zorunluluk olmayan, ama yürürlükte olan toplumsal ilişkilerin ürünü olan** yüklerden bir başkasını gösterdiğini" söyledi.

Vurguladığımız sözcükler, eleştirmenlerin büyük istekle birbirine karıştırdıkları sorunun "eksen"ini içeriyorlar. Bay Bulgakov gibi yazarlar "buğday sorunu"nun toplumsal sorundan çok daha önemli ve feci olduğu gulyabanisi ile proletaryayı korkutmaya çalışıyorlar; doğumun denetimi konusunda çok hassas oluyorlar ve "nüfus artışının denetimi"nin köylülüğün zenginliği açısından (II, 261) "temel [*tıpkı böyle!*] ekonomik koşul" haline gelmekte olduğunu, bu denetimin "saygı-değer" olduğunu ve sanki "dizginlenmeyen şehvet [*tıpkı böyle!*] bir meziyetmiş gibi, köylü nüfusta doğumların artması ile duygusal [?!] ahlakçılardan "fazla ikiyüzlü bir öfke"nin yükseldiğini [yalnızca ikiyüzlü mü, günümüzün toplumsal düzenine karşı mantıklı bir öfke değil mi?] iddia edi-

* Kautsky şöyle devam ediyor: "Yapay gübrelerin kapitalizmin çöküşü ile ortadan kalkmayacaklarını söylemeye gerek yoktur; tam tersine, bu gübreler, toprağı bazı özel maddelerle zenginleştirecekler, ama onun verimliliğini yeniden oluşturma görevinin *tümünü* yerine getirmeyeceklerdir."

yorlar. (*agy*) Bu tip yazarlar doğal ve kaçınılmaz olarak tarımsal gelişmeye karşı *kapitalizmin* engellerini gözden uzak tutmaya, her şeyin sorumluluğunu, doğal "toprağın azalan verimlilik yasası"nın üzerine atmaya ve kent ile kır arasındaki karşıtlığın ortadan kaldırılması düşüncesini "tam bir fantezi" olarak sunmaya çabalarlar. Ama hem böyle tezleri yineleyen ve hem de marksizmin eleştirmenlerini "ilke yoksunu olmakla, oportünist ve derleyiciler olmakla" (*Ruskoye Bogatstvo*, n° 11 s. 246)?! suçlayan Çernovlar'ın ortaya serdikleri kesin sorumsuzluklarına ne demeli?! Bay Çernov'un başkalarını ilke yoksunluğu ve oportünizm ile suçlamasından daha gülünç bir şey olabilir mi?

Voroşilov'umuzun bütün öteki eleştirel sömürüleri, yukarda incelediklerimizin aynısıdır.

Voroşilov, kapitalist kredi ve sömürü arasındaki farklılığı Kautsky'nin kavrayamadığını; girişimcinin görevlerini köylünün yerine getirdiğini ve köylünün aslında proletaryaya karşı bir fabrika sahibi ilişkisi içinde olduğunu iddia eden Kautsky'nin Marx'ı anlamakta kesin bir yanılgıya düştüğünü ya da isteksizlik gösterdiğini söylüyor. Göğsünü yumruklayan Voroşilov şöyle haykırıyor: "Bunu cesaretle söylüyorum, çünkü ayaklarımı sağlam bir yere bastığımı hissediyorum [*tıpkı böyle*!]. (*Onur Postası*, s. 169.) Bütün bunlar ve ötekiler, Voroşilov'un gene umutsuzca olayları birbirine karıştırdığını ve her zaman olduğu gibi yükseklerden attığını gösteriyor. Kautsky'nin kitabında bu tür sömürü ile ilgili olan bölümü (*Agrarfrage*, s. 11, 102-104, özellikle 118, 290-292) "göremedi" ve bütün gücüyle açık olan kapıya yüklenerek, her zaman yaptığı gibi Kautsky'nin "doktriner formalizm"ini, "katı yürekli ahlakını", "insan acıları karşısındaki alaycılığını" ve buna benzer şeyleri haykırdı durdu. Girişimcinin görevlerini köylünün yerine getirmesi konusuna gelince, şaşılacak ölçüde karmaşık olan bu düşüncenin, Voroşilov'un kavrayışının çok ötesinde olduğu görülüyor. Bununla birlikte, ikinci makalede çok somut örnekler vererek bu konuyu onun için açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

Voroşilov, kendisinin "emeğin çıkarlarının" gerçek temsilcisi olduğunu kanıtlamaya uğraştığında ve Kautsky'yi, *lumpen proletarya*, ev hizmetçileri, el zanaatçıları vb. gibi "sayısız gerçek emekçileri proletaryanın saflarından çıkarmakla" (*op.cit.*, s. 167) suçladığında, okur, onun gene her şeyi birbirine karıştırmaya başladığından emin olsun. Kautsky, modern "sosyal-demokrat proleter hareket"i yaratan "modern proletarya"nın ayırdedici özelliklerini inceliyor (*Agrarfrage*, s. 306); ama Voroşilov ve yandaşları, bugüne dek yalınayakların, zanaatçıların ve ev hizmetçilerinin sosyal-demokrat bir hareket yarattıklarını kanıtlayacak bir şey ortaya koymadılar. Kautsky'nin (günümüzde Almanya'da harekete katılmaya başlayan) ev hizmetçilerini, zanaatçıları vb. proletarya saflarından "çıkarabildiği" iddiasıyla ona yöneltilen suçlama, ancak Voroşilovlar'ın küstahlıklarını baştanaşağı ortaya sermekte; onların "gerçek emekçilere" karşı yaptıkları arkadaşlık gösterisi, bu tümceler pratikteki önemlerini yitirdikçe artmakta; ve Rus sansürü tarafından yasaklanan *Tarım Sorunu*'nun *ikinci bölümüne* daha büyük bir dokunulmazlıkla saldırıya geçebilmektedirler. Küstahlıktan sözettiğimize göre, yeri gelmişken öteki kimi incilere değinelim:

Onlara yöneltilen marksist eleştiriyi tümüyle görmezden gelerek N.–on[29] ve Kablukov bayları öven bay Çernov yapmacık bir saflıkla şöyle soruyor: Rus "yoldaşlar"ından sözeden Alman sosyal-demokratlar acaba kimi kastediyorlar? Bu türden sorulara inanmakta güçlük çekenlerin *Ruskoye Bogatstvo*'nun 7. sayısının 166. sayfasına bakmalarını salık veririz.

Voroşilov, Engels'in Belçika işçi hareketinin, prudonculuğun[30] etkisi yüzünden başarıya ulaşamayacağı konusundaki "kehaneti"nin "yanlışlığının kanıtlandığını" öne sürecek olursa, o zaman okur, "sorumsuzluğu" için de kendinden pek emin görünen Voroşilov'un gene gerçekleri tahrif etmekte olduğunu çok iyi bilecektir. Voroşilov şöyle yazıyor:

"Belçika'nın hiçbir zaman ortodoks marksist olmaması

şaşırtıcı değildir ve bu nedenle Belçika'dan hoşnut olmayan Engels'in Belçika hareketinin "prudoncu ilkelerin" etkisi nedeniyle "*von nichts durch nichts zu nichts*"e* geçeceği kehanetinde bulunması şaşırtıcı değildir. Yazık ki, bu kehanet yıkılmış ve Belçika hareketinin genişliği ve çok yönlülüğü, bugün, onun, birçok "ortodoks" ülkelerin çok şeyler öğrenecekleri bir model görevi yapmasını sağlamıştır." (*Ruskoye Bogatstvo*, n° 10, s. 234.)

Gerçekler ise şunlardır: 1872'de (yetmişiki!), Engels, *Volksstaat*[31] adlı sosyal-demokrat gazetenin sütunlarında Alman prudoncu Mülberger ile bir polemiğe girdi; prudonculuğa verilen abartılı değeri aşağı çekebilmek amacıyla şunları yazdı: "İşçi sınıfı hareketinin doğrudan prudoncu 'ilkeler'in etkisi altında olduğu tek ülke Belçika'dır ve tamamen bunun sonucu olarak, Belçika hareketi, Hegel'in deyişiyle 'hiçbir şeyden, hiçbir şey yoluyla hiçbir şeye' varmaktadır."**

Dolayısıyla Engels'in "kehanette bulunduğunu" ya da herhangi bir şeyi "önceden bildirdiğini" söylemek *tamamen yalandır*. O, yalnızca *olgulardan, oldukları gibi* sözetti, yani 1872 yılında varolan durumu ortaya koydu. Ve *o dönemde* kesinlikle prudonculuğun egemenliği nedeniyle, liderleri kolektivizme karşı çıkan ve bağımsız proleter siyasal eylemi reddeden Belçika hareketinin yerinde saydığı kuşku götürmeyen tarihsel bir olgudur. Ancak 1879 yılında bir "Belçika Sosyalist Partisi" kuruldu; ve ancak o zamandan bu yana genel oy kullanma hakkı kampanyası yürütüldü; bu da, marksizmin prudonculuğa karşı zaferini (bağımsız bir sınıf partisinde örgütlenen proletaryanın siyasal savaşımının tanınması) ve hareketin kesin başarılarının başlangıcını gösteriyordu.

"Belçika İşçi Partisi" bugünkü programında (kimi önemsiz noktalar dışında) marksizmin *bütün* temel düşüncelerini benimsemiştir. 1887 yılında, konut sorunu konusundaki ya-

* "Hiçbir şeyden hiçbir şey yoluyla hiçbir şeye". –ç.

** 1872 yılında Mülberger'e karşı Engels'in yazılarını içeren —Zürich 1887— *Zur Wohnungsfrage* adlı broşüre bakınız. Bu broşür Engels'in 10 Ocak 1887 tarihli önsözü ile yeniden basıldı. Aktarılan pasaj, s. 56'da[32] bulunabilir. [F. Engels, *Konut Sorunu*, Sol Yayınları, Ankara 1992, s. 81]

zılarının ikinci baskısına yazdığı önsözde, Engels, "son ondört yıl süresince uluslararası işçi sınıfı hareketinin gerçekleştirdiği dev ilerleme"yi özellikle vurgulamıştır. Bu ilerlemenin büyük ölçüde *o zamanlarda* egemen olan ve *bugün* hemen hemen unutulmuş olan prudonculuğun egemenliğinin yok edilmesine bağlı olduğunu yazıyordu. Engels, "Belçika'da, Flemingler'in, Walloonlar'ı hareketin liderliğinden uzaklaştırdıklarını, prudonculuğu tahttan indirdiklerini [*abgesetzt*], ve hareketin düzeyini büyük çapta yükselttiklerini" gözlüyor. (Önsöz, aynı broşürün 4. sayfası.)[33] *Ruskoye Bogatstvo*'nun gerçekleri tanımlayışı, gerçek bir bağlılık örneği!

Voroşilov ne zaman ki... Ama artık yeter! Biz, kuşkusuz, yaptıklarının cezasını çekmeyecekleri güvencesi ile "ortodoks" marksizm hakkında her ay bir yalan dolan tufanı akıtan, legal olarak yayınlanan bu dergi ile aşık atabileceğimizi ummuyoruz.

V. "MODERN, GELİŞMİŞ KÜÇÜK İŞLETMELERİN ZENGİNLİĞİ". BADEN ÖRNEĞİ*

Naçalo'da (n° 1, s. 7 ve 13) ayrıntılar, ayrıntılar! diye haykırıyor bay Bulgakov; ve bu slogan "eleştirmenler"in hepsi tarafından yüz kez ve yüz değişik tonda yinelendi.

Pekala beyler, o halde ayrıntıları inceleyelim.

Bu sloganı Kautsky'ye yöneltmeniz tamamen saçmaydı, çünkü birbiriyle bağıntısı olmayan sayısız ayrıntılarla yüklü olan tarım sorunu konulu bir bilimsel çalışmanın başlıca görevi, modern tarım düzeninin tümünün kendi gelişmesi içinde genel bir tablosunu ortaya koymaktı. Sizin sloganınız yalnızca bilimsel ilke yoksunluğunuzu ve iyi düşünülmüş bir bütünselliği olan herhangi bir felsefe karşısındaki oportünistçe korkunuzu açığa serdi. Kautsky'nin kitabını Voroşi-

* V-IX. bölümler, *Obrazovaniye* dergisinde yazarın şu notu ile yayınlanmışlardır: "Bu yazılar 1901'de yazılmıştır. İlk kısım geçen yıl Odessa'da Burevestnik (Storm Petrel) Yayınevi tarafından broşür olarak basılmıştır. İkinci kısım ilk kez yayınlanmaktadır. Her yazı azçok bağımsız bir bütündür. Yazıların ortak teması, Rus yazınında marksizmin eleştirisinin incelenmesidir." *–Ed.*

lov'vari bir tarzda okumamış olsaydınız, ayrıntılı istatistikleri yorumlama ve özümleme konusunda, ondan çokça bilgi edinebilirdiniz. Ve şimdi biz, *sizler tarafından seçilen* birkaç örnekten yararlanarak, sizlerin ayrıntılı istatistiklerle çalışamadığınızı ortaya koyacağız.

Eduard David, Voroşilovlar'ın dergisinde, *Sozialistische* (??) *Monatshefte* (III. Jahrg., 1899, Heft 2)'de basılan ve Kautsky'ye karşı yönelttiği, "Köylü Barbarlar" adlı makalesinde muzaffer bir edayla, yakın zamanlarda ortaya çıkan köylü tarımı üzerine "*en kapsamlı ve ilginç monograflardan* birisi"ne, yani Moritz Hecht'in *Drei Dörfer der badischen Hard** (Leipzig, 1895) başlıklı monografına değiniyor. Bu kaynağa dörtelle yapışan ve David'in izinden giden Hertz bu "mükemmel" yapıttan bazı rakamları aktardı (s. 68, Rusça çevirisi, s. 164) ve orijinalinin ya da David'in aktardığı bölümün okunmasını "üsteleyerek salık verdi". (s.79, Rusça çevirisi, s. 188.) Bay Çernov, *Ruskoye Bogatstvo*'da, gerek David ve gerek Hertz'i yinelemekte acele etti ve Kautsky'nin tezleri ile, Hecht'in "gelişmiş, modern köylü işletmelerinin zenginliklerine ilişkin çarpıcı tablolarını" karşılaştırdı. (n° 8, s. 206-209.)

O halde Hecht'e dönelim.

Hecht, Karlsruhe'den dört ile ondört kilometre uzaklıktaki üç Baden çiftliğini: Hagsfeld'i, Blankenloch'u, ve Friedrichsthal'ı anlatıyor. Boyutları küçülmüş olmasına karşın (1 ile 3 hektar arasında işleniyor), burada yaşayan köylüler zengin ve kültürlü bir yaşam sürdürüyorlar ve topraklarından çok yüksek randıman elde ediyorlar. (Çernov'un izinden gittiği) David bu verim ile Almanya'nın bütününün ortalama verimini karşılaştırıyor (hektar başına çift sentner:** patatesler 150-160 ve 87,8; buğday ve çavdar 20-23 ve 10-13; saman 50-60 ve 28,6) ve haykırıyor: Bu "geri kalmış küçük çiftçiler" örneği konusunda ne düşünüyorsunuz! İlk yanıtımız şudur: Aynı koşullar altında yürütülen büyük ve küçük-ölçekli tarım arasında hiçbir karşılaştırma yapılmadığı sürece, bunu,

* *Baden Yakınındaki Üç Köy*. –*Ed.*

** 1 sentner 50 kg.'a eşittir. –ç.

Kautsky'ye karşı bir tez olarak görmek saçmadır. *Ruskoye Bogatstvo*, n° 8, s. 229'da "Kautsky'nin gelişmemiş görüşünün [köylerin kentler tarafından tarımsal açıdan sömürülmesine ilişkin görüşü kastediliyor] kapitalizmin kuşkulu görüntülerini bile abarttığını" söyleyen ve aynı derginin 209. sayfasında, tarımın gelişmesinin karşısındaki bu kapitalist engelin, köylerin kentlere yakın bir biçimde yerleştirilmiş olması olgusu nedeniyle *ortadan kaldırıldığı* konusunda kendisinin seçtiği bir örneği Kautsky *aleyhinde* bir tez olarak aktaran Çernov çok daha gülünç oluyor. Tarımsal nüfusun ezici bir çoğunluğu, kapitalizmin kırsal bölgelerde yarattığı nüfus azalması ve nüfusun kentlerde yoğunlaşması, çok büyük miktarda doğal gübre kaybına neden olurken, kentlerin kenar mahallelerinde oturan önemsiz sayıdaki köylü azınlık, durumlarından dolayı özel avantajlardan yararlanmakta ve yığınların yoksullaşması pahasına zengin olmaktadır. Bu köylerin, çevredeki üç garnizon kentindeki (Karlsruhe, Bruchsal ve Durlach) ordu ahırlarının gübrelerini ve kent kanalizasyon sistemlerindeki sıvı atıkları (Hecht, s. 65) satın almak üzere yılda 41.000 mark ödedikleri ve yapay gübrelerin satın alınması için de yılda* ancak 7.000 mark ödendiği düşünülecek olursa, sözü edilen köylerdeki verimin bu denli yüksek olması hiç şaşırtıcı değildir. Yukarıda sözü edilen koşullar altında çalışan küçük çiftliklerden örnekler vererek, büyük-ölçekli üretimin küçük-ölçekli üretim karşısındaki teknik üstünlüğünü çürütmeye uğraşmak, ancak bir insanın iktidarsızlığını açığa vurması anlamına gelir. İkincisi, bu örnekler, David'in söylediği

* Sırası gelmişken söyleyelim: Bay Çernov, bu köylerdeki *çiftliklerin büyüklükleri* arasında "çok zor farkedilen bir farklılık" olduğunu söyleyerek *Ruskoye Bogatstvo* okurlarını temin ediyor. Ama kendisinin ayrıntı talebi yalnızca sözde kalan bir şey değilse, toprak miktarının bu banliyö köylüleri için kullanılan gübre miktarından daha az önem taşıdığını unutması olanaksızdır; ve farklılık, bu alanda büyük ölçüde ortadadır. En yüksek verimler elde edilmektedir ve bu köyün, toprak alanları arasında en küçüğü olmasına karşın, köylüler, Friedrichsthal köyünün en zenginleridir. 258 hektarlık toprağı ekip biçen bu köy, gübre alımına harcanan toplam 48.000 markın 28.000'ini sarfetmektedir ki, bu miktar, hektar başına 108 mark tutarındadır. Hagsfeld'de hektar başına ancak 30 mark (397 hektara 12.000 mark), Blankenloch'ta ise hektar başına ancak 11 mark (736 hektara 8.000 mark) harcanır.

ve Hertz ve Çernov'un da onun ardından yineledikleri gibi "gerçek küçük köylüleri" (*echte und rechte Kleinbauern*) gerçekten ne ölçüde temsil etmektedirler? Onlar *yalnızca* çiftliklerin alanlarına değinerek yalnızca ayrıntılı istatistiklerle çalışmak konusundaki yeteneksizliklerini kanıtlamaktadırlar. Herkesin bildiği gibi, kent çevresinde yaşayan bir köylü için bir hektarlık toprak ne ise, ücra bir bölgede yaşayan bir köylü için on hektar odur; dahası, bu sözü geçen işletme *tipi* kentlerin yakınlığı nedeniyle köklü değişimlere uğramaktadır. Dolayısıyla, en az toprağı olan, ama kent yakınındaki köyler arasında en zengini olan Friedrichsthal'daki toprağın fiyatı 9.000 ile 10.000 mark arasında değişir ki, bu fiyat, Baden'deki ortalama fiyatın (1.938 mark) *beş katı* ve doğu Prusya'daki ücra bölgelerin fiyatlarının *yirmi katı dolayındadır.* Sonuç olarak (bir çiftliğin büyüklüğünün tek kesin indeksi olan) alınan randıman açısından karar verecek olursak, bunları "küçük" köylüler olarak nitelememiz olanaksızdır. İşletmenin *tipi* açısından ele alınacak olursa, burada, Hecht'in özellikle üzerinde durduğu *para* ekonomisinin ve tarımda uzmanlaşmanın oldukça yüksek bir gelişme aşamasını görüyoruz. Tütün (Friedrichsthal'daki ekim alanının %5'ini oluşturuyor) ve yüksek kalitede patates ekiyorlar (bu patates, kısmen tohum olarak, kısmen de "hatırı sayılır" kişilerin sofraları için kullanılıyor — Hecht, s. 17, Karlsruhe'de); başkentte süt, tereyağ ve süt domuzları ile yetişkin domuzlar satıyorlar; tohum ve saman alıyorlar. Tarım burada tam anlamıyla ticari bir nitelik kazanmıştır ve kent yöresinin köylüsü, tam bir *küçük-burjuva*dır; bay Çernov başkalarından ödünç aldığı ayrıntılarla biraz ilgilenmiş olsaydı, kendisine çok gizemli görünen bu "küçük-burjuva" kategorisi hakkında biraz bilgi sahibi olabilirdi. (Karş: *Ruskoye Bogatstvo*, n° 7, s. 163.) Bir köylünün nasıl bir girişimcinin işlevini yerine getirdiğini ve bir an, bir işçi görünümünde olup, başka bir an bir girişimci görünümünü nasıl taşıyabildiğini anlamaktan tamamıyla yoksun olduklarını söyleyen Hertz ve Çernov'un, bu konuda ayrıntılı bir araştırma yapmış bulunan ve açıkça şunları söy-

leyen bir yazardan medet ummaları oldukça ilginçtir: "8-10 hektar arasında toprağı olan, 18. yüzyıl köylüsü, bir köylü idi ['bir köylü *idi*' bay Çernov!] ve bir kol emekçisiydi; 19. yüzyılın cüce köylüsü ise, elindeki 1-2 hektarlık toprağı ile, bir kafa işçisi, bir girişimci ve bir tüccardır." (Hecht, s. 69; karş: s. 12: "Çiftçi bir *tüccar* ve bir *girişimci* durumuna gelmiştir." İtalikler Hecht'indir) İyi ama, köylü ile girişimciyi birbirine karıştırdığı için Hertz ve bay Çernov, Kautsky'yi Voroşilov'vari bir biçimde "iptal etmemişler" miydi?

"Girişimci"nin en açık göstergesi, onun ücretli el-emeği istihdam etmesidir. Hecht'in çalışmasına değinen sözde-sosyalistlerin (*quasi-socialist*) hiçbirisinin bu olgu hakkında *tek bir sözcük söylememesi* oldukça ilginçtir. Ultra-sadık tipin en tipik *Kleinbürger* örneği olan ve köylülerin dindarlığı ve Büyük Düşe (*Grand Duchy*) hükümetinin genel olarak köylülere gösterdiği "babaca yakınlık" ve özel olarak da aşçılık okullarının kurulması gibi "önemli" bir önlemin alınması karşısında heyecanı artan Hecht, doğal olarak bu gerçekleri saklamaya ve yoksulu zenginden, tarım işçisini köylüden ya da fabrika işçisini köylüden ayıran hiçbir "toplumsal uçurum"un olmadığını göstermeye çalışacaktır.

Hecht, "tarımda çalışan *gündelikçi-işçi** diye bir kategori yoktur" diye yazıyor. "Köylülerin çoğunluğu ailelerinin yardımıyla kendi topraklarını kendileri ekebilmektedirler; yalnızca bu üç köyde, kimileri, hasat zamanında ya da harmanlama sırasında dışardan yardım almaktadırlar; böyle aileler, kendilerine 'gündelikçi-işçi' demeyi akıllarına asla getirmeyen kimi kadın ve erkeklerden 'kendilerine yardıma gelmelerini', yerel deyimi kullanarak söyleyecek olursak, 'rica ederler' ['*bitten*']." (s. 31.)

Yalnızca sözü geçen üç köydeki birkaç çiftçinin gündelikçi-işçi tutmaları olgusunda şaşılacak bir şey yoktur, çünkü görüleceği gibi birçok "işletme"nin gündelikçi-işçisi, gerçekte sanayi işçisidir. Hecht, gerçekten köylülerin yüzde kaçının ücretli el-emeği kullandığını söylemiyor; yalnızca üç köye

* Fransızca metinde (s. 95) *classe de journaliers* (*gündelikçiler sınıfı*). —Sol Yayınları.

özgü olan (ki kendisi bu köylerden birisinde doğmuştur), doktora tezini (Almanlar buna doktora tezi diyorlar) çeşitli köylü kategorilerine ilişkin kesin istatistiklere dayanmak yerine verimlilik ve çalışkanlığın yüksek moral öneminin yansımalarına dayanarak meydana getirmeyi yeğliyor. (Bununla birlikte ya da belki de bu yüzden, Hertz ve David, Hecht'in çalışmasını göklere çıkarıyorlar.) Öğrendiğimiz tek şey, Karlsruhe'den (14 kilometre) uzakta bulunan Friedrichsthal adlı oldukça zengin ve tam anlamıyla bir tarım köyünde gündelikçi-işçilerin ücretlerinin çok düşük oluşudur. Friedrichsthal'da yiyeceği için para ödeyen bir gündelikçi-işçi günde iki mark alırken, (Karlsruhe'ye 4 kilometre uzaklıkta olan ve fabrika işçilerinin oturduğu) Hagsfeld'de bir gündelikçi-işçinin ücreti günde üç marktır. Eleştirmenlerin o kadar hayran kaldıkları "gerçek küçük çiftçiler"in "zenginlik" koşullarından birisi işte budur.

Hecht, "Bu üç çiftlikte, efendiler ve onların *hizmetkarları* [*Gesinde* sözcüğü Almancada hem ev hizmetçisi ve hem de çiftlik işçisi anlamına gelir] arasında halen tam anlamıyla ataerkil ilişkilerin süregeldiği" konusunda bize bilgi veriyor. 3-4 hektarlık toprağı olan "efendi", yani köylü, kendi kadın ve erkek işçilerine '*thou*' [eski İngilizcede sen anlamına gelir] diye hitap eder ve onları adları ile çağırır; onlar ise köylüye 'amca' [*Vetter*] ve köylünün karısına 'teyze' [*Base*] diye hitap eder ve onları '*you*' [günümüzün İngilizcesinde 'sen' anlamındadır] diye çağırırlar. ... İşçiler ailenin sofrasını paylaşırlar ve onlara ailenin birer bireyi gözüyle bakılır." (s. 93.)

"Pek-bilgin" Hecht, bu yörede çok yaygın biçimde gelişmiş bulunan ve özellikle çok fazla sayıda işçi gerektiren tütün yetiştirme işinde kiralanmış emeğin hangi ölçülerde istihdam edildiğine ilişkin hiçbir şey söylemiyor; ama en azından ücretli emek konusunda bir şeyler söylediğine göre, bu çok sadık küçük-burjuvanın bile bir anketin "ayrıntılarını" "eleştirel" sosyalizmin Voroşilovlarından çok daha iyi bir biçimde ele aldığını kabul etmeliyiz.

Üçüncüsü, Hecht'in araştırması köylülüğün fazla çalışma

ve yetersiz beslenme sıkıntısı çektiği gerçeğini çürütmek için kullanılmıştı. Ama burada, eleştirmenlerin Hecht tarafından *değinilen* olguları *görmezden gelmeyi* yeğledikleri görülüyor. Eleştirmenler, gerek Rus narodniklerin ve gerek Batı Avrupa burjuva iktisatçıların oldukça yaygın bir biçimde "köylülük"ü idealize etmek için yararlandıkları "orta-köylü" kavramını akıllıca kullandılar. "Genel olarak" konuşacak olursak, sözkonusu üç köyün köylüleri çok zengindirler; ama Hecht'in mükemmellikten çok uzak olan monografında bile, köylülerin, bu açıdan, üç büyük gruba ayrılmalarının gereği ortadadır. Çiftçilerin 1/4'ü (ya da %30'u) (Friedrichsthal'dakilerin çoğunluğu ve Blankenloch'dakilerin birçoğu) başkente yakın yerlerde yaşamalarının sonucu olarak zenginleşmiş küçükburjuvalardır. Kâr getiren sütçülükle uğraşırlar (günde 10-20 litre süt satarlar) ve tütün yetiştirirler (bir örnek verelim: 1,05 hektarlık bir alana ekilen tütünün gayrisafi geliri 1.825 marktır), satmak üzere domuz beslerler (Friedrichsthal'da yaşayanların 1.140 kişide 497'si domuz besler; Blankenloch'da bu rakam 1.684 kişide 445, Hagsfeld'de ise 1.273 kişide 220'dir), vb.. (Eleştirmenlerin bu denli hayran kaldıkları "zenginlik"in bütün özelliklerine tek başlarına sahip olan) bu azınlık, hiç kuşkusuz, oldukça sık kiralanmış emek istihdam ederler. Blankenloch'daki çiftçilerin çoğunluğunun dahil olduğu ikinci grupta standartlar çok düşüktür, daha az gübre kullanılır, verim daha düşüktür, çiftlik hayvanları daha azdır. (Friedrichsthal'da, baş olarak çiftlik hayvanlarının (büyükbaş olarak) sayısı 258 hektar başına 599 baş; Blankenloch'da 736 hektar başına 842 baş; ve Hagsfeld'de 397 hektar başına 324 baştır); evlerde çok ender olarak "oturma odası"na raslanır, et günlük bir yiyecek olmaktan uzaktır ve birçok aile (biz Rusların çok iyi bildiği bir şey olan) —çok parasız kaldıkları zaman— buğdayı sonbaharda satmayı ve ilkbaharda yeniden satın almayı alışkanlık haline getirmişlerdir.* Bu grup içinde, ağırlık merkezi sürekli olarak *tarımdan*

* Sırası gelmişken söyleyelim: Hecht, Blankenloch'un ekonomik geriliğini doğal ekonominin egemenliği ve o kişinin "tembel ya da çalışkan, tutumlu ya da müsrif" (s. 30) olmasına bakılmaksızın, 32 yaşına gelen herke-

sanayiye doğru kaymaktadır ve 103 Blankenloch köylüsü günümüzde Karlsruhe'de fabrika işçileri olarak istihdam edilmişlerdir. Hagsfeld'in hemen hemen nüfusunun tümü ile birlikte, bunlar, üçüncü kategoriyi oluşturmaktadırlar (çiftliklerin toplam sayısının %40-50'si). Bu kategoride, tarım, çoğunlukla kadınların çalıştığı ikincil bir iştir. Yaşam düzeyi (başkentin etkisi nedeniyle) Blankenloch'dakinden daha yüksektir, ama yoksulluk şiddetle hissedilir. Köylüler, sütlerini satarlar ve ara sıra kendileri için "daha ucuz margarin" satın alırlar. (s. 24.) Beslenen keçi sayısı hızla artmaktadır; 1885'te 9 olan bu sayı 1893'te 93'e yükselmiştir.

Hecht şöyle yazıyor: "Bu artış, ancak tam anlamıyla köylü işletmelerinin ortadan kaybolmaları ve köylü sınıfının, çok küçük toprak parçalarına sahip olan kırsal sanayi işçileri sınıfı olarak çözülmeleri [*Auflösung*] ile açıklanabilir." (s. 27.)

1882 ve 1895 yılları arasında Almanya'da keçi sayısının çok büyük miktarlarda arttığını da parantez içinde söylemek gerekir: 1882'de 2,4 milyondan 1895'te 3,1 milyona çıkan bu sayı, Bulgakovlar'ın ve küçük-burjuva sosyalisti "eleştirmenler"in göklere çıkardıkları "durumundan memnun köylülüğün" gelişmesinin tam tersini açıkça göstermektedir. İşçilerin çoğunluğu kentteki fabrikaya kadar her gün ortalama olarak üç-buçuk kilometrelik bir yolu yürürler, çünkü trene binmek için haftada bir marklık (48 kopeklik) bir harcamayı bile kaldıramazlar. Hagsfeld'deki 300 işçiden 150 kadarı "halk yemekhanesi"ndeki akşam yemeği için 40 ya da 50 fenik bile harcama olanakları olmadığı için yemeklerini evlerinden getirirler. Hecht şunları yazıyor: "Saat tam onbirbuçukta, yoksul kadınlar akşam yemeklerini kaplarına koyarak fabrikaya taşırlar." (s. 79.) Çalışan kadınlara gelince, onlar da fabrikada günde on saat çalışırlar ve bu çalışmaları

sin 36 *arlık* [1 *ar* = 0, 01 hektar. –ç.] bir parça toprağa (*Allmendgut*) sahip olmasını güvence altına alan *ortak toprakların varlığı* ile açıklamaktadır. Buna karşın, Hecht, ortak toprakların bölünmesine karşıdır. Bunun, Blankenloch'da sayıları giderek artan yaşlı fabrika işçileri için konulmuş bir tür toplumsal hayır kurumu (*Altersversorgung*) olduğunu söylüyor.

karşılığında bütün ellerine geçen 1,10 ile 1,50 marktır (erkekler 2,50 ile 2,70 mark arasında ücret alırlar); parça başına çalıştıkları zaman, 1,70 ile 2,00 mark arasında ücret alırlar. "Çalışan kadınların kimileri yetersiz olan ücretlerini, herhangi bir ek iş ile tamamlamaya çalışırlar. Blankenloch'da dört kız, kağıt imalathanesinde çalışırlar ve kağıtları gece evlerine götürerek torba yaparlar. Gece saat sekizden onbire kadar çalışarak [*tıpkı böyle*!] 300 torba yapabilirler ve karşılığında 45-50 fenik alırlar; küçük günlük kazançlarına ek olan bu kazanç, işe gidip gelirken harcadıkları tren ücretini karşılar. Hagsfeld'de, kızlar gibi fabrikalarda çalışan bazı kadınlar, kış akşamlarında gümüş parlatarak az bir ek kazanç elde ederler." (s. 36.) Hecht, hayranlıkla, şöyle diyor: "Hagsfeld işçisi, imparatorluk düzeninden dolayı değil, ama kendi çabaları sonunda daimi bir konuta sahiptir; başkaları ile paylaşmak zorunda olmadığı küçük bir evi ve küçük bir parça toprağı vardır. Ama bu gerçek mülklerden daha önemlisi, onun öz çabası sonucunda kazandığı bilinçtir. Hagsfeld işçisi, hem bir fabrika işçisi ve hem de bir köylüdür. Hiç toprağı olmayanlar ise *boş zamanlarında çalışarak* gelirlerinin eksikliğini gidermek üzere en azından birkaç parça [toprak –ç.] kiralarlar. Yazın, fabrikada iş ancak ["ancak"!] saat yedide başladığı için, işçi, tarlasındaki patatesleri çapalamak ya da hayvanlarını beslemek üzere saat dörtte kalkar. Ya da özellikle yazın akşam saat yedide işten döndüğü zaman yapacağı işler nelerdir? Fazla zamanının bir saat ya da birbuçuk saat kadarını tarlada geçirir; tarlasından yüksek bir rant istemez, yalnızca emek-gücünden sonuna dek yararlanmak ister [*tıpkı böyle*!] ..." der. Hecht, bu tatlıdilli tonda uzun bir süre yazmaya devam eder ve sonunda kitabını şu sözlerle bitirir: "Küçük köylü ve fabrika işçisinin her ikisi de [*tıpkı böyle*!], yapay ve zoraki önlemler sonucunda değil, ama kendi öz çabaları, kendi öz enerjileri ve ulaştıkları yüksek ahlak* dolayısıyla kendilerini orta sınıf düzeyine yükseltmiş-

* Hecht, bu "yüksek ahlak" hakkında fazlaca sözediyor ve "ciddi evlenme sözleşmesi", "demirden çalışkanlık", "tutumluluk" ve "ölçülü oluş"u heyecanla takdis eden bay Bulgakov'dan hiç aşağı kalmayarak "şu iyi bilinen

lerdir. Baden Hard'ın üç köyü, bugün, *büyük ve geniş tek bir orta sınıfı* temsil etmektedir." (İtalikler Hecht'e aittir.)

Hecht'in bu biçimde yazmasında insanı şaşırtan hiçbir şey yoktur, çünkü o, burjuva savunucuların en bayağılarından birisidir. Ama başkalarını aldatmak için kendilerine sosyalist diyenlere, gerçekleri Hecht'ten de daha parlak renklere boyayanlara, burjuva azınlığın zenginliğini genel bir gelişme gibi gösterenlere ve çoğunluğun proleterleşmesini "tarım ve sanayinin birleşmesi" bayat parolası altında gizleyenlere ne ad vermeli?

VI. BİR BÜYÜK VE BİR KÜÇÜK İŞLETMENİN VERİMLİLİĞİ DOĞU PRUSYA'DAN BİR ÖRNEK

Değişiklik olsun diye, Güney Almanya'dan Rusya yakınlarındaki Doğu Prusya'ya gidelim. Önümüzde, ayrıntıları kullanmaktan aciz olan, ama çok yüksek perdeden ayrıntı yaygaraları koparan bay Bulgakov'un çok *ayrıntılı* ve eğitici bir araştırması duruyor. Bay Bulgakov: "Küçük ve büyük işletmelerin gerçek verimlilikleri konusundaki verilerin birbirleriyle karşılaştırılması, onların teknik avantajları sorununa bir yanıt getirmez, çünkü karşılaştırılan işletmeler farklı ekonomik koşullar altında bulunabilirler. Bu tip verilerden en çok elde edebileceğimiz, yani yalnızca teorik açıdan değil, aynı zamanda belirli koşullar altında pratik açıdan da, büyük-ölçekli üretimin küçük-ölçekli üretime karşı hiçbir teknik üstünlüğe sahip olmaması olumsuz sonucunun, olaylarla doğrulanmasıdır. Ekonomik yazında, bütün durumlarda, önyargısız ve tarafsız okurun genel olarak büyük-ölçekli üretimin avantajlarına ilişkin inancını zayıflatmaya yeterli olan bu tip karşılaştırmalar oldukça fazla miktarda yapılmıştır."

köylü atasözü"nü bile aktarıyor: "*Man sieht nicht auf die Goschen (d. h. Mund), sondern auf die Groschen.*" Bu atasözü geniş anlamıyla şöyle çevrilebilir: Biz, ceplerimiz için olduğu kadar boğazımız için çalışmıyoruz. Okurlarımıza, bu atasözü ile Kiev profesörü Bulgakov'un "öğreti"sini, yani köylü çiftliğinin (rant ya da kâr peşinde koşmadığı için) "toplumun sahip olabileceği en avantajlı [*tıpkı böyle*!] tarımsal örgütlenme biçimi" (Bulgakov, I, 154) olduğunu söyleyen öğretisini karşılaştırmalarını öneriyoruz.

diye yazıyor (I, 57-58).

Yazar, bir dipnotunda iki örnek aktarıyor. Bunlardan birisi, hem *Agrarfrage*'de (s. 111) Kautsky tarafından ve hem de Hertz tarafından (s. 69, Rusça çevirisi, s. 166) aktarılan ve yalnızca Hanover'de, birisi 4,6 hektarlık, öteki ise 26,5 hektarlık iki işletme arasında yapılan bir karşılaştırmadır. Bu örnekte, küçük işletmede hektar başına düşen verim büyük olandan daha yüksektir, ve Auhagen, küçük işletmenin gelirinin büyük işletmeden daha fazla olduğunu da saptamıştır. Bununla birlikte, Kautsky, bu daha yüksek gelirin *normalin altındaki tüketimden* ileri geldiğini göstermiştir. Hertz ise her zamanki başarısıyla bu olguyu çürütmeye çabalamıştır. Hertz'in çalışması Rusçaya çevrilmiş olduğu, ama Kautsky'nin Hertz'e yanıtı ise Rusya'da henüz bilinmediği için, biz, çok kısaca, bu yanıtın (*Neue Zeit*'tan aktarılan makalenin) ana fikrini yazacağız. Hertz, her zamanki gibi Kautsky'nin kanıtlarını tahrif etti ve onun, yalnızca, büyük çiftçinin oğlunu liseye yollamak olanağına sahip olduğu olgusuna değindiğini ileri sürdü. Gerçekte, Kautsky, buna, yalnızca yaşam düzeyini ortaya koymak amacıyla değindi ve Hertz sözü geçen (ve her biri beşer kişiden oluşan) ailelerin her ikisinin *bütçelerini tam olarak* aktarmış olsaydı, şu rakamları elde edecekti: küçük çiftçi için 1.158,40 mark ve büyük çiftçi için ise 2.739,25 mark. Küçük çiftçi ailesi büyük çiftçi ailesi ile *aynı* düzeyde yaşamış olsaydı, küçük çiftçi büyüğünden *çok daha az* kârlı olacaktı. Auhagen, küçük çiftçinin gelirinin 1.806 mark olduğunu, yani yatırılan sermayenin (33.651 mark) %5,45'i olduğunu; büyük çiftçinin gelirinin ise 2.720 mark ya da yatırılan sermayenin (149.559 mark) %1,82'si olduğunu hesap ediyor. Küçük çiftçinin normalin altında tüketimde bulunmadığını düşünecek olursak, bu gelirin *258 marka* düştüğünü, yani [yatırılan sermayenin –ç.] *%0,80'ini* bulduğunu göreceğiz! Ve bu, gerekli-emek miktarının ters orantılı olarak yüksek olduğu zaman, yani küçük işletmede 4,6 hektar başına üç işçinin düştüğü, 1,5 hektarda bir işçinin çalıştığı, öte yandan büyük işletmede ise 26,5 hek-

tara onbir işçinin düştüğü, yani 2,4 hektar başına bir işçinin çalıştığı durumda böyledir. (Bkz: Hertz, s. 75, Rusça çevirisi, s. 179.) Dahası var: Kautsky'nin haklı olarak alay ettiği, sözde-sosyalist Hertz'in modern köylülerin çocuklarının çalışması ile Ruth'un[34] başak toplamasını karşılaştırması olayı üzerinde durmayacağız! Bay Bulgakov yalnızca hektar başına düşen randımanı vermekle kendisini sınırlıyor, ama büyük ve küçük çiftçilerin yaşam düzeyleri hakkında *tek bir söz etmiyor.*

Ayrıntı savunucumuz şöyle devam ediyor: "Karl Klawki'nin en son araştırmalarında (*Über Konkurrenz Fähigkeit des landwirtschaftlichen Kleinbetriebs. Thiel's Landwirtschafliche Jahrbücher*, 1899, Heft 3-4)* başka bir örneğe rastlıyoruz. Onun örnekleri Doğu Prusya'dan alınmıştır. Yazar, her kategoriden dörder örnek almak suretiyle, büyük, orta ve küçük işletmeleri karşılaştırıyor. Bu karşılaştırmanın kendine özgü özelliklerinden birincisi, gelir ve harcamaların para olarak ifade edilmesi olgusu, ikincisi ise, yazarın, el gücünün satın alınmadığı küçük işletmedeki maliyetini paraya çevirmesi ve bunu harcama kalemlerinin içine koymasıdır; böyle bir yöntem bizim amacımız açısından pek doğru sayılmaz, [*tıpkı böyle*! Bay Bulgakov, Klawki'nin *bütün* işletmelerdeki emek maliyetini paraya çevirdiğini ve başlangıçtan bu yana, küçük işletmelerdeki emeğe daha düşük bir fiyat biçerek değerlendirdiğini eklemeyi unutuyor!]; gene de sahibiz. ..." Bunu, bizim şimdilik yalnızca özetleyeceğimiz bir tablo izliyor: 1 morgen (=1/4 hektar) başına ortalama net kâr büyük işletmede 10 mark, orta-büyüklükteki işletmede 18 mark ve küçük işletmede ise 12 marktır. Ve bay Bulgakov sonuca varıyor: "En yüksek kârlar orta-büyüklükteki işletmelerden elde edilir; bunları küçükleri izler ve büyükler ise ötekilerden sonra gelir."

Bay Bulgakov'un büyük ve küçük işletmeleri karşılaştırdığı bölümün *tümünü* aktarmayı uygun buluyoruz. Şimdi,

* *Tarımda Küçük-Ölçekli Üretimin Rekabet Etme Kapasitesi — Thiel'in Tarım Yıllıkları*, 1899, 3-4. sayı. *–Ed.*

Klawki'nin, 120. sayfasını, eşit koşullar altında varlıklarını sürdüren oniki tipik işletmenin anlatımına ayırdığı ilginç çalışmasında neleri ortaya koyduğunu görelim. İlk olarak, bu işletmelerle ilgili olan istatistikleri aktaracağız, yer ve açıklık kazanmak açısından ise (her kategorideki işletmelerin ortalama büyüklükleri, sırasıyla, *358*, *50* ve *5* hektar olmak üzere) büyük, orta ve küçüklerle ilgili *ortalama* rakamlarla kendimizi sınırlayacağız [Tablo 3].

Bu nedenle, bay Bulgakov'un ulaştığı *bütün* sonuçlar, Klawki'nin çalışması ile tamamen doğrulanmış gibi görünebilir: işletme ne kadar küçük olursa gayrisafi gelir o kadar fazla olur ve hatta morgen başına satışlardan elde edilen gelir de o kadar yüksek olur! Klawki'nin kullandığı yöntemler —temel özellikleri açısından, bütün burjuva ve küçükburjuva iktisatçıların geniş ölçüde yararlandıkları yöntemler— ile, bütün ya da hemen hemen bütün durumlarda küçük-ölçekli üretimin üstünlüğü kanıtlanmıştır. Sonuç olarak, bu konuda, Voroşilovlar'ın kesinlikle göremedikleri *önemli şey, bu yöntemlerin incelenmesidir* ve bu nedenle Klawki'nin kısmi araştırmaları bu denli genel bir ilgi konusu olmaktadır.

Verimlerle işe başlayalım. İşletmelerin alanlarındaki azalma ile birlikte, tahılların büyük bir çoğunluğunun verimleri düzenli bir biçimde ve önemli ölçüde *azalmaktadır*. (Morgen başına kental olarak) büyük, orta ve küçüklerin verimleri şöyledir: buğday, 8,7 — 7,3 — 6,4; çavdar, 9,9 — 8,7 — 7,7; arpa, 9,4 — 7,1 — 6,5; yulaf, 8,5 — 8,7 — 8,0; bezelye, 8,0 — 7,7 — 9,2;* patates, 63 — 55 — 42; pancar, 190 — 156 — 117. Yalnızca büyük işletmelerde yetiştirilmeyen keten ile ilgili olarak küçükler (3/4) orta-büyüklükteki işletmelerden (2/4) daha büyük bir verim yani 5,5'e karşı 6,2 *stein* (=18,5 pound) elde ediyorlar.

Büyük işletmelerdeki verimin daha yüksek olması neye bağlıdır? Klawki aşağıdaki dört nedenin belirleyici önemi ol-

* Bu tahıllar ancak bu kategoride yeralan dört çiftlikten ikisinde yetiştirilmektedirler; büyük ve orta kategorilerde, bezelye yetiştirenler 3/4'tür.

[TABLO 3]

İşletmelerin Kategorileri	Mark Olarak Her Morgen Başına Düşen Gelir (1 Morgen=1/4 Hektar)												Her 100 Marklık Ürün Başma Yapılan Harcama*		Her 100 Morgen Başına	
	Toplam Gelir			Ürünün Satışından Sağlanan Gelir			Kendi Üretiminden Yapılan Tüketim			Toplam			Mark			
	Tarım	Hayvancılık	Toplam	Tarım	Hayvancılık	Toplam	Tarım	Hayvancılık	Toplam	Gelir	Harcamalar	Net Kâr	a	b	Ücretli İşgünü	Toplam İşgünü
Büyük	17	16	33	11	14	25	6	2	8	33	23	10	65	70	887	887
Orta	18	27	45	12	17	29	6	10	16	45	27	18	35	60	744	924
Küçük	23	41	64	9	27	36	14	14	28	64	52	12	8	80	—	—

* *a*=çiftçinin ve ailesinin emek-gücünün değeri para olarak ifade edilmediğinde; *b*=bu değer para olarak ifade edildiğinde.

duğunu söylüyor: (1) Küçük işletmelerde sulama hemen hemen hiç yoktur ve sulama boruları olan yerlerde bile bunlar köylüler tarafından kötü bir biçimde döşenir. (2) Küçük çiftçiler, tarlalarını yeterince derin sürmezler, çünkü atları çelimsizdir. (3) Küçük çiftçiler, çoğunlukla hayvanlarına yeterli miktarda yem veremezler. (4) Küçük çiftçilerin gübrelerinin kalitesi düşüktür, samanları azdır, saman büyük ölçüde hayvanları beslemek üzere kullanılır (ki bu da beslenmenin düşük kaliteli olduğunu gösterir) ve yatak olarak kullanılan samanın miktarı çok düşüktür.

Dolayısıyla küçük çiftçinin hayvanları daha zayıf ve daha düşük kalitededir ve daha kötü koşullar altında tutulmaktadır. Bu durum, hemen göze çarpan garip bir olguyu, yani Klawki'nin hesaplamalarına göre büyük işletmelerin morgen başına düşen verimlerinin daha yüksek olmasına karşın, tarımdan elde edilen gelirin orta ve küçük işletmelere oranla büyük işletmelerde daha düşük oluşunu açıklamaktadır. Bunun nedeni, Klawki'nin, ne gelirlere ve ne de harcamalara *hayvan yemini eklemesidir*. Böylelikle gerçekte büyük ve küçük ekonomiler arasında ikincisi aleyhine olan bir farklılık, önemli bir farklılık oluşturan şeyler, yapay olarak ve yanlış bir biçimde eşitlenmişlerdir. Bu hesaplama yöntemi sonucunda, büyük-ölçekli işletme küçük-ölçekli işletmeden çok daha az kazanç getirir görünmektedir, *çünkü* büyük işletmelerdeki toprağın çok daha geniş bir bölümü (büyük işletmelerde birim toprak alanı başına çok daha az sayıda hayvan beslenmesine karşın) hayvan yemi üretimine ayrılmıştır. Küçük işletmede ise samanı, hayvan yemi için "idare etmektedirler". Sonuç olarak, küçük-ölçekli üretimin "üstünlüğü", onun, toprağı (düşük nitelikli gübre kullanarak) ve hayvanları (düşük nitelikli hayvan yemi kullanarak) *müsrifçe kullanmasında* yatar.

Birbirinden farklı işletmelerin kârlılıklarının karşılaştırılması konusunda böyle bir araştırmanın bilimsel değerden yoksun olduğunu söylemeye gerek yoktur.*

* Yalnızca ayrı ayrı monograflarda değil, çağdaş tarım istatistiklerinin

Büyük işletmelerdeki verimin daha yüksek olmasının bir başka nedeni de, bu işletmelerin çoğunluğunun (ve hatta görünüşe göre yalnızca onların) toprağı kireçli toprakla terbiye etmeleri, daha az miktarlarda yapay gübre (ki morgen başına harcama, sırasıyla: 0,81 mark, 0,38 mark ve 0,43 marktır) ve *Kraftfuttermittel** (büyük işletmelerde morgen başına iki marktır, diğerlerinde ise hiç yoktur) kullanmalarıdır. Orta-büyüklükteki işletmeleri büyük köylü işletmeleri kategorisine dahil eden Klawki şöyle diyor: "Bizim köylü işletmelerimizde *Kraftfuttermittel* için hiçbir harcama yapılmaz. Onlar gelişmiş yöntemleri benimsemekte çok yavaştırlar ve para harcama konusunda özellikle temkinlidirler." (Klawki, *op. cit.*, 461.) Büyük işletmeler, toprağı ekme yöntemleri konusunda da üstündürler: dört büyük işletmenin hepsinde, orta-büyüklükteki işletmelerin üçünde (ki birisinde hâlâ eski üç tarla sistemi kullanılmaktadır) ve (öteki üçüncüde üç tarla sisteminin kullanıldığı) küçük işletmelerin ise yalnızca birisinde gelişmiş bir almaşık ekim sistemi gözledik. Son olarak, büyük çiftçiler çok daha büyük çapta makine kullanmaktadırlar. Klawki'nin kendi düşüncesine göre, makinelerin büyük bir önem taşımadığı bir gerçektir, ama biz bu "düşünce" ile yetinmeyeceğiz; istatistikleri inceleyeceğiz. Aşağıdaki sekiz tip makine —buharlı harmanlama makineleri, atlı harmanlama makineleri, tahıl eleme makineleri, selektörler, mibzerler, gübre dağıtıcıları, atla çekilen tırmıklar ve silindirler— adı geçen işletmeler arasında şu biçimde dağılmıştır: dört büyük işletmede (bir tanesi buharlı harman makinesi olmak üzere) yirmidokuz tane; dört orta-

büyük bir bölümünde de, büyük ve küçük-ölçekli çiftçilikte eşitsizlikleri açıkça ortada olan miktarların tıpkı buradaki gibi hatalı bir biçimde eşitlenmesi olayına rastladığımızı kaydetmeliyiz. Gerek Fransız ve gerek Alman istatistiklerin her ikisi, bütün çiftlik sınıflandırmalarında hayvan başına düşen "ortalama" fiyat ve "ortalama" canlı ağırlıkla uğraşmaktadırlar. Alman istatistikleri, (alana göre sınıflandırılmış olan) çeşitli çiftlik kategorilerindeki hayvanların tümünün brüt değerini tanımlamak suretiyle bu yöntemi çok ileriye götürmüşlerdir. Bununla birlikte, aynı zamanda, farklı çiftlik kategorilerindeki hayvan başına düşen, eşitliği varsayılan değerin "gerçeğe uygun düşmediği" de saklı tutulmaktadır. (s. 35.)

* Konsantre besin. –ç

büyüklükteki işletmede (tek bir buharlı çalışan makine olmaksızın) onbir tane; dört küçük işletmede (atlı harman makinesi olmak üzere) tek bir tane. Hiçbir köylü tarımı hayranının hiçbir "düşüncesi" kuşkusuz bizi tahıl eleme makinelerinin, mibzerlerin, silindirlerin vb. ürün miktarını etkilemediğine inandıramaz. Gerçekte burada makineler ister kiralanmış ya da ister mülkedinilmiş olsun, yalnızca makinelerin kullanıldığı durumları kaydeden Alman istatistiklerinin genel gidişinin tam tersine olarak sahipleri belirli kimi kişilere ait olan makinelerle ilgili veriler var. Böyle bir kayıt işlemi, kuşkusuz, büyük-ölçekli çiftçiliğin üstünlüğünü küçültme ve "ödünç" makine "alma" biçimlerini engelleme konularında Klawki'nin aşağıdaki örnekte anlattığı gibi etkisini gösterecektir. "Küçük çiftçi, büyük çiftçiye, işlerin sıkı olduğu mevsimde kendisi ile birlikte orak biçecek bir adam sağlayacak olursa, büyük çiftçi, ona, silindirini, atla çekilen tırmığını ve tahıl eleme makinesini gönüllü olarak ödünç vermektedir." (443.) Sonuçta, küçük işletmelerde makinelerin kullanıldığı belirli sayıdaki ve kanıtladığımız üzere ender olan durumlar, el-emeğinden yararlanmanın değişikliğe uğramış bir biçimini ortaya koymaktadırlar.

Devam edelim. Açıkça birbirine eşit olmayan niceliklerin hatalı olarak birbirleriyle karşılaştırılması konusundaki başka bir örnek, Klawki'nin ürünün pazar fiyatını, bütün kategorilerdeki işletmeler için eşit kabul ederek hesaplama yöntemidir. Yazar, gerçek raporları esas alacağı yerde, kendisinin yanlışlığına işaret ettiği bir varsayımı esas alıyor. Köylüler, tahıllarının çoğunluğunu kendi yerleşim bölgelerinde satarlar ve küçük kentlerdeki tüccarlar ise çok önemli ölçüde fiyat düşürürler. "Büyük topraklar bu yönden çok daha iyidir, çünkü eyalet dahilindeki başkente önemli miktarda tahıl gönderebilirler. Böylelikle ellerine küçük kentlerdekinden kental başına 20-30 fenik arasında daha fazla para geçer." (373.) Büyük topraksahipleri buğdaylarının değerini çok daha iyi saptayabilmekte (451) ve onu, köylülerin kendi aleyhlerine olan bir biçimde yaptıkları gibi ölçü ile değil,

ama tartıyla satmaktadırlar. Tıpkı bunun gibi, büyük çiftçiler hayvanlarını tartıyla satarken, köylünün hayvanının fiyatı, yalnızca dış görünüşüne göredir. Büyük çiftçiler, aynı zamanda, süt ürünlerinin satışı ile ilgili olarak çok daha iyi anlaşmalar yaparlar, çünkü sütlerini kentlerde satabilir ve sütlerinden tereyağ yaparak onu tüccarlara satan orta çiftçilerden çok daha yüksek bir ücret elde ederler. Dahası, orta-büyüklükteki işletmelerde üretilen tereyağ (ayırıcıların, günlük yayık çalkalayıcıların ve benzerlerinin sayesinde) küçük işletmelerde üretilenden çok daha üstündür ve küçük işletmelerde üretilen tereyağ, kilo başına 5 ila 10 fenik arasında daha az gelir getirir. Küçük çiftçiler yağ stoklarını orta çiftçilerden çok daha çabuk (yani daha az olgunlaşmış durumda) satmak zorundadırlar, çünkü hayvan yemi stokları onlardan daha azdır. (444.) Klawki, monografında, küçük-ölçekli üretime hayran kalarak, bu *olguyu* dışarda bırakan ve işbirliği yoluyla güçlükleri halletme *olanaklarına* değinen teorisyenlerin yaptıkları gibi, satıcılık yapan büyük işletmelerin sahip oldukları —ve bütünlükleri içinde ele alındıklarında hiç de önemsiz olmayan— bütün bu üstünlükleri, hesaplamalarının dışında bırakıyor. Biz, kapitalizmin gerçeklerini, küçük-burjuva kooperatif cennetinin olanakları ile birbirine karıştırmak istemiyoruz. Aşağıda, kooperatiflerin üstünlüklerinden gerçekte kimlerin yararlandığını gösteren *olguları* ortaya koyacağız.

Klawki'nin, toprağın sulanması ve her türlü onarım işlerini ("köylüler işi kendileri yaparlar") ve benzerlerini kendileri yapan küçük ve orta-köylülerin emeği ile "ilgilenmediğini" kaydedelim. Küçük çiftçinin yararlandığı bu "avantaj"a sosyalistler *Überarbeit*, fazladan çalışma adını veriyorlar; burjuva iktisatçılar ise buna köylü çiftçiliğinin ("toplum açısından!") en avantajlı yönlerinden birisi olarak değiniyorlar.

Klawki'nin de değindiği gibi, orta işletmelerde çalışan ücretli işçilerin, büyük işletmelerde çalışanlardan çok daha iyi ücret ve yiyecek aldıklarını, ama çok daha fazla çalıştıklarını: çiftçinin ortaya koyduğu "örneğin" "daha büyük bir gay-

ret ve dikkatliliği tahrik ettiğini" (465) belirtelim.

Klawki, bu iki kapitalist patrondan hangisinin — topraksahibinin ya da işçinin "kendisine benzeyen" köylünün— belirli ücretler karşılığında, işçiden daha fazla iş sızdırabildiğini belirlemeye çalışmıyor.

Bu nedenle, biz, kendimizi, şunları söylemeye hasredeceğiz: Büyük çiftçilerin kaza halinde ve yaşlılık sigortası halinde işçileri için yaptıkları harcamaların tutarı morgen başına 0,29 marktır. Aynı durumlar için orta-köylünün harcamalarının tutarı ise morgen başına 0,13 marktır. (Burada da, küçük çiftçi kendi kendini sigorta ettirmemenin avantajından yararlanıyor; bu durumun "kapitalistlerin ve topraksahipleri topluluğunun büyük ölçüde yararına" olduğunu söylemeyi gereksiz buluyoruz.) Rusya'daki tarım kapitalizminden de bir örnek vereceğiz. Şahovskoyi'nin *Dış Tarımsal İstihdam* adlı yapıtını okumuş bir kişi aşağıdaki ilginç gözlemi mutlaka anımsayacaktır; malikane sahibi köylüler ve güneydeki Alman çiftçiler, işçilerini "seçip ayırırlar", onlara büyük patronların ödediklerinin %15-20 fazlasını öderler ve onlardan %50 oranında daha fazla iş sızdırırlar. Bu durum, 1896 yılında, Şahovskoyi tarafından rapor edilmişti; bu yıl ise örneğin *Torgovo-Promişlenaya Gazeta*'da* Kahovka'nın şu haberini okuyoruz: "... adet olduğu üzere, köylüler ve işletme sahipleri (büyük topraklara sahip olanların ödediklerinden) daha yüksek ücretler ödediler, çünkü daha iyi işçileri ve en dayanıklı olanlarını istiyorlardı" (n° 109, 16 Mayıs 1901). Bu durumun yalnızca Rusya'ya özgü olduğunu varsaymak için hiçbir neden yok.

Yukardaki tabloda okur —birisinde çiftçinin emekgücünün parasal değerinin hesaba katıldığı, diğerinde ise katılmadığı— iki hesaplama yöntemi gördü. Bay Bulgakov bu para değerinin hesaba dahil edilmesinin "pek doğru olmadığını" düşünüyor. Ayni ve para olarak, işçilerin ve çiftçilerin harcamalarını gösteren kesin bir bütçe kuşkusuz çok daha doğru olacaktır, ama bu verilerden yoksun olduğumuza göre,

* *Ticari ve Sınai Gazete.* –ç.

ailenin para harcaması konusunda *yaklaşık* bir tahmin yapmak zorundayız. Klawki'nin yaklaşık hesaplama *yöntemi* oldukça ilginçtir. Büyük topraksahiplerinin kendileri kuşkusuz çalışmazlar; hatta bütün yönetim ve denetim işini yürüten ücretli kahyaları vardır (dört büyük işletmeden birinin dışında diğer üçü, kahyalar tarafından yönetiliyordu; 125 hektarlık bu tek işletmenin büyük bir köylü işletmesi olarak sınıflandırılmasını Klawki çok daha doğru bulacaktır). Klawki, bu iki büyük işletme sahibinin her birine "çabaları karşılığında" her yıl 2.000'er mark "ayırıyor" (birinci işletme için, bu çaba, ayda bir kez birkaç günlüğüne malikaneden ayrılarak kahyanın işini denetlemekten ibarettir). 125 hektarlık toprağın (ilk olarak sözünü ettiğimiz büyük arazi 513 hektarlıktı) çiftçisinin hesabına ise, çiftçinin kendisi ve üç oğlunun çalışmalarının karşılığı olarak ancak 1.900 mark "ayırıyor". Daha az toprağa sahip olan bir çiftçinin daha az bir bütçe ile "idare etmesi" "doğal" değil midir? Klawki, orta işletmelere ise karı-kocanın çalışmalarının karşılığı olarak ve üç durumda, çocukların da çalışmalarının karşılığı olarak 1.200 ile 1.716 mark arasında bir tutar "ayırıyor." Küçük çiftçilere dört beş kişinin (*tıpkı böyle*) çalışması karşılığı olarak 800 ile 1.000 mark arasında, yani ailesi ile birlikte ancak 800 ile 900 mark kazanabilen bir işçiden, bir *Instmann*dan biraz daha fazla (buna fazla denilebilirse) bir tutar ayırıyor. Böylelikle, burada ileri doğru atılan başka bir büyük adımı gözlüyoruz: ilk olarak, karşılaştırılmaları açıkça olanaksız olan rakamlar arasında bir karşılaştırma yapılmıştır; şimdi ise işletmenin büyüklüğündeki azalma ile birlikte yaşam düzeyinin *düşmesinin zorunlu olduğu* belirtilmektedir.

Ama bu, kapitalizmin küçük köylüleri düşkün bir hale getirdiği olgusunun, yani görünüşte "net kâr" hesaplamaları ile çürütülmesi gereken bir olgunun *a priori* bir kabulü demektir!

Ve, yazarın *varsayımı* gibi, parasal gelir, işletmenin genişliğinin azalması ile azalıyorsa, o zaman tüketimdeki düşme doğrudan verilerle bulunur. Çiftliklerdeki tarım ürünle-

rinin tüketimi (iki çocuğu bir büyük olarak saymak suretiyle) adam başına aşağıdaki miktarlar tutarındadır: büyük işletmelerde 227 mark (iki rakamın ortalaması); orta-büyüklükteki işletmelerde 218 mark (dört rakamın ortalaması); küçük işletmelerde 135 mark (*tıpkı böyle*!) (dört rakamın ortalaması). Ve işletme ne kadar büyük olursa, satın alınan fazladan yiyecek miktarı da o kadar fazla olmaktadır (s. 453). Bay Bulgakov'un kraldan çok kralcı olduğunu kanıtlayarak yadsıdığı, ve burada *görmezden gelmeyi* uygun bulduğu *Unterkonsumption* (normalin altındaki tüketim) sorununu, ortaya koymanın zorunluluğunu Klawki'nin kendisi burada farkediyor. Klawki bu olgunun önemini azımsama yollarını araştırıyor ve şöyle diyor: "Küçük çiftçiler arasında normalin altında tüketimin varolup olmadığını söyleyemeyiz, ama [adam başına 97 markın düştüğü] IV numaralı küçük işletmede bunun büyük ölçüde olanaklı olduğunu sanıyoruz. Küçük köylülerin çok yoksulluk içinde yaşamaları [!] ve deyim yerindeyse, dişlerinden artırdıklarının çoğunu sattıkları (*sich sozusagen von Munde absparen*) bir gerçektir.* Bu olgunun küçük-ölçekli çiftçiliğin daha yüksek olan "verimliliğini" çürütmediğini kanıtlamaya çalışıyor. Tüketim 170 marka, yani (görüldüğü gibi kapitalist çiftçi için değil ama "küçük erkek kardeş"[35] için) oldukça yetersiz bir tutara yükseltilecek olursa, morgen başına düşen tüketim rakamının artırılması ve satışlardan elde edilen gelirin ise altı ya da yedi mark düşürülmesi gerekecektir. Bu miktar çıkarılacak olur-

* Örneğin, büyük çiftliklerin süt ve et satışından elde ettikleri gelirin morgen başına yedi mark, orta-büyüklükteki çiftliklerin üç mark ve *küçük çiftliklerin* yedi mark olması ilginçtir. Bununla birlikte, önemli olan şey, küçük köylülerin "çok az tereyağ ve sütün tümünü" tüketmeleri, "... öte yandan, IV. gruptaki küçük çiftlikte yaşayanların [yani üretilen şeylerden tüketilen ürünlerin adam başına ancak 97 mark olduğu çiftliklerin] bu maddeleri hiç tüketmemeleridir." (450.) Bırakalım okur bu olgu ile (sırası gelmişken söyleyelim, bu olguyu "eleştirmenler" dışında herkes bilmektedir) Hecht'in şu büyük uslamlamasını (s.113, Rusça çevirisi, s. 270) okur karşılaştırsın: "ama bu süt karşılığında köylünün eline hiçbir şey geçmiyor mu?" "Eninde sonunda [sütle beslenen] domuzu kim yer? Köylü, değil mi?" Bu ifadeler, yoksulluğun en bayağı biçimde süslenmesinin erişilmez bir örneği olarak daha sık anımsanmalıdır.

sa (yukardaki tabloya bakınız), 29 ile 30 mark arasında yani büyük işletmelerde elde edilenden halen daha büyük olan bir tutar bulunur (s. 453). Ama tüketimi bu rasgele alınmış (ve "nasılsa idare eder" düşüncesiyle düşük olan) bu rakama göre değil de, 218 marka (yani orta-büyüklükteki işletmelerdeki gerçek rakama eşit olarak) yükseltecek olursak, ürünlerin satışından elde edilen gelir, morgen başına olmak üzere küçük işletmelerde *20 marka*, orta büyüklükteki işletmelerde 29 marka, ve büyük işletmelerde ise 25 marka düşecektir. Yani Klawki'nin hesaplamalarındaki (yukarda gösterilen sayısız hatalardan) *yalnızca bu hatanın* düzeltilmesi, küçük köylünün "avantajlarının" tümünü ortadan kaldırmaktadır.

Ama Klawki avantaj araştırmaktan hiç usanmıyor. Küçük köylüler "tarım ile sanayideki çalışmalarını birleştiriyorlar": (dört küçük köylüden) üçü "gündelikçi-işçi olarak gayretle çalışıyorlar ve ücretlerine ek olarak kendilerine yemek veriliyor" (435). Ama bunalım zamanlarında küçük-ölçekli çiftçiliğin avantajlarına özellikle parmak basılıyor (bugün Çernovların yeniden ortaya attıkları bu eski konu, Rus narodniklerin konu üzerindeki sayısız örnekleri dolayısıyla Rus okurlara eskiden beri yabancı değildir):

"Başka zamanlarda olduğu gibi tarımsal bunalım sırasında da, en büyük kararlılığa sahip olanlar, küçük işletmeler oldu, ev harcamalarından dayanılması zor kesintiler yaparak, öteki işletme kategorilerinden göreli olarak çok daha fazla miktarda ürün satmayı başardılar ki, bunun zorunlu olarak belli bir miktarda normalin altındaki tüketime yolaçtığı bir gerçektir." (479 — Klawki'nin en son sonuçları; karş: s. 464.)

"Ne yazık ki, birçok küçük işletme, borçlanmalara konulan yüksek kâr oranları nedeniyle bu duruma düştü. Ama böylelikle, çok büyük bir çaba ile de olsa, ayaklarının üzerinde durmayı ve kendilerine bir geçim sağlamayı başardılar. Büyük bir olasılıkla, imparatorluk istatistiklerinde gösterilen, bölgemizdeki küçük işletmelerin sayılarındaki artışı başlıca açıklayan şey, tüketimdeki bu büyük azalmadır."

Ve Klawki 1882 ile 1895 yılları arasında üç hektarın altındaki işletmelerin sayılarının 56.000'den 79.000'e yükseldiği, 2-5 hektar arasındaki işletmelerin 12.000'den 14.000'e yükseldiği ve 5-20 hektar arasındakilerin ise 16.000'den 19.000'e yükseldiğini gösteren Königsberg'in *Regierungsbezirk*'inin* rakamlarını veriyor. Burası, bay Bulgakov'un küçük-ölçekli üretimin büyük-ölçekli üretimi "ortadan sildiği"nin görüldüğünü iddia ettiği Doğu Prusya'dır. Ve buna karşın, bu Suzdal[36] biçiminde, yalnızca işletmelerin alanları ile ilgili çıplak istatistikleri veren beyler "ayrıntılar" diye haykırıyorlar! Doğal olarak, Klawki, "doğudaki tarım işçisi sorununun çözümü açısından, modern tarım politikasına düşen en önemli görevin, en becerikli işçilere, ilk kuşakta olmasa bile en azından ikinci kuşakta [*tıpkı böyle*!] mülkedinecekleri bir parça toprak elde etme olanağı yaratarak onları yerleşmeye isteklendirmek" olduğunu düşünüyor. (476.) Biriktirdikleri para ile bir parça toprak satın alan *Instleute*'lerin "çoğu durumda, mali açıdan öncekinden daha da kötü bir duruma düşmeleri" önemli değildir; "kendileri de bunu çok iyi bilmektedirler ama onları bunu yapmaya iten, daha büyük bir özgürlük [düşüncesidir –ç.]" ve burjuva ekonomi politiğin (bugün, görünüşe göre "eleştirmenler"in de) temel görevi, proletaryanın en geri kesimi arasında bu yanılsamayı beslemesidir.

Dolayısıyla, Klawki'nin araştırması, Klawki'ye başvuran bay Bulgakov'u her noktada çürütmektedir. Bu araştırma, tarımda, büyük-ölçekli üretimin teknik açıdan üstünlüğünü, küçük köylünün normalin üstünde çalışmasını ve normalin altındaki tüketimini ve onun topraksahibi için çalışan gündelikçi bir işçi ya da normal bir işçiye dönüşümünü ortaya sermektedir; araştırma, küçük köylü işletmelerinin sayılarındaki artış ile yoksulluk ve proleterleşmenin büyümesi arasında bir ilişki olduğunu kanıtlamaktadır. Bu araştırma sonunda varılan sonuçlardan ikisinin, ilke açısından, ötekilerden apayrı bir önemi var. Birincisi, tarıma makinelerin sokulmasının önündeki engeli açıkça görmekteyiz: kendi öz-

* Königsberg idari alanı. –*Ed.*

çabasını "hesap dışı bırakmaya" hazır olan ve kapitalist için el-emeğini makineden çok daha ucuza getiren küçük çiftçinin sınırsız düşüşü. Bay Bulgakov'un iddialarına karşın, olgular, kapitalist düzende küçük köylünün tarımdaki durumunun, *her yönden* sanayide küçük zanaatçılara *benzediğini* yadsınılmaz bir biçimde kanıtlamaktadır. Bay Bulgakov'un iddialarına karşın, tarımda, büyük-ölçekli üretimle rekabet yöntemi olarak kullanılan yöntemlerden olmak üzere, tüketim alanında daha da büyük çapta bir azalma ve emek alanında ise daha da ileri bir yoğunlaşma görüyoruz. İkincisi, küçük ve büyük işletmelerin kârlılıkları konusundaki karşılaştırmaların her biçimine göre, aşağıdaki şu üç durumu hesap dışı bırakan her türlü sonucun tamamen yararsız ve bayağı bir savunma niteliğinde olduğunu ilk ve son olarak açıklamalıyız: (1) *Çiftçi* nasıl beslenmekte, yaşamakta ve çalışmaktadır? (2) *Hayvanların* bakımı nasıl yapılmaktadır ve bunlar nasıl çalıştırılmaktadır? (3) *Toprak* nasıl gübrelenmektedir ve rasyonel bir kullanım tarzı var mıdır? Küçük-ölçekli üretim tamamen israfa —çiftçinin emeğinin ve canlı enerjisinin israfına, hayvanların güç ve niteliklerinin israfına ve topraktaki üretken kapasitenin israfına— dayanan yöntemlerle varlığını sürdürebilmektedir. Sonuç olarak, bu durumların baştanaşağı incelenmediği her araştırma, burjuva bir safsatadan başka bir şey değildir.*

* *Landwirtschaftliche Reinertrags-Berechnungen bei Klein, Mittel und Grossbetrieb dargelegt an typischen Beispielen Mittelthüringens* [*Büyük, Orta ve Küçük Çiftliklerin Net Gelirlerinin Orta Thuringia'daki Tipik Örneklere Bağlı Olarak Vergilendirilmesi*] (Gustav Fischer, Jena, 1902) adlı yapıtında, Leo Huschke haklı olarak, şuna parmak basıyor: Yalnızca küçük işletmelerin emek-güçlerinin "vergilerini azaltmak suretiyle" onların orta ve büyük çiftçilere olan üstünlüklerini ve orta ve büyük çiftçilerle rekabet etme yeteneklerini kanıtlayacak bir değerlendirme elde etmek "olanaklıdır" (s.126). Ne yazık ki, yazar düşüncesini mantıksal sonucuna götürmedi ve bu nedenle çeşili işletme kategorilerinde hayvanların korunmasını, toprak gübreleme yöntemlerini ve çiftçinin ev geçiminin maliyetini gösteren sistematik veriler getirmedi. Bay Huschke'nin ilginç çalışmasına tekrar dönmek umudundayız. Şimdilik, yalnızca, kendisinin, küçük-ölçekli çiftçiliğin ürünleri karşılığında büyük-ölçekli çiftçilikte olduğundan daha düşük gelir elde ettiği olgusuna değinmesini kaydedeceğiz (s. 146, 155). Vardığı sonuç ise şudur: "Küçük ve orta işletmeler 1892'den sonra başlayan bunalımı (tarım

Bu nedenle, modern toplumda küçük köylülerin normalin üstündeki çalışmaları ve normalin altındaki tüketimleri konusundaki "teori"nin eleştirmen baylar tarafından bu denli şiddetli bir saldırıya uğramasında şaşılacak bir şey yoktur. *Naçalo*'da (n° 1, s. 10) bay Bulgakov, sayıları ne olursa olsun, Kautsky'nin iddialarının tersini kanıtlayacak "alıntıları" ortaya koyma "görevini üstlendi". Bay Bulgakov yineliyor: "Bu çağı geçmiş dogmanın cesedini [*tıpkı böyle*!] yeniden yaşama döndürme çabası içinde olan Kautsky, Birliğin toplumsal ve siyasal sorunlar konularındaki çalışmaları içinden[37] *Bäuerliche Zustände* ("Köylülüğün Durumu") günümüzde oldukça anlaşılır olan, köylü tarımının düşkün durumunu gösteren bazı olguları seçmiştir. Bırakalım okur kendisi karar versin; biraz farklı bir niteliğin belirtisini bulacaktır." (II, 282.) "Kararı" kendimiz "verelim" ve yalnızca kısmen Hertz'in aktarmalarını yineleyen keskin bilim adamının alıntılarını doğrulayalım:

"Eisenach'tan, hayvancılığın ve gübrelemenin, makine kullanımının ve, genel olarak, tarımsal üretimin gelişmesinin işaretleri gelmektedir. ..." Eisenach üzerine yazılan makaleye (*Bäuerliche Zustände*, I. Band) dönelim. Beş hektardan daha az toprağa sahip olanların (bu bölgedeki 1.116 işletmenin 887'sinin) durumu, "genel olarak, çok sevindirici değildir" (66). "Orak biçerek ve gündelikçi-işçi olarak büyük işletmeler için çalışabildikleri sürece, durumları göreli olarak iyidir. ..." (67.) Genelleyecek olursak, son yirmi yıl içinde önemli teknolojik gelişmeler olmuştur, ama "özellikle daha küçük işletmeler açısından, arzu edilenin çoğu henüz elde edilememiştir. ..." (72.) "... daha küçük çiftçiler arasıra tarla işi için zayıf inekler kullanırlar. ..." Ağaç kesme ve yakacak

ürünlerinin fiyatlarındaki düşüşü), nakit harcamalardan olanaklı olduğu kadar kesinti yapmak suretiyle yenmeye çabalarken; büyük işletmeler, işletmelerine yaptıkları harcamaları artırarak verimlerini artırmak suretiyle bunalımı karşıladılar." (s. 144.) 1887-1891 yıllarından 1893-1897 yıllarına dek, küçük ve orta işletmelerdeki tohum, saman ve gübre harcamaları azaltıldı, büyük işletmelerde ise artırıldı. Küçük işletmelerde bu harcama, hektar başına 17 markı bulurken, büyük işletmelerde hektar başına 44 marka ulaşıyordu. [*1908 baskısına yazarın notu. –Ed.*]

taşıma işlerinden ek kazançlar elde edilir; bu ikinci iş "çiftçiyi tarımdan uzaklaştırır" ve "daha kötü koşullara" iter. (69.) "Ağaç kesme işi de uygun bir gelir getirmez. Bazı bölgelerde küçük topraksahipleri [*Grundstücksbesitzer*], karşılığında çok düşük (*leidlich*) ödeme yapılan dokumacılıkla uğraşırlar. Uzak yerlerde ise iş, evde sigara yapmaktır. Genelleyecek olursak, ek kazanç kıtlığı vardır. ..." (73.) Ve yazar, *Ökonomie-Commissar Dittenberger*, şu görüşle bitiriyor: "basit yaşamlarına" ve "mütevazi gereksinimlerine" karşın, köylüler güçlü ve sağlıklıdırlar. En fakir sınıfın tükettiği yiyeceğin düşük besleyici değeri ve patatesin bunlar arasında başlıca yiyecek maddesini oluşturduğu düşünülecek olursa, bu durum "şaşırtıcıdır. ..." (74.)

"Alim" Voroşilovlar, "köylü tarımının, teknolojik gelişme yapabilme yeteneğinden yoksun olduğu konusundaki çağı geçmiş marksist önyargıyı" işte böyle çürütüyorlar!

"... Saksonya krallığından sözeden genel sekreter Langsdorff'a göre, bütün bölgelerde, özellikle daha verimli olan yörelerde büyük ve küçük toprak mülkleri arasında ekim yoğunluğu açısından bugün çok az bir farklılık vardır." Avusturyalı Voroşilov (Hertz, s. 77, Rusça çevirisi, s. 182-183) ve ardından (Bulgakov, II, 282, *Bäuerliche Zustände*, II, 222'ye değinen) Rus Voroşilov'u tarafından Kautsky işte böyle çürütülüyor. Eleştirmenlerin aktarmalar yaptıkları kitabın 222. sayfasına dönelim ve Hertz'in alıntılarını okuyalım: "Daha büyük toprakların göreli olarak büyük bir döner sermaye ile işletildiği dağlık yörelerde farklılık daha belirgindir. Ama burada da, köylü işletmeleri, sık sık, büyük işletmelerden daha aşağı kalmayan bir net kâr elde ederler, çünkü gelirin azlığı, daha fazla tutumlu davranılarak telafi edilir. Egemen olan çok düşük gereksinim düzeyinde [*bei der vorhandenen grossen Bedürfnislosigkeit*], bu tutumluluk öyle derecelere ulaşmaktadır ki, köylünün durumu, daha büyük gereksinimlere alışmış olan sanayi işçisinin durumundan çoğunlukla daha kötüdür." (*Bäuerliche Zustände*, II, 222.) Daha ilerde toprağın ekilmesinde egemen olan sistemin, orta çiftçiler

arasında egemen sistem olan almaşık ekim olduğunu, öte yandan, "küçük köylülerin sahibi bulundukları toprak mülklerinin hemen hemen hepsinde üç-tarla sistemine raslandığını" okuyoruz. Hayvancılık konusunda da her yerde gelişmeler görülüyor. "Yalnızca büyükbaş hayvan yetiştirme ve süt ürünlerinin kullanılması konularında köylü, genellikle büyük topraksahibinin gerisinde kalır." (223.)

Bay Bulgakov devam ediyor. "Profesör Ranke, yukarı Bavyera için tipik olduğunu söylediği Münih çevresindeki köylü tarımındaki teknolojik ilerlemeyi doğrulamaktadır." Ranke'nin yazısına bakalım: Üç *Grossbauer* topluluğu, ücretli işçilerin yardımıyla çiftçilik yapıyorlar. 119 köylüden 96'sının her birinin elinde 20 hektarın üzerinde toprak bulunuyor, yani toprağın 3/4'ünü kaplıyorlar. Dahası var: bu "köylülerden" 38'inin her birinin elinde, ortalama olarak 59 hektar olmak üzere, 40 hektarın üzerinde toprak bulunuyor; kendi aralarında, toprağın tümünün yaklaşık olarak %60'ını ellerinde bulunduruyorlar.

Kanımızca, Bulgakov ve Hertz bayların hangi tarzda alıntı yaptıklarını ortaya koymak için bu kadarı yeterlidir.

VII. KÖYLÜ ÇİFTÇİLİĞİ KONUSUNDA BADEN ANKETİ

"Yer darlığı nedeniyle" diye yazıyor Hertz, "Baden'deki 37 topluluk hakkında yapılan anketin ilginç ve ayrıntılı sonuçlarını veremiyoruz. Örneklerin çoğu, yukarda sunduklarımıza benzemektedir: Lehte olanların yanında lehte olmayan ve önemsiz sonuçlara raslıyoruz; *ama bu, üç ciltlik anketin hiçbir yerinde, ayrıntılı harcama bütçeleri bizim 'normalin altında tüketim' (Unterkonsumption)*, ve 'sefil ve düşkün bir yoksulluk'un vb. egemen olduğu sonucuna ulaşmamızı sağlamamaktadır." (s. 79. Rusça çevirisi, s. 188.) Vurguladığımız sözcükler, her zamanki gibi, *açıkça gerçek karşıtıdır*. Hertz'in yukarıda değindiği Baden anketi, özellikle *küçük köylülük* arasındaki "normalin altındaki tüketim"i *gösteren* dokümanter kanıtları kapsamaktadır. Hertz'in gerçekleri

tahrif etmesi, özellikle Rus narodniklerin tohumunu attıkları yönteme çok benzemektedir ve günümüzde de tarım sorunu üzerinde, yani köylülükle ilgili tümcelerin sürülüp atılması suretiyle, "eleştirmenler"in tümü tarafından kullanılmaktadır. "Köylülük" terimi, halen batıda, Rusya'dakinden çok daha belirsiz olduğundan (batıda bu toplumsal katman kesin olarak tanımlanmamıştır), ve "ortalama" olgular ve sonuçlar azınlık arasındaki göreli "zenginliği" (ya da tüketimin altında yokluğun daha az olmasını) ve çoğunluk arasındaki sıkıntıyı gizlediğinden, her türden savunucular sınırsız bir eylem alanına sahiptiler. Aslında, Baden anketi, Hertz'in bir "ayrıntılar" avukatı olmasına karşın, görmemeyi yeğlediği çeşitli köylü gruplarını ayırdedebilmemizi sağlıyor. 37 tipik topluluk içinden, gündelikçi-işçilerinkiler de dahil olmak üzere, büyük köylülerin (*Grossbauer*), orta-köylülerin ve küçük köylülerin tipik işletmelerinden, toplam olarak 70 köylü (31 büyük, 21 orta ve 18 küçük) ve 17 gündelikçi-işçi ailesini kapsayan bir ayıklama yapılmış ve bu ailelerin bütçeleri çok ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulmuştur. *Bütün verileri* inceleyemedik, ama aşağıya aktardığımız *temel sonuçlar*, çok kesin sonuçlara varmamızı sağlamaya yeterlidir.

Önce (*a*) büyük, (*b*) orta, (*c*) küçük köylü işletmelerinin genel ekonomik tipleri üzerindeki verileri ortaya koyalım. (Anlage VI: "*Übersichtliche Darstellung der Ergebnisse der in den Erhebungsgemeinden angestellten Ertragsberechnungen.*"* Bu tabloyu sırasıyla *Grossbauer*, *Mittelbauer* ve *Kleinbauer* için gruplara ayırdık.) Her grup için ortalama olarak —mülk büyüklükleri: (*a*) 33,34 hektar, (*b*) 13,5 hektar ve (*c*) 6,96 hektar— bu sayı küçük toprak mülkleri ülkesi olan Baden için oldukça yüksektir. Ama 20, 22 ve 30 sayılı topluluklarda yeralan özellikle büyük mülklerin egemen olduğu on işletmeyi (*Kleinbauer*'lerden 43 hektara kadar olanlar ve *Grossbauer*'lerden de 170 hektara kadar olanları) dışarda bırakacak olursak, Baden için normale daha yakın olan aşağı-

* Ek VI: "Anket yapılan köy topluluklarının gelirlerinin vergilendirilmesi sonuçlarının kısaca gözden geçirilmesi." –*Ed.*

daki rakamları elde ederiz: (*a*) 17,8 hektar, (*b*) 10 hektar ve (*c*) 4,25 hektar. Ailelerin büyüklüğü: (*a*) 6,4 kişi, (*b*) 5,8 kişi ve (*c*) 5,9 kişi. (Tersi söylenmediği takdirde, bunlar ve daha sonra vereceğimiz sayılar 70 işletmenin hepsine uygulanır.) Sonuç olarak, büyük köylülerin aileleri oldukça geniştir; buna karşın ötekilerden çok daha büyük ölçüde ücretli emek istihdam etmektedirler. 70 köylüden 54'ü, yani toplamın dörtte-üçünden fazlası, ücretli emek istihdam etmekte, bu, büyük köylülerin (31'inden) 29'unu, orta-köylülerin (21'inden) 15'ini, ve küçük köylülerin (18'inden) 10'unu oluşturmaktadır. Dolayısıyla, büyük köylülerin %93'ü ücretli emek olmaksızın yapamamakta, küçük köylülerde ise bu rakam %55'i bulmaktadır. Bu rakamlar (eleştirisi yapılmaksızın "eleştirmenler"ce benimsenen) günümüz köylü ekonomisinde ücretli emeğin istihdamının ihmal edilir bir ölçüde olduğu konusundaki yaygın düşüncenin sınanması açısından son derece yararlıdır. (Sahip oldukları 18 hektarlık işletme 5-20 hektar kategorisine dahil edilen ve bütün genel tanımlamalarda gerçek köylü işletmeleri olarak sınıflandırılan) büyük köylüler arasında tam bir kapitalist tarım görüyoruz: 24 işletmede 71 işçi istihdam ediliyor — yani hemen hemen işletme başına üç işçi düşüyor ve 27 çiftçi, toplam olarak 4.347 gün için gündelikçi-işçi tutuyorlar (çiftçi başına 161 işgünü düşer). Bunları, büyük köylülerin Münih çevresindeki mülklerinin büyüklükleri ile karşılaştırın! Bu büyük köylülerin gösterdikleri "gelişmeler", cesur bay Bulgakov'umuzun onların kapitalizm tarafından ezildikleri "Marksist önyargı"sını çürütmesine yardımcı oldu!

Orta-köylüler için elimizde aşağıdaki sayılar var: 8 tanesi 12 işçi istihdam ediyor ve 14 tanesi toptan 956 işgünü için gündelikçi-işçi kullanıyor. Küçük köylülere gelince: 2 tanesi 2 işçi istihdam ediyor ve 9 tanesi toplam 543 işgünü için gündelikçi-işçi tutuyor. *Küçük* köylülerin yarısı, iki ay için (543: 9 = 60 gün) yani çiftçiler için en önemli olan mevsimde ücretli emek istihdam ediyor (işletmelerinin daha büyük olmasına karşın, bu küçük çiftçilerin üretimleri, Çernov, Da-

vid ve Hertz bayların bu denli akıllarını başlarından alan Friedrichsthal köylülerinden çok daha düşüktür).

Bu işletmeden elde edilen sonuçlar aşağıdaki gibidir: 31 büyük köylü 21.329 marklık net kâr elde etmiş ve 2.113 marklık bir kayba uğramıştır, yani bu sınıflandırmanın toplam kârı 19.216 mark ya da işletme başına 619,9 marktır. (20, 22 ve 30 numaralı topluluklardaki beş işletmeyi dışarda bırakacak olursak, bu sayı, işletme başına 523,5 mark olur.) Orta-büyüklükteki işletmeler için, yukardaki sayılara tekabül eden miktar 243,5 mark (üç topluluk dışarda bırakılacak olursa, bu sayı 272,2 mark olur) ve küçük işletmeler için ise 35,3 marktır (üç topluluk dışarda bırakılacak olursa, bu sayı, 37,1 mark olur). Sonuç olarak, harfi harfine konuşacak olursak, küçük köylü, *ancak iki yakasını biraraya getirebilmekte ve bunu, ancak tüketiminden keserek başarabilmektedir.* Anket (*Ergebnisse*, vb., *Erhebungen*'in[38] IV. cildi, s. 138) her işletmedeki en önemli yiyecek maddelerinin tüketimini gösteren rakamları içermektedir. Aşağıda, bu verileri her çiftçi kategorisi için ortalama olarak aktarıyoruz [Tablo 4]:

Cesur Hertz'imizin, içlerinde normalin altındaki tüketi-

[TABLO 4]

Köylü Kategorileri	Günde Adam Başına Düşen Tüketim				Adam Başına Düşen Harcama	
	Ekmek ve Meyve (Pound)	Patates (Pound)	Et (Pound)	Süt (Litre)	Günlük Bakkaliye, Yakacak, Aydınlatma vb. (Fenik)	Yıllık Giyecek (Mark)
Büyük Köylüler	1,84	1,82	138	1,05	72	66
Orta-Köylüler	1,59	1,90	111	0,95	62	47
Küçük Köylüler	1,49	1,94	72	1,11	57	38
Gündelikçiler	1,69	2,14	56	0,85	51	32

mi de, yoksulluğu da "göremediği" veriler işte bunlardır! Daha yukarda yeralan diğer gruplarla karşılaştırıldığında, küçük köylünün tüketimini büyük ölçüde kıstığını ve yiyeceğinin ve giyeceğinin ise gündelikçi-işçininkilerden biraz daha iyi bir durumda olduğunu görüyoruz. Küçük köylü, örneğin, orta-köylünün tükettiği et miktarının 2/3'ü kadarını ve büyük köylünün tükettiği et miktarının ise yarısı kadarını tüketiyor. Bu rakamlar, sonuçları süpürüp atmanın yararsızlığını ve yaşam standartları arasındaki farklılıkları görmezden gelen bütün gelir değerlendirmelerinin yanlışlığını bir kez daha kanıtlıyor. Örneğin, (yiyecek maddelerini para terimleri ile ifade ederken, karmaşık hesaplamalara engel olmak amacıyla) tablomuzun *yalnızca* son iki sütununu ele alacak olursak, yalnız küçük köylünün değil, ama aynı zamanda orta-köylünün de "net kâr"ı, ancak tam birer Voroşilov olan bizim eleştirmenlerimiz gibilerinin ya da Klawski ve Hecht gibi tam birer burjuva olanların ciddiye alabilecekleri *tam bir kurgusal edebiyattır*. Gerçekten, küçük köylünün, yiyeceğe, orta-köylü kadar para sarfettiğini varsayacak olursak, onun harcaması *yüz* mark daha artacaktır ve biz, *muazzam bir zarar* elde edeceğiz. Orta-köylü, büyük köylü kadar sarfedecek olursa, onun harcaması 220 mark artacak ve yemek giderinden "kısıntı yapmadığı" takdirde, o da zarar görecektir.* Sığırların düşük kaliteli beslenmesi ve (çoğunlukla

* Bay Çernov "itiraz ediyor": Büyük bir çiftçi, gündelikçi-işçisi için yaptığı yemek ve diğer harcamalardan daha fazla kısıntı yapmaz mı? (*Ruskoye Bogatstvo*, 1900, n° 8, s. 212.) Bu itiraz eski Krivenko-Voronstsov hilesinin, deyim yerindeyse, liberal-burjuva tezleri marksistlere *yutturmanın* yinelenmesidir. Büyük-ölçekli üretimin yalnızca teknik açıdan değil, ama emekçilerin durumunu da geliştirmesi (ya da en azından idare edilir bir duruma getirmesi) nedeniyle üstün olduğunu ileri sürenlere karşı geçerli olabilirdi. Marksistler bunu söylemezler. Onlar, ancak, gerek zenginlikle ilgili geniş ve genel kapsamlı ifadeler kullanarak (bay Çernov'un Hecht konusunda yaptığı gibi) ve gerek azaltılmış tüketimi *hesap dışı bırakan* "gelir" tahminleri yoluyla, küçük çiftçinin durumunu *tozpembe gösterme* hilesini ortaya sererler. Burjuvazi, her şeyi mutlaka pembe göstermelidir, mutlaka emekçiler arasında onların da "patron" olabileceği ve küçük "patronlar"ın yüksek gelirler elde edebileceği hayalini desteklemelidir. Bu yalanları ortaya sermek ve onlar için de proletaryanın devrimci hareketinin dışında bir kurtuluş olmadığını küçük köylülere anlatmak, sosyalistlerin görevidir.

tamamen tükenen) toprağın verimliliğinin yetersiz restorasyonu dolayısıyla küçük köylünün apaçık ortada olan azaltılmış tüketimi, modern eleştirmenlerin kendini beğenmiş bir hava içinde omuz silkmekle yetindikleri, Marx'ın sözlerindeki gerçeği tamamıyla doğruluyor:

"Üretim araçlarının sınırsız parçalanması ve bizzat üreticilerin tecridi. İnsan enerjisinin korkunç israfı. Üretim koşullarının giderek artan kötüleşmesi ve üretim araçları fiyatlarında artış — toprak parçaları [*parcels*] mülkiyetinin kaçınılmaz bir yasası." (*Das Kapital*, III, 2, s. 342.)[39]

Baden anketi konusunda bay Bulgakov'un gene başka bir tahrifine değinmemiz gerekiyor. (Eleştirmenler karşılıklı olarak birbirlerini tamamlıyorlar; birisi, belli bir kaynaktan alınan bilginin bir yönünü tahrif ederken, diğeri öbür yönünü tahrif ediyor.) Bay Bulgakov sık sık Baden anketinden aktarmalar yapıyor. Bu nedenle, onun, bu anketi iyi bildiği *sanılabilir*. Bununla birlikte, şunları yazdığını görüyoruz:

"Köylünün olağandışı ve göründüğü kadarıyla öldürücü olan borçluluğu —uvertür böyle diyor, II, 271— köylü çiftçiliği konusundaki edebiyatın yarattığı mitolojinin en değişmez dogmalarından birisini temsil etmektedir. ... Önümüzdeki çalışmalar, yalnızca henüz kuruluşları güçlenmemiş olan [*Tagelöhnerstellen*] en küçük mülklerde, önemli ölçüde borçlanma olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Sprenger, Baden'de yürütülen geniş anketin sonuçlarından elde edilen genel kanıyı şöyle açıklıyor: '... Göreli olarak konuşacak olursak, araştırma yapılan bölgenin büyük bir kısmında, yalnızca gündelikçi-işçilerin ve küçük çiftçilerin toprakları ağır bir ipotek yükü altında bulunmaktadır; ama bunların arasında bile, çoğu durumlarda, borçlanma, panik yaratacak ölçüde büyük değildir. ...' " (272.)

Garip şey! Bir yandan *anketin kendisine değiniliyor, öte yandan* bu anket hakkında yazı yazmış olan Sprenger diye birisinin yalnızca "genel kanı"sı aktarılıyor. Ama şanssızlıktan olsa gerek, Sprenger'in yazısı gerçeklere uzak düşüyor (bu, en azından bay Bulgakov'un aktardığı bölümde böyle;

Spenger'in kitabını okumuş değiliz). Birincisi, anketin yazarları, birçok kez insanı paniğe düşürecek ölçülere *ulaşan şeyin*, kesinlikle küçük köylü mülklerindeki borçlanma olduğunu iddia ediyorlar. İkincisi, bu açıdan bakılacak olursa küçük köylülerin durumlarının (Sprenger'in yazdığı gibi) yalnızca orta ve büyük köylülerden değil, *ama aynı zamanda gündelikçi-işçilerden de daha kötü olduğunu* iddia ediyorlar.

Baden anketi yazarlarının genel olarak çok önemli bir olguyu, yani büyük işletmelerdeki *kabul edilebilen* (yani çiftçinin yıkımına neden olmayacak çapta olduğu için kabul edilebilir olan) *borçlanma sınırlarının küçük işletmelerden çok daha yüksek olduğunu* kaydetmek gerekir. Yukarıda sırasıyla verdiğimiz, büyük, orta ve küçük işletmelerden elde edilen tarım sonuçları konusundaki verilerden sonra, bu olguyu daha fazla açıklamak gereğini duymuyoruz. Anketin yazarları, büyük ve orta işletmeler için kabul edilebilir ve güvencesi olan borçlanmanın (*unbedenklich*), toprak değerinin %40-70'i ya da ortalama olarak %55'i olduğunu hesaplamışlardır. (Tahıl ekimi için dört ve yedi hektar arasında ve bağlar ve sınai bitkiler için ise iki ve dört hektar olarak saptadıkları) küçük işletmeler konusunda, "Sermaye üzerinden *düzenli* kâr ve amortisman ödemeleri *tam anlamıyla* güvence altına alınacaksa, borçlanma sınırları ... mülkün değerinin %30'unu geçmemelidir." demektedirler. (s. 66, B. VI.) (*Anerbenrecht*'in* egemen olduğu yerler, örneğin Unadingen ve Neukirch dışında) üzerinde çalışılan topluluklarda (mülkün değeri ile orantılı olmak üzere) borçlanma yüzdesi, küçük işletmelerden büyük işletmelere doğru gidildikçe düzenli bir biçimde azalmaktadır. Örneğin Dittwar topluluğunda, 1/4 hektara kadar alana sahip olan işletmelerde borçlanma %180,65'e; bir hektardan dört hektara kadar olanlarda %73,07'ye; iki hektardan beş hektara kadar olanlarda %45,73'e; beş hektardan on hektara kadar olanlarda %23,34'e; ve on hektardan yirmi hektara kadar olanlarda ise %3,02'ye eşittir (*agy*, s. 89-90).

* Köylünün ev mülkünün, bölünmeksizin tek bir mirasçıya geçtiği miras hakkı. *–Ed.*

Ama borçlanma yüzdesi, bize, her şeyi açıklamamakta ve anket yazarları aşağıdaki sonuca varmaktadırlar:

"Sonuç olarak, yukardaki istatistikler, gündelikçi-işçilerle orta-köylüler [ki kırsal alanlarda bu kategoriye giren çiftçilere genellikle "orta sınıf" — *Mittelstand* adı verilir] arasındaki sınır da [ortada] yeralan köylü mülkleri sahiplerinin, çoğunlukla, mülklerinin büyüklüğü açısından, kendi üstlerindeki ya da altlarındaki [*tıpkı böyle*!] gruplardan daha kötü bir durumda olduklarına ilişkin, yaygın düşünceyi güçlendirmektedir; çünkü, *orta dereceli* bir borçlanmayı ödeme olanakları bulunmakla birlikte, borçlarını karşılamak onlara zor gelmektedir, bunun nedeni de onların (gündelikçi-işçiler vb. gibi) gelirlerini artıracak *düzenli* bir yardımcı iş elde edememeleridir. ..." "Düzenli birtakım yardımcı işleri olması açısından" gündelikçi-işçiler "çoğunlukla maddi olarak 'orta sınıf'a dahil olanlara göre çok daha iyi bir durumdadırlar, çünkü birçok durumda yapılan hesaplamaların da kanıtladığı gibi, yardımcı iş, çoğu kez, onların *büyük* borçları bile ödemelerini olanaklı kılacak kadar yüksek bir net (yani para olarak) gelir getirmektedir." (*Loc. cit.*, 67.)*

Sonuçta, yazarlar, küçük köylü işletmelerinin izin verilen düzeyle borçlanmalarının "bazan tehlikeli" olabileceğini; bundan dolayı "özellikle *küçük* köylü nüfusun ve bu nüfusla sıkı bir ilişkisi bulunan gündelikçi-işçilerin toprak satın alırken özellikle ihtiyatlı olmalarının zorunlu olduğunu" (98) yineliyorlar.

İşte küçük köylünün burjuva avukatı! Bir yandan, proleterler ve yarı-proleterler arasında "birinci kuşakta olmasa bile ikincisinde" toprak satın alabilecekleri ve çalışkanlıkları ile tutumlulukları sayesinde bu topraktan kocaman bir "net gelir" yüzdesi elde edecekleri umudunu canlandırıyor; öte yandan, özellikle yoksul köylülere, "sürekli bir işleri" olmadığı, yani kapitalistlerin yerleşik işçilere gereksinme duyma-

* Anket yazarları haklı olarak şöyle diyorlar: Küçük köylünün nakit para karşılığında yaptığı satış göreli olarak azdır, ama o, özellikle para gereksinmesi içindedir ve sermayesi olmadığı için, her hayvan salgın hastalığı, her dolu, vb., ona özellikle sert darbe vurur.

dıkları dönemlerde, toprak satın alırken "özellikle ihtiyatlı" davranmalarını öğütlüyor. Ve bütün bunlara karşın, bu bencil yalanları ve sıkıcı bayağılıkları, modern bilimin bulguları olarak kabul eden "eleştiri" budalaları var!

Büyük, orta ve küçük köylüler konusunda ortaya koyduğumuz ayrıntılı verilerin, bay V. Çernov'un bile, onu böylesine dehşete düşürür gibi görünen bir terimi, yani "küçükburjuva" teriminin köylülere uygulandığı zamanki anlamını kavraması için yeterli olduğu düşünülebilir. Kapitalizmin evrimi, yalnızca Batı Avrupa ülkelerinin *genel* ekonomik düzenlerine benzerlikler getirmekle kalmamış, ama aynı zamanda Rusya'yı da batıya yaklaştırmış ve böylece Batı Almanya'daki köylü tarımının *temel özellikleri*, Rusya'dakilere benzemiştir. Bununla birlikte, Rus marksist yazınında bol bol saptanmış olan, Rusya'da köylülük arasındaki farklılaşma süreci başlangıç aşamasındadır; henüz tamamlanmış bir biçime sahip değildir; örneğin henüz ilk bakışta tanınabilen, ayırdedici bir büyük köylü (*Grossbauer*) tipini doğurmuş değildir. Rusya'da köylülüğün oldukça büyük bir kesiminin, yığınsal olarak mülksüzleştirilmesi ve yok edilmesi bizim köy burjuvazimizin "ilk adımlarını" hâlâ büyük çapta gölgelemektedir. Bununla birlikte, batıda, serfliğin kaldırılmasından bile önce başlamış bulunan bu süreç (karş: Kautsky, *Agrarfrage*, s. 27), çok önceden, bir yandan köylü ile "özel mülkedinilmiş" çiftçilik (biz böyle adlandırıyoruz) arasındaki kast engellerinin yok edilmesine ve öte yandan bugün oldukça belirgin nitelikler kazanmış bulunan bir ücretli tarım işçileri sınıfının oluşmasına neden olmuştur.*

Buna karşın, azçok belirgin olan yeni kırsal nüfus tiplerinin doğuşundan sonra bu sürecin durduğunu varsaymak bü-

* 19. yüzyıl Fransası'na değinen bay Bulgakov şöyle yazıyor: "Köylülük, birbirinden kesin olarak ayrılan iki kesime bölünmüştür. Bunlardan birisi proletarya, diğeri ise küçük mülksahipleridir." (II, 176.) Bununla birlikte, "bölünme"nin bununla sona erdiğini düşünen yazar hata ediyor — bu, durmaksızın devam eden bir süreçtir.

yük bir hata olur. Tam tersine, bu süreç doğal olarak sayısız ve değişken koşullara bağlı olarak, kah hızlı, kah yavaş bir biçimde, sürekli olarak devam eder ve değişen tarımsal koşullara vb. göre çok çeşitli biçimlere bürünür. Köylülüğün proleterleşmesi, çok sayıdaki Alman istatistikleri ile aşağıda kanıtlayacağımız üzere, devam etmektedir; bu durum küçük köylülük ile ilgili olarak aktarılan verilerle de açıkça görülmektedir. Yalnızca tarım işçilerinin değil, ama aynı zamanda köylülerin de köyden kente doğru giderek artan kaçışı, kendi içinde, bu büyüyen proleterleşmenin çarpıcı belirtisidir. Ama köylünün yıkımı, zorunlu olarak, onun kente kaçışından önce yeralır; ve bu yıkımdan önce ise ümitsiz bir ekonomik bağımsızlık savaşımı yeralır. Köylülüğün çeşitli tiplerinin tüketim düzeyleri, "net gelir" miktarları ve ücretli emeğin istihdam edilme ölçüsü konusundaki veriler, bu savaşımı çok çarpıcı bir biçimde ortaya sermektedir. Bu savaşımda, başlıca silah, "işe dörtelle sarılmak" ve tutumluluk zihniyeti, daima "Biz boğazımız için çok daha az, ceplerimiz için çok daha fazla çalışıyoruz" zihniyetidir. Savaşımın kaçınılmaz sonucu, zengin, cebi dolu bir çiftçiler azınlığının (birçok durumda —ve özellikle elverişli koşulların bulunmadığı her durumda, örneğin başkente yakınlık, bir demiryolunun yapımı ya da herhangi bir yeni, kârlı ticari tarım dalının açılması vb. gibi durumlarda— önemsiz olan bir azınlığın) doğuşu ve süregelen bir açlık ve ezici bir çalışmanın, köylülerin gücünü sürekli olarak tüketmesi ve toprak ve hayvanların niteliklerinin bozulmasına neden olan, çoğunluğun giderek artan yoksullaşmasıdır. Savaşımın kaçınılmaz sonucu, ücretli emeğe dayanan bir *kapitalist* işletmeler azınlığının doğuşu ve çoğunluğun "yardımcı işlerde" çalışma zorunluluğunun giderek artması, yani onların tarım ve sanayi ücretli işçilerine dönüşmeleridir. Ücretli emek ile ilgili veriler, bugünkü toplum düzeni içinde kaçınılmaz olan, bütün küçük üreticilerin küçük kapitalistler durumuna gelmeleri konusundaki her yerde varolan eğilimi çok açıkça ortaya sermektedirler.

Bir yandan burjuva iktisatçıların, öte yandan her türlü

oportünistlerin, konunun bu yönünden neden kaçındıklarını ve neden bunu yapmaktan kendilerini alıkoyamadıklarını oldukça iyi anlıyoruz. Köylülüğün farklılaşması, kapitalizmin *en derin* çelişkilerini kendi öz *başlangıç* ve daha ilerideki gelişim süreçleri içinde önümüze sermektedir. Bu çelişkilerin tam olarak değerlendirilmesi, kaçınılmaz olarak, küçük köylülüğün kör vadisinin ve umutsuz (kapitalist düzenin tümüne karşı proletaryanın devrimci savaşımının dışında, umutsuz) durumunun anlaşılmasına yolaçar. Bu, en derin ve en az gelişmiş olan çelişkilerin sözkonusu edilmemesi şaşırtıcı değildir; ancak bilinçsiz ve bilisiz kişilerin yadsıyabilecekleri, küçük köylülerin normalin üstündeki çalışmaları ve normalin altındaki tüketimleri olgusundan kaçınmak yönünde bir çaba vardır. Kır burjuvazisinin istihdam ettiği ücretli emek ve kır yoksullarının ücretli çalışmaları sorunu karanlıkta bırakılmıştır. Ve böylelikle bay Bulgakov, bütün bu sorunları açık bir sessizlik içinde pas geçerek, "tarımsal gelişmenin teorisi üzerine" bir "çalışma" sunmaktadır!*

"Köylü çiftçiliğini, köylünün kendi ailesinin emeğinin bü-

* Ya da bundan aşağı kalmayan şöyle açık kaçamakları içermektedir: "... Sanayide çalışan ücretli işçiler küçük toprak parçalarına sahip oldukları zaman, tarım ile sanayinin birleştirilmesine ilişkin sayısız durumlar, ekonomik düzen içinde bir ayrıntıdan [?!] öte geçmemektedir. Bu olguyu, henüz [?] tarımın sanayileşmesinin yeni bir belirtisi ya da tarımın bağımsız gelişmesini kaybetmesi olarak görmek için ortada neden yoktur; bu, yaygınlık açısından çok az önem taşımaktadır (örneğin, Almanya'da, tarımsal toprağın ancak %4,09'u sanayide çalışan ücretli işçilerin ellerindedir)" (*tıpkı böyle*! — II, s. 254-55). İlkin, toprağın önemsiz bir *bölümünün* yüzbinlerce işçinin elinde olması olgusu, bu olgunun "yaygınlık açısından önemsiz" olduğunu kanıtlamaz; daha çok, kapitalizmin küçük çiftçiyi gerilettiğini ve proleterleştirdiğini gösterir. Dolayısıyla, ellerinde iki hektardan az toprak bulunduran çiftçilerin toplamı (bu çiftçilerin sayıları çok fazla olduğu halde durum budur. 5,5 milyon çiftçinin 3,2 milyonunu, yani %58,2'sini, yaklaşık olarak *beşte-üçünü* oluştururlar) tarımsal toprağın toplam alanının "ancak" %5,6'sına sahiptirler. Acaba zeki bay Bulgakov'umuz, buradan hareketle, bütün küçük topraksahipliği ve küçük çiftçilik "olgusu"nun yalnızca bir "ayrıntı" olduğu ve "yaygınlık açısından çok az önem taşıdığı" sonucunu mu çıkaracaktır?? Almanya'daki 5,5 milyon çiftçinin 791.000'i ya da %14,4'ü ücretli sanayi işçisidir: ve bunların ezici çoğunluğunun adam başına iki hektardan az toprağı vardır, yani çiftçilerin toplam sayısının %22,9'unu temsil eden bu 743.000 kişinin her biri iki hektardan az toprağa sahiptir. İkincisi, her zamanki tutumuna uygun olarak, bay Bulgakov *kanıt gösterdiği istatistikleri tahrif etmiştir*. Yanlışlıkla, Alman anketinden aktarma yaptığı sayfa-

tünüyle ya da hemen hemen bütünüyle istihdam edildiği çiftçilik biçimi olarak tanımlayabiliriz. Köylü işletmeleri bile, çok ender olarak tamamen —komşulara yardım etme ya da arasıra ücretli emek gibi— kendi işletmeleri dışındaki işlerle uğraşırlar, ama bu, köylü çiftçiliğinin ekonomik özelliklerini değiştirmez. [Elbette!]" diyor bay Bulgakov. (I. 141.)

Hertz ise biraz daha saf olduğundan kitabın en başında şu çekinceyi koyuyor: "Bundan böyle, küçük ya da köylü işletmeleri [deyimi –ç.] ile daima, çiftçiyi, çiftçinin aile bireylerinin ve istihdam edilen en çok bir ya da iki işçiyi içine alan bir çiftçilik biçimini varsayacağım." (s. 6, Rusça çevirisi, s. 29.) Bir "ücretli işçi"nin kiralanması olayını tartışan *Klein-bürger*lerimiz, sürekli olarak, bir ilişkisi olup olmadığına bakmaksızın sözünü ettikleri tarımın, kendi doğasından gelen "garipliklerini" hemen unutuveriyorlar. Yalnızca yazın çalışsalar bile tarımda, bir ya da iki işçi, hiçbir şekilde küçük bir sayı değildir. Ama temel olan, bunun küçük ya da büyük bir sayı olması değildir; temel olan şey, daha zengin olan *daha fazla mülksahibi olan* ve bizim küçük-burjuva şövalyelerimizin, onların "zenginliklerini" ve "gelişme"lerini, kitlenin çoğunluğunun zenginliği olarak göstermekten mutluluk duydukları köylülerin ücretli işçileri istihdam etmeleridir. Ve bu tahrifata daha uygun bir görüntü verebilmek için, bu şövalyeler heybetli bir biçimde şöyle diyorlar: "Köylü, bir proleterden daha az olmamak üzere çalışan bir kişidir." (Bulgakov, II, 288.) Ve yazar, "İşçi partilerinin bugüne dek karakteristik olan köylülere karşı düşmanca tutumlarını [onlar için bugüne dek karakteristik olan!] giderek kaybetmeleri olgusu"ndan duyduğu memnunluğu açıklıyor (289). "Görüldüğü gibi, onlar köylü mülkiyetinin bir sömürü aracı olmayıp emeğin uygulanması için bir koşul olduğu gerçeğini bugüne dek hesaba katmadılar." İşte tarih böyle yazılıyor! Açıkçası,

sından (*Statistik des Deutschen Reichs*, B, 112, s. 49), *bağımsız* ticaret yapan çiftçilere ait olan toprak alanlarını gösteren sayıları almıştır. Bağımlı, ticaret çiftçileri (yani ücretli sanayi işçileri) tarımsal toprağın tamamının, *ancak* %1,84'ünü ellerinde tutarlar. 791.000 ücretli işçi toplam toprak alanının %1,84'üne sahip iken, 25.000 büyük topraksahibi bu toprak alanının %24'ünü ellerinde tutarlar. Gerçekten çok önemsiz bir "ayrıntı"!

şunu söylemekten kendimizi alamıyoruz: Baylar, tahrif ediniz, ama ölçüyü kaçırmayın! Ve aynı bay Bulgakov (ne denli doğru olduklarını tekrar tekrar gösterdiğimiz) her türden araştırmadan, tanımlamadan ve monograflardan vb. alınmış 800 sayfalık bir "aktarmalar" demetini kapsayan iki ciltlik bir "inceleme" yazdı. Ama bir kez olsun, *gerçekten bir kez bile olsun*, mülkiyetleri bir sömürü aracı olan köylülerle, mülkiyetleri "basitçe" emeğin uygulanması için bir koşul olan köylüler arasındaki ilişkileri inceleme çabasını göstermedi. *Bir kez bile*, ücretli emek istihdam eden köylülerin, ücretli emek istihdam etmediği gibi, kendileri de ücretli işçi olarak çalışmayan köylülerin ve ücretli işçi olarak çalışan köylülerin işletmelerinin tipleri, yaşam düzeyleri vb. ile ilgili olan sistematik istatistikleri ortaya koymadı. (Yukarda gösterdiğimiz gibi, bu istatistikler, kendisinin aktarma yaptığı kaynaklarda bulunuyordu.) Dahası var. "Köylü ekonomisinin [*genel olarak* köylü ekonomisinin!] gelişmesini" kanıtlamak amacıyla, *Grossbauer* ile ilgili verileri ve bazılarının gelişmesini ve diğerlerinin ise yoksullaşması ve proleterleşmesini doğrulayacak düşünceleri ortaya koyduğunu gördük. Sanki halivakti yerinde olan köylü tarımı ile burjuva girişimci köylü tarımı aynı şey değilmiş gibi, "hali-vakti yerinde olan köylü işletmelerin"in (II,138; genel sonuç için karş: s. 456) doğuşunda bile genel bir "toplumsal yeniden doğuş" (*tıpkı böyle*!) görebilmektedir. Bu çelişkiler ağından kendisini kurtarmak için tek çabası, aşağıdaki daha da karmaşık olan tezdir:

"Elbette köylülük, homojen bir kitle oluşturmamaktadır; bunu yukarda gösterdik [herhalde çiftçilerin sanayideki ücretli emeği oluşturdukları konusundaki küçük ayrıntıyı içeren tezinde göstermiştir?]; burada farklılaşma yönündeki bir eğilimle düzeyleri bir tutma yönündeki eğilim arasında sürekli bir savaşım süreci yeralmaktadır. Ama bu farklılıklar ve hatta bireysel çıkarlar arasındaki çelişki, işçi sınıfının çeşitli grupları arasındaki, kır ve kent işçilerinin arasındaki, vasıflı emek ve vasıfsız emek arasındaki, sendika üyeleriyle sendikalara üye olmayanlar arasındaki farklılık ve çelişki-

lerden daha mı büyüktür? Ancak işçi sınıfı arasındaki bu farklılıkları tamamıyla bir yana itersek (ki bunu yapan bazı araştırmacılar, dördüncüye ek olarak, beşinci bir toplumsal katmanın varlığını görüyorlar), sözde homojen olan işçi sınıfı ile heterojen olan köylülük arasında bir ayrım yapabiliriz." (288.) Ne kadar dikkate değer, derin bir tahlil! Uğraşılar arasındaki farklılıklar ile sınıflar arasındaki farklılıkları birbirine karıştırmak; yaşam düzeyindeki farklılıklar ile toplumsal üretim düzeninin çeşitli sınıflarının farklı durumlarını birbirine karıştırmak — günümüzde moda olan "eleştiricilik"in* bilimsel ilkelerden tamamen yoksun oluşunun ve "sınıf" kavramını yok etmek ve sınıf savaşımı düşüncesini ortadan kaldırmak konusundaki pratik eğiliminin bundan daha iyi kanıtı mı olur? Tarım işçisi, günde elli kopek kazanır; ücretli işçi istihdam eden girişimci köylü, günde bir ruble kazanır; başkentte çalışan fabrika işçisi, günde iki ruble kazanır; ildeki küçük patron ise, günde 1,5 ruble kazanır. Azçok politik bilince sahip olan bir işçi, hiç zorluk çekmeden, bu çeşitli "sınıflar"ın temsilcilerinin hangi sınıfa dahil olduklarını ve bu çeşitli "sınıflar"ın toplumsal eylemlerinin hangi yönde olacağını söyleyebilir. Ama üniversite biliminin temsilcisi için, ya da modern "eleştirmen" için, bu, özümsenmesi tamamen olanaksız olan çok derin bir bilgeliktir.

* İşçi sınıfının *sözde* homojenliğine değinmek olgusunun E. Bernstein ve bütün yandaşlarının en gözde tezlerinden birisi olduğunu anımsayalım. Ve "farklılaşma"ya gelince; *Eleştirel Düşünceler* adlı yapıtında: farklılaşmanın olduğunu, ama aynı zamanda düzeylerin eşitlenmesinin de yeraldığını; nesnel bir uzman için her iki sürecin de aynı derecede önemli olduğunu (tıpkı Izyaslav'ın Yaroslav'ı yenip yenmemiş olmasının Şçedrin'in nesnel tarihçisi açısından hiçbir fark olmaması gibi)[40] kesinlikle gözleyen bay Struve idi. Para ekonomisinde bir gelişme vardır, ama aynı zamanda doğal ekonomiye de geri dönüşler vardır. Büyük-ölçekli fabrika üretiminde bir gelişme vardır. Ama aynı zamanda kapitalist ev sanayisinde de bir gelişme vardır (Bulgakov, II, 88: "*Hausindustrie* hiçbir yerde Almanya'daki kadar yokolmaya yakın değildir"). "Nesnel" bir bilimadamı olguları dikkatle toplamalı ve tutarlı bir görüş elde etmek ve sürecin tümüyle ilgili genel bir fikir inşa etmek için en ufak bir çaba bile göstermeksizin, her şeyi "bir yandan" not ederken "öte yandan" da (Gœthe'nin Wagner'i gibi) "kitaptan kitaba, sayfadan sayfaya atlamalı"dır.

VIII. 1882 VE 1895 YILLARINDA ALMAN TARIMI KONUSUNDAKİ GENEL İSTATİSTİKLER ORTA-BÜYÜKLÜKTEKİ İŞLETMELER SORUNU

Köylü tarımının, modern tarımın ağırlık merkezi olması nedeniyle, bizim açımızdan özellikle önemli olan, köylü tarımının ayrıntılı istatistiklerini incelemiş bulunuyoruz. Şimdi Alman tarımı üzerindeki genel istatistiklere geçelim ve "eleştirmenler"in bu istatistiklerden çıkardıkları sonuçların doğruluklarını araştıralım. Aşağıda, 1882 ve 1885 yıllarında yapılan nüfus sayımlarının başlıca sonuçları kısaca verilmektedir [Tablo 5]:

Marksistler ve "eleştirmenler"in birbirlerinden farklı olarak yorumladıkları bu değişim tablosuna ilişkin olarak üç koşulun incelenmesi gerekmektedir: en küçük işletmelerin sayılarındaki artış; tablomuzda yüz hektarın üzerindekiler sütununda yeralan latifundiaların sayılarındaki, yani 1.000 hektarın üzerinde alana sahip olan işletmelerin sayılarındaki artış ve son olarak en çarpıcı olgu olan ve en hararetli tartışmalara neden olan (5-20 hektarlık), orta-köylü işletmelerinin sayılarındaki artış.

En küçük işletmelerin sayılarındaki artış yoksulluk ve proleterleşmedeki muazzam bir artışın belirtisidir; çünkü iki hektarın altında alana sahip olan işletme sahiplerinin ezici çoğunluğu, geçimlerini tek başına tarımdan sağlayamadıklarından, yardımcı bir iş, yani ücretli iş aramak zorundadırlar. Elbette istisnalar vardır: özel ekim, bağcılık, sebze ekimi, sınai meyvecilik, genel olarak kentin çevresinde yapılan çiftçilik vb., bir-buçuk hektarlık toprak üzerinde bile bağımsız (hatta bazı durumlarda küçük olmayan) çiftçilerin varlıklarını sürdürmelerini olanaklı kılar. Ama üç milyonluk bir toplama ulaşan bu işletmelerin içinde, bu istisnalar oldukça önemsizdir. (Toplam sayının beşte-üçünü temsil eden) bu küçük "çiftçiler" kitlesinin *ücretli işçiler* oldukları olgusu, çeşitli kategorilerdeki çiftçilerin yaptıkları esas işe ilişkin Alman istatistikleri tarafından çarpıcı bir biçimde kanıtlanmıştır. Aşa-

[TABLO 5]

Işletme Grupları	İşletmeler Sayısı (Bin)		Ekili Alan (Bin Hektar)		Göreli Sayılar				Mutlak Artma ya da Azalma	
					İşletmeler		Alan			
	1882	1895	1882	1895	1882	1895	1882	1895	Çiftlik	Alan
2 hektardan az toprağı olanlar	3.062	3.236	1.826	1.808	58,0	58,2	5,7	5,6	+174	-18
2-5 hektar toprağı olanlar	981	1.016	3.190	3.286	18,6	18,3	10,0	10,1	+35	+96
5-20 hektar toprağı olanlar	927	999	9.158	9.722	17,6	18,0	28,7	29,9	+72	+564
20-100 hektar toprağı olanlar	281	282	9.908	9.870	5,3	5,1	31,1	30,3	+1	-38
100 hektardan fazla toprağı olanlar	25	25	7.787	7.832	0,5	0,4	24,5	24,1	±0	+45
Toplam	*5.276*	*5.558*	*31.869*	*32.518*	*100*	*100*	*100*	*100*	*+282*	*+649*

gıda bu istatistiklerin kısa bir özeti bulunmaktadır [Tablo 6]:

[TABLO 6]

Çiftçi Grupları	Esas İşlerine Göre Köylülerin Sınıflandırılması (Yüzde)				Toplam	Yardımcı İşleri Olan Bağımsız Çiftçiler (%)
	Bağımsızlar		Bağımsız Olmayan Emek	Diğer İşler		
	Tarım	Ticaret vb.				
2 hektardan az topraklılar	17,4	22,5	50,3	9,8	100	26,1
2-5 hektar topraklılar	72,2	16,3	8,6	2,9	100	25,5
5-20 hektar topraklılar	90,8	7,0	1,1	1,1	100	15,5
20-100 hektar topraklılar	96,2	2,5	0,2	1,1	100	8,8
100 hektardan fazla topraklılar	93,9	1,5	0,4	4,2	100	23,5
Ortalama	*45,0*	*17,5*	*31,1*	*6,4*	*100*	*20,1*

Dolayısıyla, Alman çiftçilerinin sayılarının toplamının ancak %45'i, yani *yarısından azı*, *esas* işçilerinin çiftçilik olması açısından bağımsızdırlar. Ve bu bağımsız çiftçilerin bile *beşte*-birinin (%20,1'inin) ek işleri vardır. Çiftçilerin %17,5'inin esas işi ticaret, pazar için sebze üretimi, meyvecilik, sanayi ve benzerleridir (bu işlerinde "bağımsızdırlar", yani ücretli işçi durumunda değil, ama patron durumundadırlar). Çiftçilerin *hemen hemen üçte-biri* (%31,1) ücretli işçidirler ("bağımsız değildirler", sanayi ya da tarımın çeşitli dallarında istihdam edilmektedirler). Çiftçilerin %6,4'ünün esas işleri, büro çalışmasıdır (askerî serviste, sivil serviste vb.), serbest mesleklerdir vb.. İki hektarın altında toprağa sahip olan çiftçilerin *yarısı* ücretli işçidir, bu 3.200.000 "mal sahibi" arasındaki "bağımsız" çiftçiler, küçük bir azınlığı,

yani ancak toplamın %17,4'ünü temsil ederler. Bu sayının %17'si, yani *dörtte-biri* (%26,1) *yardımcı* işler yaparlar. (Tıpkı yukarda sözünü ettiğimiz %50,3'lük grup gibi) esas işleri olarak değil, ama ek bir iş olarak ücretli işçilik yaparlar. 2-5 hektar arasında toprağa sahip olan çiftçilerin bile ancak yarıdan biraz fazlası (1.016.000 çiftçiden 546.000'i) yardımcı işleri olmayan bağımsız çiftçilerdir.

Gerçekten tarımda çalışan insanların toplam sayısının arttığını (yukarda gösterdiğimiz üzere, hatalı olarak) iddia eden bay Bulgakov'un, bunu "bağımsız işletmelerin sayılarındaki artış" ile —ki halihazırda biz, bunun, esas olarak büyük işletmelerin zararına olarak artan orta-köylü işletmeleri olduğunu biliyoruz— açıklarken ortaya serdiği tablonun nasıl şaşılacak kadar yanlış olduğunu burada görüyoruz. (II, 133.) Orta-köylü işletmelerinin toplam işletme sayısına oranla (%17,6'dan %18'e yükselmesi, yani %0,4'lük bir artma göstererek) en büyük gelişmeyi göstermiş olması olgusu, hiçbir şekilde, tarımsal nüfustaki artışın, temelinde, orta-köylü işletmelerinin sayılarındaki artışa bağlı olduğunu kanıtlamaz. Çiftliklerin sayılarındaki genel artışa en çok hangi kategorinin katıldığı sorununa gelince, elimizde iki düşünceye hiç açık kapı bırakmayan doğrudan veriler var: işletmelerin toplam sayısı 282.000 kadar bir artış göstermiş ve bu sayının 174.000'ini ise iki hektarın altında toprağa sahip olan işletmeler oluşturmuştur. Sonuç olarak (eğer gerçekten artmış ise), tarımsal nüfusun artmasının, kesinlikle bağımsız olmayan işletmelerin sayılarındaki artış ile açıklanması gerekir (çünkü iki hektarın altında toprağa sahip olan çiftçiler yığını bağımsız değildir). En yüksek artış, küçük parçalara bölünmüş işletmelerde görülür. Bu ise büyüyen *proleterleşmenin* belirtisidir. 2-5 hektar arasında toprağa sahip olan işletmelerde (35.000'i bulan) bir artış bile, tamamen *bağımsız* işletmelerin artan sayılarına bağlanamaz, çünkü toplam sayıları 1.016.000'i bulan bu çiftçilerden ancak 546.000'inin ek kazançları yoktur ve bağımsızdırlar.

Şimdi büyük işletmelere gelelim. İlk olarak (bütün savu-

nucuların fikirlerini çürütmek açısından son derece önemli olan) aşağıdaki karakteristik olguya değinmeliyiz: Tarım ile diğer çalışmaların birleşmesi, çeşitli çiftçi kategorileri bakımından farklı ve birbirine karşıt bir anlam taşır. Bu olgu, küçük çiftçiler arasında, proleterleşmeyi ve bağımsızlığın azalmasını gösterir; çünkü bu kategoride, tarım, ücretli işçilerin, küçük zanaatçıların, küçük tüccarların vb. işlerine benzer işlerle birleşmiştir. Büyük çiftçiler arasında ise, ya hükümetle ilgili görevler, askerlik vb. gibi bir ortam sonucunda toprak mülkiyetinin politik önemindeki bir artışı ya da tarımın ormancılık ve tarımsal sanayilerle birleştiğini gösterir. Bilindiği gibi, sonuncu olgu, tarımda *kapitalist* ilerlemenin en karakteristik belirtilerinden birisidir. "Bağımsız" çiftçiliği temel uğraşları olarak kabul eden (ve tarıma işçiler olarak değil, ama patronlar olarak katılan) çiftçilerin yüzdesinin, işletme büyüklüklerindeki (%17-72-90-96'lık) artışlarla kesin olarak artmasının, ama öte yandan 100 hektar ve üzerinde toprağa sahip olan işletmeler kategorisinde ise %93'e düşmesinin nedeni budur. Bu grupta yeralan çiftçilerin %4,2'si ("diğer çalışmalar" başlığı altında) büro çalışmasını temel uğraşları olarak kabul ederler; %0,4'ü ise "bağımsız olmayan" çalışmayı temel uğraşları olarak kabul ederler (burada tartışılan şey, ücretli işçiler değil, ama yöneticilerdir, deneticilerdir vb., karş: *Statistik des Deutschen Reichs*, B. 112, s. 49). Tıpkı bunun gibi, ek işlerle uğraşan bağımsız çiftçilerin yüzdesi, kesin bir şekilde işletmelerin büyüklüklerindeki (%26-25-15-9'luk) artış ile azalmakta, ama 100 hektar ve daha fazla toprağa sahip olan çiftçiler arasında (%23) ise büyük ölçüde artmaktadır.(100 hektar ve daha fazla toprağa sahip olan) büyük işletmelerin sayılarına ve işgal ettikleri toprağın alanına bakılacak olursa, yukarda verilen istatistikler, bu işletmelerin toplam işletme sayısı ve toplam alan içindeki paylarında bir *azalma* olduğunu gösterir. Burada akla bir soru geliyor: bu durum, bay Bulgakov'un varsaymakta acele ettiği gibi, küçük ve orta-köylü çiftçiliğinin büyük-ölçekli çiftçiliğe yer bırakmadığını mı anlatmaktadır?

Biz, bu düşünceyi paylaşmıyoruz; ve bu nokta üzerinde Kautsky'yi hırsla itip kakan bay Bulgakov'un yaptığı, yalnızca, Kautsky'nin bu konu ile ilgili düşüncesini çürütmekteki yeteneksizliğini ortaya sermektir. İlkönce, büyük işletmelerin oranlarındaki azalma, çok azdır (işletme sayısı olarak toplam işletme sayısının %0,02'si kadar, yani %47'den %45'e bir düşüş olmuş; alan olarak ise toplam işletme alanlarının %0,35'i kadar, yani %24,43'ten %24,088'e düşüş olmuştur). Tarımın yoğunlaşması ile birlikte, işletme alanında az miktarda bir azaltma yapmanın bazı durumlarda *zorunlu olduğu* ve büyük çiftçilerin işçi sağlamak amacıyla mülkün merkezinden uzakta olan küçük toprak parçalarını kiraladıkları genellikle bilinen bir olgudur. Doğu Prusya'daki büyük ve küçük-ölçekli işletmelerin ayrıntılı tanımını yapan yazarın, büyük toprak mülkiyetine ilişkin olarak küçük toprak mülkiyetinin oynadığı yardımcı rolü açıkça ortaya koyduğunu ve işçilerin yerleşmesini hararetle önerdiğini yukarda kanıtlamış bulunuyoruz. İkincisi, küçük-ölçekli tarımın büyük-ölçekli tarımı yok etmesinden sözedilemez, çünkü işletmelerin *büyüklükleri* ile ilgili veriler, *üretimin ölçeğini* değerlendirebilmek için henüz yeterli değildir. Büyük-ölçekli tarımın bu yönde hatırı sayılır ölçüde bir ilerleme gösterdiği olgusu, makine kullanımı (yukarıya bakınız) ve sınai tarım (bunları aşağıda oldukça ayrıntılı bir biçimde inceleyeceğiz, çünkü bay Bulgakov bu konu ile ilgili olarak Alman istatistiklerinin şaşılacak derecede yanlış bir yorumunu getiriyor) ile ilgili istatistiklerle reddedilmesi olanaksız bir biçimde kanıtlanmıştır. Üçüncüsü, 100 hektar ve daha fazla alana sahip olan işletmeler grubu içinde *latifundialar* yani 1.000 hektar ve daha fazla toprağa sahip olan işletmeler önemli bir yer tutmaktadır. Bu işletmelerin sayıları orantılı bir şekilde orta-köylü işletmelerinden çok daha fazla artmış, yani 515'ten 572'ye çıkarak %11'lik bir artış göstermiştir. Öte yandan, orta-köylü işletmelerinin sayısı ise 926.000'den 998.000'e yükselmiş, yani %7,8'lik bir artış göstermiştir. Latifundiaların alanları 708.000 hektardan 802.000 hektara yükselmiş,

yani 94.000 hektar *artmıştır*. 1882 yılında latifundialar, ekilen toprakların toplamının %2,22'sini kaplıyordu; 1895 yılında ise kapladıkları alan, ekilen toprakların toplamının %2,46'sı idi. Bay Bulgakov, yaptığı çalışmada, bu konu ile ilgili olarak, *Naçalo*'da, Kautsky'ye yönelttiği temelsiz itirazlarını, daha da temelsiz olan aşağıdaki genelleme ile tamamlıyor:

"Büyük-ölçekli tarımın çöküşünün bir göstergesi, tarımdaki ilerleme ve yoğun tarımın büyümesi ile işletmelerin parçalanmasının birbirine koşut gitmesi gerektiği halde, latifundialardaki artıştır. ..." (II, 126.) Bay Bulgakov büyük-ölçekli tarımda "latifundia [!] soysuzlaşması" konusunda ilgisizce konuşmaya devam ediyor. (II, 190, 363.) "Bilgin"imiz ne kadar dikkate değer bir mantık ile akıl yürütüyor: *Eğer* çiftçiliğin yoğunlaşması ile birlikte işletmelerin büyüklüklerinde *arasıra* yeralan azalma, üretimdeki bir artışı gerektiriyorsa, *bu durumda*, latifundiaların alanlarında ve sayılarındaki bir artış, *genel olarak* bir çöküşün belirtisi olmalıdır! Ama eğer mantık bu denli kötü ise, niçin istatistiklere dönerek onların yardımını istemiyoruz? Bay Bulgakov'un bilgi aldığı kaynak, latifundia çiftçiliği hakkında bir yığın veri içeriyor. Rakamların bazılarını veriyoruz: 1895 yılında, en büyük tarım girişimlerinin 572'si 1.159.674 hektarlık bir alanı kaplıyorlardı. Bu alanın 802.000 hektarı da ormanlarla kaplı idi (bu latifundia sahiplerinin bir kısmı daha önce kereste tüccarı idiler, çiftçi değildiler). Her türlü çiftlik hayvanları bu çiftçilerin %97,9'u tarafından, çeki hayvanları ise gene bunların %97,7'si tarafından besleniyordu. Bu gruptakilerin 555'i makine kullanıyorlardı ve gördüğümüz gibi çeşitli tipteki makinelerin kullanımının yeraldığı durumların *azami sayısı* bu gruptadır; buharlı pulluklar 81 işletme tarafından ya da latifundia işletmelerinin toplam sayısının %14'ü tarafından kullanılmakta; çiftlik hayvanları ise aşağıdaki gibi beslenmektedir: 148.678 baş sığır, 55.591 at, 703.813 koyun ve 53.543 domuz. Bu işletmelerin 16'sı şeker rafineleriyle, 228'i içki fabrikalarıyla, 6'sı bira fabrikalarıyla, 16'sı nişasta fabrika-

larıyla, ve 64'ü değirmenlerle birleşmişlerdir. Bu işletmelerin 211'inin şeker pancarı ekimi yapması (bu tahılın ekimine 26.000 hektar ayrılmıştır), 302'sinin sınai amaçlar için patates ekimi yapması, 21'inin (işletme başına 87 olmak üzere, 1.882 inek ile) kentlere süt satması ve 204'ünün (işletme başına 89 olmak üzere, 18.273 inek ile) sütçülük kooperatifleri topluluklarına dahil olmaları olgusuna bakılarak yoğunlaşma hakkında hüküm verilebilir. Gerçekten çok garip bir "latifundia soysuzlaşması"!

Şimdi orta-köylü işletmelerine (alanları 5-20 hektar arasındakilere) geçelim. Bunların işletmelerin toplam sayısı içinde temsil ettikleri oran %17,6'dan %18'e (+0,4 yüzde olarak) yükselmiş; toplam işletme alanları içindeki oranları ise %28,7'den %29,9'a (+1,2 yüzde olarak) yükselmiştir. "Marksizmin her yıkıcısı"nın bu sayıları elinde koz olarak görmesi oldukça doğaldır. Bay Bulgakov bu sayılardan "büyük-ölçekli tarımın, küçük-ölçekli tarım tarafından safdışı edilmesi", "merkezileşmeye karşıt bir eğilimin" ve buna benzer şeylerin varolduğu sonucuna varıyor. Özellikle "köylülük" konusunda sınıflandırılmamış istatistiklerin özellikle elverişsiz olduğuna ve kolayca hataya yolaçtığına yukarda değindik; küçük girişimlerin oluşması ve köy burjuvazisinin "gelişme" süreçlerinin, çoğunluğun yoksullaşmasını ve proleterleşmesini en uygun biçimde gizleyebilecekleri alan özellikle budur. Bir bütün olarak Alman tarımında bir yandan büyük-ölçekli kapitalist tarımın sugötürmez gelişmesini (latifundiaların büyümesi, makinelerin kullanımındaki artış ve tarımsal sanayilerin gelişmesi) görüyoruz; öte yandan proleterleşme ve yoksullaşma açısından çok daha sugötürmez bir büyüme var (kentlere akın, toprak parçalanmasının genişlemesi, küçük toprak parçaları üzerindeki köylü mülkiyeti sayısının artması, ek ücretli işlerin artışı, küçük köylülerin yiyecek tüketimlerindeki düşüş vb.). Dolayısıyla, bu süreçlerin "köylülük" arasında revaçta olmaması açıkça olanaksızdır ve olasılık dahilinde olamaz. Dahası, ayrıntılı istatistikler bu süreçleri açıkça belirlemekte ve bu durumda işletmelerin büyüklükle-

ri ile ilgili verilerin tek başlarına tamamıyla yetersiz oldukları düşüncesini güçlendirmektedir. Dolayısıyla Kautsky, Alman tarımındaki kapitalist gelişmenin genel durumunu esas almak suretiyle, bu istatistiklerden hareket ederek, küçük-ölçekli üretimin büyük-ölçekli üretime karşı başarılı olmaya başladığı sonucuna varmanın yanlışlığını haklı olarak belirtti.

Bununla birlikte, "orta-köylü işletmelerinin" sayılarındaki artışın, mal sahipliğindeki, zenginlikteki bir artışın değil, ama *yoksulluktaki bir artışın* belirtisi olduğunu kanıtlayan bol sayıda, doğrudan veriye sahibiz. Bay Bulgakov'un gerek *Naçalo*'da ve gerek kitabında çok beceriksizce kullandığı, çeki hayvanları ile ilgili verilere başvuralım. Orta-ölçekli tarımın gelişmekte olduğu ve büyük-ölçekli tarımın ise çökmekte olduğuna ilişkin kendi iddiasına değinen bay Bulgakov şunları yazıyordu: "Eğer bunun için daha fazla kanıt gerekiyorsa, o zaman emek-gücünün miktarı konusundaki kanıtlara çeki hayvanlarının sayıları konusundaki kanıtları ekleyebiliriz. Aşağıdaki tablo [Tablo 7] açık ve okunaklıdır:"*

[TABLO 7]

[Gruplar]	Tarla Çalışmasında Hayvanlardan Yararlanan İşletmelerin Sayısı		Fark
	1882	1895	
2 hektara kadar	325.005	306.340	-18.665
2-5 hektar	733.967	725.584	-8.383
5-20 hektar	894.696	925.103	+30.407
20-100 hektar	279.284	275.220	-4.064
100 hektardan fazla	24.845	24.485	-360
Toplam	*2.257.797*	*2.256.732*	*-1.065*

* Bay Bulgakov'un verdiği tabloyu aynen alıyoruz, yalnızca toplamları ekliyoruz.

Çeki hayvanlarından yararlanan işletmelerin sayısı, küçük işletmelerde olduğu gibi büyük işletmelerde de bir düşüş gösterdi ve yalnızca orta dereceli işletmelerde bu sayıda bir artma oldu." (*Naçalo*, n° 1, s. 20.)

Bay Bulgakov'un, alelacele kaleme alınmış bir dergi yazısında, çeki hayvanları hakkındaki istatistiklerin mantıksal olarak götürdükleri sonuca *taban tabana karşıt* bir sonuca varınak suretiyle yanılmasını mazur görebiliriz. Ama "keskin bilim adamımız" bu hatayı "anketinde" yineledi. (Cilt II, s. 127, hatta burada +30,407 ve -360 rakamlarını, hayvanların sayılarını belirleyen rakamlar olarak kullandı. Oysa bu sayılar çeki hayvanlarından yararlanan işletmelerin sayılarını belirlemektedirler, ama elbette bu nokta önemsizdir.)

"Büyük-ölçekli tarımın çöküşü"nden (II, 127) bu denli cesaretle sözeden "keskin bilim adamı"mıza soruyoruz: Orta-köylü işletmelerinin *toplam sayıları* 72.000 kadar bir artış gösterirken (II, 124), çeki hayvanlarına sahip olan orta-köylü işletmelerinin sayılarındaki 30.000'lik artışın anlamı nedir? Çeki hayvanlarına sahip olan orta-köylü işletmelerinin *yüzdesinin düşmekte olduğu* açıkça görülmüyor mu? Durum böyle olduğuna göre ve veriler ise kendisinin mutlak rakamları aldığı kitabın aynı sayfasında ve aynı tablosunda bulunduğuna göre, bay Bulgakov'un 1882 ve 1895 yıllarında çeki hayvanları besleyen çeşitli işletme kategorilerinin *yüzdelerini* araştırması gerekmez miydi? (*Statistik des Deutschen Reichs*, B. 112, s. 31.)

Verileri buraya aktarıyoruz [Tablo 8]:

Dolayısıyla, çeki hayvanlarına sahip olan işletmeler *ortalama olarak* %2'den fazla bir azalma göstermişler, ama bu düşüş, küçük ve orta-köylü işletmelerinde *ortalamanın üzerinde*, büyük işletmelerde ise *ortalamanın altında* olmuştur.* Üstelik, "hayvan gücünün, özellikle büyük işletmelerde

* En küçük azalma, ancak göreli olarak önemsiz bir bölümü çeki hayvanları besleyen en küçük çiftçiler arasında gözlenmiştir. Çeki hayvanlarının bileşiminin iyileşen, yani daha fazla sayıda at ve öküz ve göreli olarak daha az sayıda inek besleyenlerin kesinlikle bu işletmeler arasında (ve *yalnızca* bunlar arasında) yeraldığını ileride göreceğiz. Alman anketi (s.32) ya-

[TABLO 8]

[Gruplar]	Çeki Hayvanlarını Kullanan İşletmelerin Sayısı		Fark
	1882	1895	
2 hektardan az	10,61	9,46	-1,15
2-5 hektar	74,79	71,39	-3,40
5-20 hektar	96,56	92,62	-3,94
20-100 hektar	99,21	97,68	-1,53
100 hektardan fazla	99,42	97,70	-1,72
Toplam	*42,79*	*40,60*	*-2,19*

buharla çalışan (buharlı pulluklar vb.) makineler de dahil olmak üzere, çeşitli makine cinsleri biçiminde mekanik güç ile sık sık yer değiştirdiği" unutulmamalıdır. (*Statistik des Deutschen Reichs*, B. 112, s. 32.)

Bu nedenle, eğer (alanları 100 hektar ve üzerindeki) büyük işletme gruplarında çeki hayvanlarının sayısı 360 kadar azalıyor ise ve eğer aynı zamanda buharlı pullukların sayıları (1882 yılında 710 ve 1895 yılında ise 1.325 olmak üzere) 615 kadar *artıyorsa*, o halde, bir bütün olarak alındığı takdirde, büyük-ölçekli üretimin yitime uğramamış olduğu, tersine kazançlı çıktığı açıktır. Sonuç olarak (tarla işlerinde hayvanların kullanılması ya da hayvanların yerine buhar gücünün konulması açısından) Alman çiftçileri arasında çiftçilik koşullarını *iyileştiren* tek grubun, işletmeleri 100 hektar ve daha fazla olan *büyük* çiftçiler oldukları sonucuna varıyoruz. Geriye kalan bütün diğer gruplarda çiftçilik koşulları bozulmuştur; ve *bu koşulların en çok bozulduğu grup ise*,

zarlarının haklı olarak belirttikleri gibi, en küçük toprak parçaları üzerinde yaşayan köylüler çeki hayvanı beslemekte ve bu hayvanları yalnızca toprağı sürmek için değil, ama bunun yanısıra "ücret karşılığında yapılan ek işler"de de kullanmaktadırlar. Dolayısıyla, çeki hayvanları sorununu tartışırken bu küçük toprak parçalarını hesaba katmak hatalı olur. Çünkü bunların tamamıyla ayrıksın koşulları vardır.

içlerinde çeki hayvanlarından yararlanan işletmelerin yüzdesinin *en çok* düşüş gösterdiği *orta-köylü işletmelerdir*. Çeki hayvanlarına sahip olma açısından (100 hektar ve daha fazla alana sahip olan) büyük işletme yüzdeleri ve (5-20 hektar arasında toprağa sahip olan) orta büyüklükteki işletme yüzdeleri arasındaki fark, önceleri (99,42 ve 96,56 olmak üzere) %3'ten azdı; bugün bu fark (97,70 ve 92,62 olmak üzere) %5'ten fazladır.

Kullanılan çeki hayvanlarının cinsleri üzerindeki veriler bu sonucu daha da güçlü olarak doğrulamaktadır. Çiftçilik ne kadar küçük ise, cinsler de o kadar zayıftır: Tarla çalışmasında oldukça zayıf olan, göreli olarak az sayıda öküz ve at ile fazla sayıda *inek* kullanılır.

1882 ve 1895 yılları için, durumu bu açıdan ortaya koyan veriler aşağıdadır:

Çeki hayvanları kullanan 100 işletme için veriler [Tablo 9]:

[TABLO 9]

[Gruplar]	Yalnız İnekler			Atlar ya da Öküzlerle Birlikte İnekler		
	1882	1895	[Fark]	1882	1895	[Fark]
2 hektardan az	83,74	82,10	-1,64	85,21	83,95	-1,26
2-5 hektar	68,29	69,42	+1,13	72,95	74,93	+1,98
5-20 hektar	18,49	20,30	+1,81	29,71	34,75	+5,04
20-100 hektar	0,25	0,28	+0,03	3,42	6,02	+2,60
100 hektardan fazla	0,00	0,03	+0,03	0,25	1,40	+1,15
Ortalama	*41,61*	*41,82*	*+0,21*	*48,18*	*50,48*	*+2,30*

En büyük bozulma orta-köylü işletmeleri grubunda yeralmak üzere (belirtilen nedenden dolayı, küçük toprak parçaları üzerinde kurulmuş olan işletmeler hesabına katılmamıştır), kullanılan çeki hayvanlarının cinsleri açısından genel bir bozulma görüyoruz. Bu grupta, çeki hayvanlarına sahip olan işletmelerin toplam sayısı üzerinden olmak üzere, diğer hayvanların yanısıra *inekleri* kullanmak zorunda olanların ve *yalnızca inek* kullanmak zorunda olanların yüzdesi *diğerlerinin hepsinden çok* artmıştır. Günümüzde, çeki hayvanlarına sahip olan orta-köylü işletmelerinin üçte-birinden çoğunda, tarla çalışmalarında inekler kullanılmakta (ki bu durum, doğal olarak, toprağın daha kötü bir biçimde sürülmesine ve sonuçta tahıl veriminde olduğu kadar süt veriminde bir düşmeye yolaçmaktadır) beşte-birinden çoğunda ise, bu işlerde yalnızca inekler kullanılmaktadır.

Eğer tarla işinde kullanılan hayvanların sayısını ele alacak olursak, (küçük toprak parçalarında kurulmuş olan işletmeler hariç olmak üzere) bütün gruplarda ineklerin sayıları açısından bir artış görürüz. İneklerin ve öküzlerin sayıları aşağıda gösterildiği gibi değişmektedir. [Tablo 10]:

[TABLO 10]
TARLA İŞLERİNDE KULLANILAN ATLARIN VE ÖKÜZLERİN SAYISI (BİNDE)

[Gruplar]	1882	1895	Fark
2 hektardan az	62,9	69,4	+6,5
2-5 hektar	308,3	302,3	-6,0
5-20 hektar	1.437,4	1.430,5	-6,9
20-100 hektar	1.168,5	1.155,4	-13,1
100 hektardan fazla	650,5	695,2	+44,7
Toplam	*3.627,6*	*3.652,8*	*+25,2*

Küçük toprak parçaları üzerine kurulmuş olan işletmeler dışında, asıl çeki hayvanlarının artış, *yalnızca* büyük çiftçi-

ler arasında görülmektedir.

Sonuç olarak, tarla işinde kullanılan hayvan ve makine gücü ile ilgili olarak çiftçilik koşullarındaki değişikliklerden çıkarılacak genel sonuç şudur: yalnızca büyük çiftçiler arasında *iyiye doğru bir ilerleme*; diğerleri arasında *kötüleşme*; *orta-köylü işletmeleri arasında* ise *kötüleşmenin azamisi.*

1895 yılı istatistikleri, orta-köylü işletmelerini iki alt gruba ayırabilmemizi olanaklı kılıyor: sırasıyla 5 hektardan 10 hektara kadar olanlar ve 10 hektardan 20 hektara kadar olanlar. Beklendiği üzere (işletme sayısının daha fazla olması bakımından çok önemli olan), birinci alt grupta, çiftçilik koşulları, çeki hayvanlarının kullanımını etkiledikleri ölçüde, ikinci alt gruptan kıyas kabul etmez bir biçimde daha kötüdürler. 5-10 hektar arasında toprağı bulunan toplam 606.000 topraksahibinin %90,5'unun (ve 10-20 hektar arasında toprağa sahip olan toplam 393.000 topraksahibinin ise %95,8'inin) çeki hayvanları vardır. Ve bu %90,5'luk kesimin %46,3'ü (%95,8'lik kesimin ise %17,9'u) ineklerini tarla işlerinde kullanırlar; yalnızca inekleri kullananların yüzdesi 41,3'tür (10-20 hektar arasında toprağı bulunan grup için bu sayı %4,2'dir).

5-10 hektar grubunun, yani çeki hayvanları açısından en fakirce donanmış olan grubun, 1882'den 1895'e dek gerek işletme sayısı ve gerek alan açısından kesinlikle *en büyük artışı* gösterdiği anlaşılıyor. Açıklayıcı rakamlar aşağıda verilmiştir [Tablo 11]:

10-20 hektar grubunda işletmelerin sayılarının artışı oldukça belirgindir. Toplam alanın oranı azalma bile gösterirken, ekili alanların oranı 5-10 hektar grubundakinden çok daha düşük bir derecede artmıştır. Sonuç olarak, orta-köylü işletme grubundaki artış, başlıca (ve hatta kısmen yalnızca) 5-10 hektar grubu için, yani çeki hayvanlarının kullanımı açısından çiftçilik koşullarının özellikle kötü olduğu grup için geçerli olmaktadır.

Dolayısıyla, istatistiklerin, orta-köylü işletmelerinin sayılarının dillere destan olan artışının gerçek anlamını, karşı

[TABLO 11]

[Gruplar]	Toplam Miktarın Yüzdesi								
	İşletmeler			Toplam Alan			Ekili Alan		
	1882	1895	[Fark]	1882	1895	[Fark]	1882	1895	[Fark]
5-10 hektar	10,50	10,90	+0,40	11,90	12,37	+0,47	12,26	13,02	+0,76
10-20 hektar	7,06	7,07	+0,01	16,70	16,59	-0,11	16,48	16,88	+0,40

konulmaz bir biçimde ortaya serdiğini görüyoruz: bu, mal sahipliğindeki bir artış değil, tam tersine, *yoksulluktaki bir artıştır*; küçük çiftçilikteki bir gelişme değil, tam tersine *onun gerilemesidir*. Eğer çiftçilik koşulları *en çok* orta-köylü işletmelerinde bozulmuşsa ve eğer bu işletmeler, ineklerini en yoğun bir biçimde tarla işinde kullanmak zorunda kalmışlarsa, o zaman (çiftçiliğin bütün olarak en önemli yönlerinden biri olan) yalnızca çiftçiliğin bu yönünden hareket ederek, çiftçiliğin diğer bütün yönlerini de gözönüne alarak sonuçlara varmak yalnızca hakkımız değil, aynı zamanda görevimizdir de. Eğer (Rus okura yabancı olmayan ve şimdi sözünü ettiğimiz duruma da oldukça uyan bir terimi kullanacak olursak) atı olmayan işletmelerin sayıları artmış ise, kullanılan çeki hayvanlarının tiplerinde bir kötüleşme var ise, çiftçilerin yaşam koşullarının ve yiyeceklerinin yanısıra hayvanların genel bakımı ve toprağın işlenmesinin de kötüleştiği konusunda en küçük bir kuşku yoktur. Çünkü, hepimizin bildiği üzere, köylü tarımında, hayvanlar ne kadar çok çalışırsa ve ne kadar kötü beslenirse, köylü de aynen o kadar çok çalışır ve o kadar kötü beslenir. Bunun tersi de doğrudur. Yukarıda Klawki'nin ayrıntılı çalışmasından çıkardığımız sonuçlar, Almanya'daki bütün küçük köylü işletmeleri ile ilgili, çok bol miktardaki verilerle baştanaşağı doğrulanmaktadır.

IX. ALMANYA'DA MANDIRACILIK VE TARIM KOOPERATİF TOPLULUKLARI. ALMANYA'DA TARIMSAL NÜFUSUN EKONOMİDEKİ DURUMUNA GÖRE DAĞILIŞI

Çeki hayvanları hakkındaki veriler üzerinde çok ayrıntılı olarak durduk çünkü (daha önce incelediğimiz, makinelerle ilgili olan verilerin dışında) tarım konusuna, tarım aletleri ve tarım örgütlenmesi konusunda nüfuz etmemize izin veren veriler yalnızca bunlardır. Bütün diğer veriler —(yukarıda aktarmış olduğumuz) toprak miktarına ve (aşağıda aktarılacak olan) çiftlik hayvanlarına ilişkin olanlar— yalnızca, değişik kategorilerdeki işletmelerde toprağın işlenmesi ve bunun sonucu olarak elde edilen verim ve çiftlik hayvanlarının kaliteleri ve verimliliklerinin farklı olması açısından eşitsizlikleri açıkça ortada olan şeyleri eşit olarak göstererek, tarımın dış görüntülerini tanımlarlar. Bütün bu farklılıklar, iyi bilinmelerine karşın, istatistik derlemelerde çoğunlukla unutulurlar; makineler ve çeki hayvanlarına ilişkin veriler, tek başlarına, en azından bir ölçüye dek, bizim bu farklılıklar konusunda bir değerlendirme yapmamızı ve (genellikle) bunlardan kimin kazanç sağladığına karar vermemizi olanaklı kılarlar. Eğer özellikle pahalı ve karmaşık makineler, büyük işletmelerde diğer çifliklerdekinden daha büyük çapta kullanılıyor ise —ki istatistikler yalnızca bu makineleri hesaba katmaktadırlar— o zaman istatistiklerin ihmal ettikleri (pulluklar, tapanlar, arabalar, vb. gibi) diğer tarım araç ve gereçlerinin büyük işletmelerde daha kaliteli oldukları, daha büyük miktarlarda kullanıldıkları (bu işletmeler daha geniş oldukları için) açıktır. Aynı şey, çiftlik hayvanları açısından da sözkonusudur. Küçük çiftçi, zorunlu olarak, daha fazla çalışarak ve daha tutumlu olarak, bu avantajlardan yoksunluğunu karşılayacaktır (varlığını sürdürmek için yaptığı bu savaşımda bunlardan başka silahı yoktur) ve bu nedenle, kapitalist toplumda bu nitelikler yalnızca raslansal şeyler değildir, tersine çiftçinin sürekli ve zorunlu olan ayırdedici

nitelikleridirler. Burjuva iktisatçı (ve bütün diğer sorunlarda olduğu gibi, bu sorunda da burjuva iktisatçının kuyrukçuluğunu yapan modern "eleştirmen") köylüye bir övünç yükleyerek, bunu tutumluluğun, aza kanaatin vb. erdemi olarak adlandırır (karş: Hecht ve Bulgakov). Sosyalist ise, ona, normalin üzerindeki çalışma (*Überarbeit*) ve normalin altındaki tüketim (*Unterkonsumption*) adını verir ve bu durumdan kapitalizmi sorumlu tutar; toplumsal çöküntüyü bir erdem gibi göstererek ve böylelikle onu gözlerden uzak tutmaya çabalayarak Manilov söylevleri verenlerin ortaya koydukları aldatmacaya karşı köylünün gözünü açmaya çalışır.

Şimdi, 1882 ve 1895 yıllarında Alman çiftçilerinin çeşitli grupları arasında çiftlik hayvanlarının dağılımı üzerindeki verilerle ilgileneceğiz. Bellibaşlı özetler (toplam yüzdeleri olarak) aşağıda verilmiştir [Tablo 12]:

[TABLO 12]
ÇİFTLİK HAYVANLARI

[Gruplar]	Bütün Hayvanlar (Değer Olarak)			Sığırlar			Domuzlar		
	1882	1895	Fark	1882	1895	Fark	1882	1895	Fark
2 hektardan az	9,3	9,4	+0,1	10,5	8,3	-2,2	24,7	25,6	+0,9
2-5 hektar	13,1	13,5	+0,4	16,9	16,4	-0,5	17,6	17,2	-0,4
5-20 hektar	33,3	34,2	+0,9	35,7	36,5	+0,8	31,4	31,1	-0,3
20-100 hektar	29,5	28,8	-0,7	27,0	27,3	+0,3	20,6	19,6	-1,0
100 hektardan fazla	14,8	14,1	-0,7	9,9	11,5	+1,6	5,7	6,5	+0,8
Toplam	*100*	*100*	—	*100*	*100*	—	*100*	*100*	—

Dolayısıyla, büyük işletmelerin sahip oldukları çiftlik hayvanlarının toplam içindeki payı azalırken, bu pay, ancak orta-köylü işletmelerinde artmıştır. Toplam olarak çiftlik

hayvanlarından sözediyoruz çünkü istatistiklerin yalnızca değere değindikleri olgusunu benimsesek de, istatistikçinin bütün gruplar için her hayvanın değerinin aynı olduğu konusundaki varsayımı açıkça hatalıdır.

Değere ilişkin olarak verilen ve farklı çiftlik hayvanlarını toplayabilmemizi sağlayan veriler, gerçekten bütün çiftlik hayvanlarının gerçek değere göre değil, ama sayıya göre dağılımlarını göstermektedirler. (Bütün hayvanları büyükbaş hayvan terimi ile ifade ederek sonuca varmak olanağı vardı, ama bu [yöntem –ç.], sonuçları maddi olarak değiştiren yeni hesaplamaları gerektirecekti.) Büyük çiftçilere ait olan çiftlik hayvanlarının kaliteleri daha iyi olduğu için ve küçük çiftçilerinkinden daha büyük ölçüde gelişme gösterdiği için (araç gereçlerdeki gelişme ile değerlendirecek olursak) büyük-ölçekli çiftçiliğin gerçek üstünlüğünü rakamlar önemli ölçüde azaltmaktadırlar.

Çeşitli çiftlik hayvanları tiplerine bakılacak olursa, büyük işletmelerin paylarındaki azalmanın tamamıyla ticari amaçla koyun yetiştirmede görülen gerilemeye bağlı olduğunu söylemek gerekir: 1882 yılından 1895 yılına kadar koyun sayısı 21,1 milyondan 12,6 milyona düştü, yani 8,5 milyon azaldı; 20 hektarın üzerinde toprağa sahip olan işletmelerin bu toplam azalmadaki payları 7 milyon idi. Bilindiği üzere, süt ürünleri ve et pazarları için hayvan yetiştirilmesi, Almanya'da ticaret amacıyla çiftlik hayvanları yetiştirilmesinin gelişmekte olan dallarından birisidir. Bu nedenle, sığır ve domuzlarla ilgili verileri aldık ve çiftlik hayvancılığının bu iki dalındaki *en büyük* ilerlemenin (alanları 100 hektar ve üzerinde olan) büyük işletmelerde yapıldığını gördük: sığır ve domuzların toplam sayılarında bunlara düşen pay en çok artışı göstermiştir. Çiftlik hayvanlarının yetiştirildikleri alanın tarım işletmelerinin alanlarından genellikle daha küçük olması nedeniyle bu olgunun önemi büyüktür ve bundan dolayı büyük işletmelerde değil ama orta kapitalist işletmelerde daha hızlı bir gelişmenin olması düşünülebilir. (Sığırların kalitesi konusunda değil ama sayıları açısından) varılması

gerekli sonuç şudur: ticari amaçlarla koyun yetiştirilmesinde meydana gelen ciddi gerileme nedeniyle en çok kayba uğrayanlar büyük çiftçilerdir ve bu kayıp tamamıyla değil ama kısmen sığır ve domuz yetiştirme alanındaki (orta ve küçük işletmelere oranla) daha büyük olan artış ile karşılanmıştır.

Mandıracılıktan sözedecek olursak, bu sorunla ilgili olarak Alman istatistiklerinde bulunan tamamıyla yapıcı ve bildiğimiz kadarıyla kullanılmamış olan materyali gözden uzak tutamayız. Bu konu tarım ile tarım sanayilerinin birleştirilmesi genel sorununu ilgilendirir. Ama bay Bulgakov olguları hayret verecek kadar tahrif ettiği için bu konu ile uğraşmak zorundayız. Bilindiği üzere, tarım ile işletme ürünlerinin sanayide işlenmesinin birleşmesi, özellikle tarımda kapitalist gelişmenin en belirgin özelliklerinden biridir. Bir süre önce, *Naçalo*'da (n° 3, s. 32), bay Bulgakov şunları söylüyordu: "Bana göre, Kautsky, bu birleşmenin önemini çok fazla abartıyor. Eğer istatistiklere bakacak olursak, sanayi ile bu yoldan ilişkili olan toprak miktarı oldukça önemsizdir." Tez çok zayıftır; çünkü bay Bulgakov bu birleşmenin teknik açıdan ilerici niteliğini yadsımaya cesaret edememektedir. Ve en önemli sorundan, yani bu gelişmenin taşıtının büyük-ölçekli üretim mi, yoksa küçük-ölçekli üretim mi olduğu sorunundan ise açıkça kaçınmaktadır. Bununla birlikte, istatistikler bu sorunu çok açık bir biçimde yanıtlıyorlar, bay Bulgakov ise, başka çaresi kalmayınca, kitabında —*sit venia verbo*!*— kurnazlığa başvuruyor. Herhangi bir biçimde tarım sanayileri ile birleşmiş olan işletmelerin (gruplara göre değil, genel olarak bütün işletmelerin) yüzdelerini aktarıyor ve düşüncesini söylüyor: "Bunların, temelde büyük işletmelerle birleşmiş oldukları düşünülmemelidir" (II, 116). Durum ise bunun tam tersini gösteriyor çok değerli profesör: bu, düşünülmesi gerekenin ta kendisidir; sizin verdiğiniz (*her* gruptaki işletmelerin toplam sayılarına ilişkin olarak tarım sanayileri ile birleşmiş olan işletmelerin yüzdelerini göster*meyen*) tablo, yalnızca dikkatsiz ya da durumdan habersiz okuru yanıltır.

* Haşa huzurdan! —ç.

(Sayfalarımızın rakamlarla dolmasını engellemek amacıyla) şeker rafinasyonu, içki yapımı, nişasta yapımı ve un imalatı ile ilişkili olan işletmelerin sayıları konusundaki birleştirilmiş verileri aşağıda veriyor ve şu tabloyu elde ediyoruz. (Sonuç olarak, toplamlar, tarımın tarımsal sanayilerle birleşmiş olduğu *durumları*n sayısını gösterecektir.) [Tablo 13]:

[TABLO 13]

[Gruplar]	İşletmelerin Toplam Sayısı	Tarım Sanayileriyle Birleşmenin Gerçekleştiği Durumların	
		Sayısı	Yüzdesi
2 hektardan az	3.236.367	11.364	0,01
2-5 hektar	1.016.318	13.542	1,09
5-20 hektar	998.804	25.879	2,30
20-100 hektar	281.767	8.273	2,52
100 hektardan fazla	25.061	4.006	15,72
Toplam	*5.558.317*	*63.064*	*1,14*
1.000 hektardan fazla	572	330	57,69

Dolayısıyla, küçük-ölçekli tarımda tarım sanayileriyle birleşme durumunda olan işletmelerin yüzdeleri önemsizdir. Bu yüzdeler ancak büyük-ölçekli tarımda dikkate değer ölçülere varmaktadır (*yarısından çoğunun* bu birleşmeden yararlandığı latifundialarda ise, bu yüzdeler, muazzam ölçülere varmaktadır). Eğer bu olgu ile yukarda aktarmış olduğumuz makineler ve çeki hayvanlarının kullanımı hakkındaki veriler karşılaştırılacak olursa, okur, bay Bulgakov'un "tutucu" marksistlerin "büyük-ölçekli tarımın ekonomik gelişmenin taşıtı ve küçük-ölçekli çiftçiliğin ise geriye gidişin bir taşıtı olduğu" konusunda "ileri sürdükleri hayal" (II, 260) konusundaki vecizelerinin gösterişli anlamsızlığını anlayacaktır.

Bay Bulgakov "(Alkol destilasyonu için gerekli olan şeker pancarı ve patateslerin!) büyük miktarının küçük işletmeler-

de üretildiğini" söyleyerek devam ediyor.

Ama durum tam tersinedir: *bu üretim kesinlikle büyük işletmelerde gerçekleştirilmiştir* [Tablo 14]:

[TABLO 14]

[Gruplar]	Şeker Pancarı Ekimi Yapan İşletmelerin Sayısı	Kategorilere Göre İşletmelerin Toplamı Yüzdesi	Pancar Ekimi Alanı (Hektar)	Yüzde	Sınai Amaçlarla Patates Ekimi Yapan İşletme Sayısı	Kategorilere Göre İşletmelerin Toplam Sayıları Yüzdesi
2 hektardan az	10.781	0,33	3.781	1,0	565	0,01
2-5 hektar	21.413	2,10	12.693	3,2	947	0,09
5-20 hektar	47.145	4,72	48.213	12,1	3.023	0,30
20-100 hektar	26.643	9,45	97.782	24,7	4.293	1,52
100 hektardan fazla	7.262	28,98	233.820	59,0	5.195	20,72
Toplam	*113.244*	*2,03*	*396.289*	*100,0*	*14.023*	*0,25*
1.000 hektardan fazla	211	36,88	26.127	—	302	52,79

Dolayısıyla, küçük işletme grubunda, sınai amaçlarla şeker pancarı ve patates ekimi yapan işletmelerin yüzdelerinin önemsiz olduğunu, bu yüzdenin büyük işletmeler grubunda dikkate değer, latifundialarda ise çok yüksek olduğunu tekrar görüyoruz. Pancarın büyük bir miktarı (pancar ekimi yapılan alana göre değerlendirilecek olursa %83,7'si) büyük işletmelerde üretilmektedir.*

* Bay Bulgakov'un sınai tahılların işlenmesi üzerindeki iddialarına ilişkin büsbütün ... kötü alınyazısı o kadar gariptir ki biz ister istemez kendimize şunu sorıyoruz: acaba bay Bulgakov'un kör talihi, Alman anketindeki tabloları aktarırken, bu tabloların *verilen gruptaki çiftliklerin toplam sayısına göre* tarımsal sanayiler ile birleştirilmiş çiftliklerin yüzdesinin göstermediklerini *görememiş* olmasından mı ileri gelmektedir? Bir yandan, titiz bir bilim adamının yaptığı bir "çalışma"nın böylesine bir hatalar dizisi (ve bunlarla birlikte giden üstperdeden sonuçlar) içerdiğini düşünmek güçtür. Öte yandan ise, bay Bulgakov'un tabloları ile Alman anketinin tablolarının (s.

Tıpkı bunun gibi, bay Bulgakov, mandıracılıkta da "büyük-ölçekli tarımın payını" kavrayamadı (II, 117); bununla birlikte ticari amaçla hayvan yetiştirilmesinin bu dalı, tarımsal gelişmenin karakteristiklerinden biri olmanın yanısıra, Avrupa'nın her yanında özellikle büyük bir hızla gelişen dallardan birisidir. Aşağıdaki sayılar, kentlere süt ve süt mamulleri satan işletme sayılarını vermektedir. [Tablo 15]:

[TABLO 15]

[Gruplar]	İşletmelerin Sayısı	Toplam Yüzdesi*	Gruplara Göre İşletmelerin Toplam Sayılarının Yüzdesi	İşletme Gruplarına Göre İneklerin Sayısı	Toplam Yüzdesi	İşletme Başına İnek Sayısı
2 hektardan az	8.998	21,46	0,3	25.028	11,59	2,8
2-5 hektar	11.049	26,35	1,1	30.275	14,03	2,7
5-20 hektar	15.344	36,59	1,5	70.916	32,85	4,6
20-100 hektar	5.676	13,54	2,0	58.439	27,07	10,3
100 hektardan fazla	863	2,06	3,4	31.213	14,46	36,1
Toplam	*41.930*	*100,0*	*0,8*	*215.871*	*100*	*5,1*
1.000 hektardan fazla	21	—	3,7	1.822	—	87,0

Dolayısıyla, burada da, büyük-ölçekli üretim ilerdedir: Süt ticaretiyle uğraşan çiftçilerin yüzdesi, işletmelerin büyüklüklerindeki artış ile orantılı olarak artmaktadır ve bu

40 ve 41) benzerliğinden şüphe etmek olanaksızdır. ... Ah, bu "titiz bilim adamları"!

* Okur, vardığı sonuçları doğrulamak amacıyla, yalnızca (yukarıda sözü geçen araştırmadan alınmış) bu sütuna başvuran bay Bulgakov'un kullandığı yöntemler hakkında açık bir fikir edinebilsin diye bu sütunu koyduk.

yüzden, latifundialarda en yüksektir ("latifundia bozulması"). Örneğin (alanları 100 hektar ve üzerinde olan), ve kentlere süt satan büyük işletmelerin yüzdesi (5-20 hektar arasında alana sahip olan) orta-köylü işletmelerinin yüzdesinin iki katından fazladır (%3,4 ve %1,5).

(Alan olarak büyük olan) büyük işletmelerin aynı zamanda büyük-ölçekli mandıracılıkla da uğraştıkları olgusu, işletme başına düşen ineklerin sayılarına ilişkin veriler ile de doğrulanmaktadır. Şöyle ki, alanları 100 hektar ve üzerindeki işletmelerde, işletme başına 36, hatta latifundialarda ise işletme başına 87 inek düşmektedir. Genel olarak konuşacak olursak, açıkça kapitalist (alanları 20 hektar ve üzerindeki) işletmeler, sütleri kentlere satılan ineklerin toplam sayısının %41,5'una sahiptirler. Böyle olmakla birlikte, bu mal sahiplerinin çiftçilerin toplam sayılarının içindeki yüzdeleri önemsizdir (%5,52) ve kentlere süt satışında çok küçük bir yüzdeyi temsil ederler (%15,6). Bu nedenle, ticari amaçlarla çiftlik hayvanları yetiştirilmesinin bu dalında kapitalist yoğunlaşmanın ve kapitalist tarımın gelişimi sugötürmez bir olgudur.

Ama mandıracılığın yoğunlaşması, alanlarına göre gruplandırılmış olan işletmelere ilişkin verilerle hiçbir şekilde tam anlamıyla ortaya konmamaktadır. *A priori* olarak, işletmelerin alanları açısından eşit olabilecekleri ve olmaları gerektiği, ama genel olarak çiftlik hayvanları ve özel olarak da süt veren sığırlar açısından eşit olamayacakları ve olmamaları gerektiği açıktır. İlk olarak, sığırların *toplam sayılarına* göre çeşitli işletme grupları arasındaki dağılımları ile sütleri kentlere satılan ineklerin toplam sayılarının dağılımını karşılaştıralım [Tablo 16]:

Dolayısıyla, gene *en kötü durumda olanların, orta-köylü* işletmeleri olduğunu görüyoruz; (mandıracılığın en kârlı dalı olan) kent süt ticareti için gerekli olan sığırlardan *en küçük* hisseye sahip olan, bu gruptur. Öte yandan, büyük işletmeler çok elverişli bir durumdadırlar ve kendi sığırları arasında kent süt ticareti için kullanılan hayvanların göreli olarak büyük bir oranından yararlanmaktadırlar.* Bununla birlik-

[TABLO 16]

[Gruplar]	Sığırların Tümü (%)	Kente Sütü Satılan İnekler(%)	Fark
2 hektardan az	8.3	11,6	+3,3
2-5 hektar	16,4	14,0	-2,4
5-20 hektar	36,5	32,8	-3,7
20-100 hektar	27,3	27,1	-0,2
100 hektardan fazla	11,5	14,5	+3,0
Toplam	*100*	*100*	

te, en küçük işletmelerin durumu diğerlerinin hepsinden daha iyidir çünkü kent süt ticareti için gerekli olan davarlardan *en yüksek* oranda yararlananlar bunlardır. Sonuç olarak, bu grupta, tarımın geri plana itildiği ve hatta tamamıyla terkedildiği özel "süt" işletmeleri gelişmektedir. (Bu grupta yeralan ve kentlere süt satan 8.998 işletmeden 471'inin işlenebilir toprağı yoktur ve çiftçiler toplam olarak 5.344 ineğe ya da işletme başına 11,3 ineğe sahiptirler.) Eğer Alman istatistiklerinin yardımıyla her birisi bir ya da iki ineğe sahip olan işletmeleri bir kenara ayırabilirsek; işlenen toprağın miktarına göre, mandıracılığın tek ve aynı grup içindeki yoğunlaşmasına ilişkin ilginç bir tablo elde ederiz [Tablo 17]:

Önemsiz miktarda (0-0,5 hektar arasında) tarımsal araziye sahip olan işletmeler arasında, mandıracılıkta çok büyük çaplı bir yoğunlaşma görüyoruz: Bu gruptaki ineklerin toplam sayısının hemen hemen onda-dokuzu (11.255'ten 9.789'u), işletme başına 11,5 ineklik bir ortalama ile, bu işletmelerin yarısından biraz daha azının (1.944 çiftçiden 850'sinin) ellerinde toplanmıştır. Bunlar hiçbir şekilde "küçük" çiftçi değillerdir; bunların (özellikle büyük kentlerin ya-

* Bu farklılık, öküzlerin, sığırların toplam sayılarına göre oranlarının eşit olmadığı çünkü (her durum ve koşul altında tarla işinde kullanılan) öküzlerin yüzdesinin büyük işletmelerden daha yüksek olduğu olgusuyla açıklanamaz.

[TABLO 17]
KENTLERE SÜT ÜRÜNLERİ SATAN İŞLETMELER

[Gruplar]	İşletmelerin Sayısı	Bir İneğe Sahip İşletmeler	İki İneğe Sahip İşletmeler	Üç ya da Daha Fazla İneğe Sahip İşletmeler			Toplam İnekler
				İşletme Sayısı	İneklerin Sayısı	İşletme Başına Düşen İnek	
50 ara kadar	1.944	722	372	850	9.789	11,5	11.255
50 ar ile 2 hektar	7.054	3.302	2.552	1.200	5.367	4,5	13.773
2 hektardan az .	8.998	4.024	2.924	2.050	15.156	7,4	25.028
2-5 hektar	11.049	1.862	4.497	4.690	19.419	4,3	30.275

kınlarında olanların) elinde her koşul altında yılda birkaç bin marklık bir döner sermaye bulunur ve ücretli emek kullanıp kullanmadıkları da kuşkuludur. Kentlerdeki hızlı büyüme, bu tip "mandıracı çiftçiler"in sayılarında sürekli bir artışa neden olmaktadır. Ve elbette, yoksulluk içinde ezilen küçük köylü kitlesine, mandıracılık, tütün ekimi ve benzerleri gibi yollarla "dış dünyaya açılan" kendi çiftçi arkadaşlarının tek tek durumlarını örnek göstererek, onları avutan Hechtler, Davidler, Hertzler ve Çernovlar daima olacaktır.

0,5-2 hektar grubunda yeralan işletmelerde, çiftçilerin toplam sayısının beşte-birinden daha az sayıdaki çiftçinin (7.054'te 1.200'ünün) elinde, ineklerin toplam sayısının 2/5'inin (13.773 inekten 5.367'sinin) toplanmış olduğunu; 2-5 hektar grubunda ise, ineklerin toplam sayısının 3/5'inden fazlasının (30.275 inekten 19.419'unun) çiftçilerin yarısından azının (11.049 çiftçinin 4.690'ının) elinde toplandığını ve buna benzer durumları görüyoruz. Ne yazık ki, Alman istatistikleri, daha az sayıdaki inek ile grup sınıflandırması yapmamıza olanak vermiyor.* Ama sunulan veriler bile, *kapita-*

* Daha kesin olarak ifade edersek, Alman verilerinin *gruplandırılma*

list tarımın yoğunlaşmasının gerçekte, tek başına alanlarla ilgili verilerin bizi düşünmeye sevkettiği [yoğunlaşmadan – ç.] *çok daha büyük olduğu* konusundaki genel sonucu tamamıyla doğrulamaktadır. Alanlarla ilgili veriler, alan olarak küçük olan ve az miktarlarda tahıl üreten işletmelerle süt ürünlerini, eti, üzümü, tütünü, sebzeyi vb. büyük ölçüde üreten işletmeleri bir grupta toplamaktadır. Elbette bu dalların tümü, tahıl üretimine göre ikinci planda kalmaktadırlar ve alana ilişkin istatistikler açısından da bazı *genel* sonuçlar önemlerini korumaktadırlar. Ama ilkin, ticari tarımın bazı özel dalları, Avrupa'da onun *kapitalist* evriminin ayırdedici özelliklerini bünyesinde toplayarak, kendine özgü bir hızla büyümektedirler. İkincisi, değindiğimiz koşul, bazı örneklerle ya da bazı bölgelerle ilgili olarak sık sık unutulmakta ve bu, Hertz, Hecht, David ve Çernov'un örneklerini sunduklarını, küçük-burjuva savunucular için çok geniş bir alan açmak-

biçimi, bizim bunu yapmamıza olanak vermemektedir; çünkü anket yazarları (çiftçilere gönderilen listeler halindeki sorular karşılığında alınan yanıtlar temeline dayanılarak) her bir işletme için ayrı ayrı veriye sahiptirler. Sırası gelmişken şunu söyleyelim: Alman tarım istatistiklerince benimsenen, her işletmeden ayrı ayrı bilgi toplama uygulaması, Fransız yönteminden ve görünüşte İngilizlerin kullandıkları yöntemlerden ve diğerlerinden daha üstündür. Böyle bir sistem, çeşitli işletme tiplerini, yalnızca alana göre değil, aynı zamanda üretim çapına (mandıracılık vb.), makine kullanımının yaygınlık derecesine, tarımsal sanayilerin gelişme derecesine ve buna benzer şeylere göre sınıflandırmamıza olanak tanımaktadır. Ama bu sistem, istatistik verilerin çok daha derin bir sınıflandırılmasını gerektirmektedir. İlk olarak, işletmeler yalnızca tek bir unsura (alan genişliğine) göre değil, ama birçok unsurlara (makine sayısı, çiftlik hayvanları, özel tahıl ekimi yapılan toprak alanı, ve buna benzer şeylere) göre sınıflandırılmaktadır. İkincisi, birleşik sınıflandırmalar yapılmalı, yani alana göre sınıflandırılmış her grup, çiftlik hayvanlarına göre sınıflandırılmış alt gruplara bölünmelidir, vb. köylü çiftçiliğine ilişkin Rus zemstvo istatistiklerinden bu konuda örnek alınabilir. Bütünlükleri ve anlaşılırlıkları, tekdüzelikleri ve kesinlikleri açısından, hazırlanma ve basımlarındaki hazırlık açısından Alman hükümet istatistikleri Rus *hükümet* istatistiklerinden üstündürler ama bizim *zemstvo* istatistiklerimiz ise belli bir özel veri üzerinde yapılan ayrıntılı inceleme ve dikkate değer bütünlükleri nedeniyle Avrupa'nın kısmi araştırma ve incelemelerinden üstündür. Rus zemstvo istatistikleri, uzun bir süreden beri, tek tek işletmelerle ilgili araştırmaları kapsamakta ve yukarda sözünü ettiğimiz çeşitli grup tabloları ve birleşik tablolar vermektedirler. Avrupalıların Rus zemstvo istatistiklerini inceden inceye araştırmaları, hiç kuşkusuz, toplumsal istatistiklerin genel olarak gelişmesinde güçlü bir dürtü olacaktır.

tadır. Onlar [küçük-burjuva savunucular –ç.], işletmelerinin büyüklükleri açısından değerlendirildikleri zaman *echte und rechte Kleinbauern** olan, ama tütün plantasyonlarının yaygınlığı açısından değerlendirildiklerinde hiçbir şekilde "küçük" çiftçiler olmayan tütün üreticilerine değindiler. Üstelik, tütün üretimi ile ilgili verileri inceleyecek olursak, bu alanda da kapitalist yoğunlaşmaya raslayacağız. Örneğin, 1898 yılında Almanya'daki tütün üreticilerinin toplam sayılarının 139.000 olduğu düşünülüyordu. Tütün ekilen toprak ise 17.600 hektar idi. Ama sözünü ettiğimiz 139.000 üreticiden 88.000 kadarı ya da %63'ünün toplam olarak sahip oldukları toprağın miktarı 3.300 hektarı, yani tütün ekimi yapılan toplam alanın 1/5'ini geçmemekteydi. Geriye kalan 215 hektar ise, tütün üreticilerinin %37'sinin ellerinde bulunuyordu.**

Aynı durum üzüm üretiminde de sözkonusudur. Genel kural olarak, örneğin Almanya'daki bağların "ortalama" alanları çok küçüktür: 0,36 hektar (344.850 üretici ve 126.109 hektarlık bağ). Ama bağlar aşağıdaki dağılımı gösterirler: (ellerinde 20 ya da daha az *arlık* bağ bulunanlar) yani üreticilerin %49'u toplam bağ alanının ancak %13'üne sahiptirler: (20-50 *ara* sahip olan) ve toplam üreticinin %30'unu temsil eden "orta" üreticiler, toplam bağ alanının %26'sını ellerinde bulundurmaktadırlar. (Yarım hektar ve üzerinde

* Asıl, gerçek küçük köylüler. –ç.

** *Die deutsche Volkswirtschaft am Schluße des 19. Jrhd.* [*19. Yüzyıl Sonlarında Alman Ulusal Ekonomisi*]. Berlin 1900, s. 60. Bu, devletin toplam yıllık gelir sonuçlarına dayanan çok kaba bir hesaplamadır. Rusya için, Poltava guberniyasının üç uyezdinde tütüncülüğün dağılımı ile ilgili şu veriler var: Tütün yetiştiren toplam 25.089 köylü işletmesinin 3.015'i (sekizdebirinden azı) toplam 146.774 desiyatinden 74.565 desiyatine ya da yarıdan çoğuna tahıl ekmektedirler. Toplam 6.844 desiyatinden 3.239 desiyatine, yani yaklaşık olarak yarısı kadarına tütün ekmektedirler. Bu çiftçileri tütün ekim alanlarına göre gruplandırırsak, şu tabloyu elde ederiz: (toplam 25.089 işletmenin) 324'ünün elinde iki ya da daha fazla desiyatin bulunmaktadır ve bu miktar ise, 6.844 desiyatinin 2.360'ını kapsamaktadır. Bu topraklar, işçileri çok ağır şekilde sömürmeleriyle ün salmış olan büyük kapitalist tütün ekicilerine aittir. Yalnızca 2.773 işletme (onda-birden biraz azı) işletme başına tütün ekimi yapılan yarım desiyatinin üstünde toprağa sahiptir ki, bu da, tütün ekilen toplam 6.844 desiyatinin 4.145'ini kapsıyordu. Bkz: *Rusya'da Tütün Ekiminin Gözden Geçirilmesi*, II ve III. fasiküller, St. Petersburg 1894.

bağa sahip olan) ve toplam üreticilerin %20'sini temsil eden büyük üreticiler, toplam bağ alanının %61'ine ya da 3/5'ine sahiptirler.* Büyük kentlerin, büyük tren yolu istasyonlarının, sanayi yerleşim yerlerinin, vb. gelişmesine doğrudan doğruya bağımlı bir biçimde bütün kapitalist ülkelerde hızla gelişen bostancılık (*Kunst-und Handelsgärtnerei*) çok daha fazla yoğunlaşmıştır. 1895 yılında Almanya'daki bostancılık girişimlerinin sayısı, 23.570 hektarlık ya da her biri bir hektardan daha az bir ortalama alana sahip olmak üzere, 32.540 adet olarak hesaplanmıştı. Ama bu alanın yarısından fazlası (%51,39'u), 1.932 mal sahibinin ya da bütün bostancıların %5,94'ünün ellerinde toplanmıştı. Bostanların büyüklükleri ve büyük çiftçilerin tarım için kullandıkları geriye kalan alan konusunda aşağıdaki rakamlarla bir değerlendirme yapabiliriz: 1.441 bostancı 2-5 hektar arasında sebze bahçelerine sahiptirler. Bu durumda her sebze işletmeyi başına ortalama olarak 2,76 hektar düşmekte ve toplam alan ise, işletme başına 109,6 hektarlık bir ortalamaya ulaşmaktadır. 491 çiftçi ise, alanları beş hektar ve daha fazla olan sebze bahçelerine sahiptirler. Bu, işletme başına 16,54 hektar yapmakta ve toplam toprak ise işletme başına 134,7 hektarlık bir ortalamayı bulmaktadır.

Mandıracılık konusundaki veriler, kooperatif topluluklarının önemini değerlendirmemize yardım edecekleri için, mandıracılığa yani kapitalizmin kötülüklerine karşı Hertz'in her derde deva olarak gördüğü şeye dönelim. Hertz'e göre "sosyalizmin başlıca görevi" bu kooperatif topluluklarını desteklemektir (*op.cit.*, s. 21, 89; Rusça çevirisi, s. 62, 214) ve yeni tanrılar önünde ateşli bir secdeye varma eylemi sonucunda alnını vuran bay Çernov ise, kendisinden bekleneni

* Bağcılığın Almanya'dan kıyas kabul etmez ölçüde fazla geliştiği Fransa'da (1.800.500 hektar) üzüm bağlarının yoğunluğu da daha fazladır. Bununla birlikte, bir değerlendirme yapabilmek için, elimizde yalnızca alanla ilgili genel istatistikler var; çünkü Fransa'da veriler tek tek işletmelerle ilgili olarak toplanmazlar ve yetiştiricilerin gerçek sayısı bilinmemektedir. Almanya'da toplam üzüm bağlarının %12,83'ü, on ya da daha fazla hektarlık toprağı olan yetiştiricilere aittir. Buna karşın Fransa'da üzüm bağlarının %57,02'si, bu yetiştirici kategorisine aittir.

yapmış ve kooperatif topluluklarının yardımı ile "tarımın kapitalist olmayan evrimi" teorisini keşfetmiştir. Bu dikkate değer bir buluşun teorik açıdan önemi üzerine birkaç söz söylememiz gerekiyor. Şimdilik, kooperatif topluluklarına tapanların daima kooperatiflerde neleri başarmanın "olanaklı" olduğu hakkında konuşmaya hevesli olduklarını kaydedelim (yukarda verilen örneğe bakınız). Bununla birlikte, biz, bugünkü kapitalist düzende kooperatiflerin yardımıyla gerçekten nelerin başarıldığını göstermeyi yeğ tutuyoruz. 1895 yılında Almanya'da girişimler ve mesleklerle ilgili olarak yapılan bir sayım dolayısıyla, süt ürünlerinin satışı için kooperatiflere katılan bütün işletmelerin (*Molkereigenossenschaften und Sammelmolkereien*) ve bunların yanısıra her çiftçinin satmak üzere süt ve süt ürünleri elde ettiği ineklerin sayıları konusunda bir kütük düzenlendi. Bildiğimiz kadarıyla, bunlar, yalnızca çeşitli kategorilerden gelen çiftçilerin kooperatiflere hangi ölçüde katıldıklarını değil, ama özellikle önemli olan şeyi, yani bu katılmanın ekonomik yaygınlığını, her kooperatif topluluğundaki önemli tarım dalının büyüklüğünü (kooperatif toplulukları tarafından örgütlenerek, satış ürünlerinin temin edildiği ineklerin sayısını) doğru bir biçimde belirleyen belki de tek *kitle* verileridir. İşletmelerin alanlarına göre beş temel gruba ayrılan rakamları aşağıda veriyoruz [Tablo 18]:

Dolayısıyla, kooperatif topluluklarına, küçük çiftçilerin ancak önemsiz bir azınlığı (%3-5'i) —bütün olasılıklarda, daha alt gruplarda yeralan kapitalist işletmelerden bile daha küçük bir yüzde ile— katılmaktadırlar. Öte yandan, kooperatiflere katılan kapitalist, büyük işletmelerin yüzdesi, orta-köylü işletmelerin yüzdelerinden bile üç ile yedi kere daha büyüktür. Kooperatiflere katılan latifundiaların yüzdeleri ise hepsinden daha fazladır. Kautsky'ye karşı çıkışında, "en büyük kooperatif topluluklarının üyesi bulundukları Alman Tarım Toptan Satış Kooperatifi'nin [*Bezugsvereinigung*] 1.050.000 *çiftçiyi* temsil ettiğini" iddia eden (s. 112, Rusça çevirisi, s. 267, italikler Hertz'e aittir) ve *bunun*, yalnızca (elle-

[TABLO 18]

[Gruplar]	Bu Tip İşletmelerin Sayısı	Belirtilen Kategorideki İşletmelerin Yüzdesi*	Tüm Kategorilerdeki İşletmelerin Yüzdesi*	Bu Tip İşletmelerdeki İnek Sayısı	İneklerin Toplam Sayısının Yüzdesi		Çiftçi Başına Düşen İneklerin Ortalama Sayısı
2 hektardan az	10.300	0,3	6,95	18.556	1,71		1,8
2-5 hektar	31.819	3,1	21,49	73.156	6,76		2,3
5-20 hektar	53.597	5,4	36,19	211.236	19,51		3,9
20-100 hektar	43.561	15,4	29,42	418.563	38,65	72,02	9,6
100 hektardan fazla	8.805	35,1	5,95	361.435	33,37		41,0
Toplam	*148.082*	*2,7*	*100,00*	*1.082.946*	*100,00*		*7,3*
1.000 hektardan fazla	204	35,6	—	18.273	—		89,0

rinde 20 hektardan fazla toprak bulunan ve sayıları 306.000 olan) büyük çiftçilerin değil, ama köylülerin de bu kooperatiflere katıldıkları *anlamına geldiği* sonucuna varan, Avusturya Voroşilov'u Hertz'in sınırsız toyluğu konusunda artık bir fikir edinebiliriz. Eğer Hertz kendi öz varsayımını biraz düşünmüş olsaydı (ki bu varsayıma göre, *bütün* büyük çiftçiler kooperatiflere katılmaktadırlar) şunu farkedecekti: Eğer büyük çiftçilerin hepsi kooperatiflere katılıyorlarsa, *o halde*, bu, geri kalanların *en küçük yüzdeyi* oluşturdukları anlamına gelir. Bu ise, *kooperatif örgütlenmesinde bile büyük-ölçekli üretimin küçük-ölçekli üretime karşı üstünlüğü* konusunda Kautsky'nin vardığı sonucun tamamıyla doğrulanmasıdemektir.

* Bay Bulgakov şöyle diyordu: "Aşağıdaki sayılar büyük-ölçekli çiftçiliğin payını göstermektedir" (II, 117) ve "büyük-ölçekli çiftçiliğin payını" ortaya sermeyen, ama *yalnızca* öteki verilerle karşılaştırılmadığı takdirde daha çok onu *engelleyen* bu sayıları aktarmıştır.

Satışları kooperatiflerce örgütlenen ürünleri üreten ineklerin sayıları ile ilgili veriler çok daha ilginçtir. Bu ineklerin *ezici çoğunluğu, hemen hemen 3/4'ü* (%72'si), *kapitalist mandıracılıkla* uğraşan bir işletme başına on, kırk ve (latifundialarda) hatta seksen ineğe sahip olan büyük çiftçilere aittir. Ve şimdi Hertz'e kulak verelim: "*Kooperatif topluluklarından, en çok, küçük ve en küçük işletmelerin yararlandıklarını* iddia ediyoruz. ..." (*Op. cit.*, s. 112, Rusça çevirisi, s. 269, italikler Hertz'e aittir.) Voroşilovlar her yerde birbirlerine benzerler: İster Rusya'da olsun, ister Avusturya'da, Voroşilovlar göğüslerini yumruklayarak ateşli bir biçimde "biz iddia ediyoruz" diye bağırdıkları zaman, varolmayan bir şeyi iddia ettiklerine emin olun.

Alman tarım istatistikleri konusundaki gözden geçirmemizi sonuçlandırmak üzere, tarımsal nüfusun ekonomideki durumuna göre dağılımına ilişkin genel durumu kısaca inceleyelim. Elbette asıl tarımı ele alıyoruz (Alman terminolojisine göre, A 1-6'yı değil, A 1'i alıyoruz yani tarımcıları balıkçıları, kerestecileri ve avcıları dahil etmiyoruz); daha sonra *başlıca uğraşları* tarım olan kişilerle ilgili verileri ele alacağız. Alman istatistikleri bu nüfusu üç temel gruba ayırmaktadır: (*a*) bağımsız çiftçiler (yani çiftçi mal sahipleri, kiracı çiftçiler, vb.); (*b*) görevliler (kahyalar, yardımcı kahyalar, sürveyanlar, katipler vb.), ve (*c*) işçiler. Sonuncu grup, şu dört alt gruba ayrılmıştır: (c^1) "aile başına —babaya, erkek kardeşe, vb.— ait olan bir işletmede istihdam edilen aile bireyleri", başka bir deyişle, *c* grubunun bütün diğer alt gruplarını içine alan kategoriden, yani ücretli işçilerden farklı olarak ailenin bireyleri olan işçiler. Bu nedenle, nüfusun toplumsal bileşimini (ve kapitalist evrimini) inceleyebilmek için, aile bireyleri olan işçilerle ücretli işçilerin, genellikle yapıldığı gibi, aynı gruba konmamaları gerektiği açıktır, ama *a* grubundaki çiftçiler için durum böyle değildir, çünkü onlar aslında çiftçilerin ortaklarıdır ve miras hakkından vb. yararlanırlar. Diğer alt gruplar şunlardır: (c^2) erkek ve kadın tarım işçileri (*Knechte und Mägde*); (c^3) toprağı olan ya da top-

rak kiralayan gündelikçi tarım işçileri ve diğer işçiler (koyun çobanları, sığırtmaçlar). Sonuçta, sonuncu alt grup, aynı zamanda hem çiftçi ve hem de ücretli işçi olan kişileri, yani özel bir kategoriye alınması gereken ortadaki bir geçiş grubunu içermektedir. Son olarak, (c^4) "aynısı — ama ne toprak-sahibi, ne de kiracı çiftçi olmayan topraksızlar". Böylelikle, üç temel grup elde etmekteyiz: I. Toprak sahibi çiftçiler — ve bunların aile bireyleri. II. Toprak sahibi çiftçiler ve aynı zamanda ücretli işçi olanlar. III. Toprakları olmayan ücretli işçiler (görevliler, tarım işçileri ve gündelikçiler). Aşağıdaki tabloda, Almanya'daki kırsal nüfusun* 1882 ve 1895 yıllarında bu gruplara göre dağılış biçimini görmekteyiz [Tablo 19]:

Dolayısıyla, yalnızca önemsiz bir miktarda olmakla birlikte, aktif nüfus azalmıştır. Bu nüfus içinde toprağa sahip olan kesimde (I+II) bir azalma ve topraksız kesimde (III) ise bir artma görüyoruz. Bu, açıkça, *kırsal nüfusun mülksüzleştirilmesinin gelişmekte olduğunu* ve mülksüzleştirilenlerin kesinlikle küçük topraksahipleri olduklarını göstermektedir; çünkü küçük toprak parçalarına sahip olan ücretli işçilerin en küçük çiftçiler grubuna dahil olduklarını artık biliyoruz. Üstelik, topraksahibi olan kişilerden çiftçi-işçilerin sayıları azalırken, çiftçilerin sayıları artmaktadır. Bu nedenle, *orta grupların kaybolduklarını ve uçlardaki grupların ise büyü-*

* Biz yalnızca (Fransızların deyimiyle) "aktif" nüfustan (Almanca *erwerbstätige*) yani ev hizmetleri ve düzenli ve sürekli olarak tarımsal işle uğraşmayan aile bireyleri dışarda kalmak üzere, tarımla gerçekten uğraşanlardan sözediyoruz. Rus toplumsal istatistikleri o derece az gelişmişlerdir ki, biz, hâlâ, *"aktif"*, *"erwerbstätige"*, *"meşgul"* gibi özel bir terimden yoksunuz. St. Petersburg nüfusunun çalışmakta oldukları işlere ilişkin veriler (*1890 sayımına göre St. Petersburg*) konusundaki incelemesinde, Yanson "bağımsız" terimini kullanıyor, ama bu uygun bir terim değildir çünkü normal olarak patronları içermektedir. Dolayısıyla, (sözcüğün geniş anlamıyla) sınai aktiviteye katılma ya da katılmamaya göre bölünme, sanayideki durumuna göre bölünme (bireysel olarak serbest çalışan işadamı) ile karıştırılmaktadır. "Üretici nüfus" deyimi kullanılabilir, ama bu bile tam bir deyim olamaz, çünkü askerî, rantiye ve buna benzer sınıflar hiçbir şekilde "üretici" değildirler. Belki de en uygun terim "serbest çalışan" nüfus, yani "serbest çalışan"ların sırtından geçinenlerden ayrı olarak herhangi bir "mesleğe" sahip olan ya da başka bir işle uğraşanlar (bir gelir üretenler) olacaktır.

[TABLO 19]
BAŞLICA UĞRAŞLARI TARIM OLAN
AKTİF NÜFUS
(BİN)

	1882	1895	[Fark]	
(a) İşletme Sahipleri	2.253	2.522	+269	
(c[1]) Kendi Aile Üyeleri	1.935	1.899	-36	
I	4.188	4.421	+233	%+5,6
(c[2]) Toprakları Olan İşçiler (II)	866	383	-483	%-55,8
I+II	5.054	4.804	-250	
(b) Görevliler	47	77	+30	
(c[3]) Tarım İşçileri	1.589	1.719	+130	
(c[4]) Topraksız İşçiler	1.374	1.445	+71	
III	3.010	3.241	+231	%+7,7
Toplam	*8.064*	*8.045*	*-19*	*%-0,2*

düklerini; kapitalist çelişkilerin giderek *daha keskin* bir hale geldiğini görüyoruz. Ücretli işçilerden olup tamamıyla mülksüzleştirilenlerin sayılarında bir artış vardır, bunun yanısıra toprağı olanların sayısı azalmaktadır. Doğrudan doğruya girişimlerin sahibi olan çiftçilerin sayıları artarken, aile reislerinin girişimlerinde istihdam edilenlerin sayıları azalmaktadır. (Her durum ve koşulda, ikinci olay, çoğunlukla, aile reisinin, köylü ailelerinin bireylerine hiçbir ödemede bulunmaması nedeniyle, bu kimselerin kentlere göç etmeye özellikle eğilimli olmaları olgusuna bağlıdır.)

Ek iş olarak tarımla uğraşan nüfusa ilişkin verileri ele alırsak, bu (aktif ya da serbest çalışan) nüfusun 3.144.000'den 3.578.000'e yükseldiğini, yani 434.000'lik bir artış gösterdiğini görürüz. Bu artış, hemen hemen tamamıy-

la, sayıları (664.000'den 1.061.000'e) çıkan, yani 397.000'lik bir yükseliş gösteren çiftçi ailelerinin çalışan bireylerinin sayısındaki büyümeye bağlıdır. Çiftçilerin sayısı (2.120.000'den 2.160.000'e yükselerek) 40.000 artmış; toprakları olan işçilerin sayısı (9.000'den 60.000'e) 51.000'lik bir artış göstermiş; öte yandan, topraksız işçilerin sayısında (351.000'den 297.000'e doğru) 54.000'lik bir azalma olmuştur. 13 yıllık bir süre boyunca 664.000'den 1.061.000'e ulaşan ya da %59,8'lik bu muazzam artış, proleterleşmenin büyümesinin —tarımı artık yalnızca bir ek iş olarak görmeye başlayan *köylülerin* sayısındaki, köylü ailelerin sayısındaki büyümenin— bir başka belirtisidir. Böyle durumlarda, başlıca işin, ücret için (ikincil olarak da küçük-ölçekli ticaret, zanaatçılık vb. için) çalışmak olduğunu biliyoruz. Eğer köylü ailelerinin çalışan bireylerinin tümünün —başlıca işleri tarım olanların ve yalnızca ek işleri tarım olanların— sayılarını birlikte toplayacak olursak şunları elde ederiz: 1882'de 2.559.000; 1895'te 2.960.000. Eğer özellikle azalmakta olan ücretli işçilerin sayılarıyla karşılaştırılacak olursa, bu artış kolayca yanlış yorumlara ve savunmalı (*apologetic*) sonuçlara fırsat verir. Gerçekten, genel artış, başlıca işleri tarım olan köylü ailelerinin çalışan bireylerinin sayılarındaki *düşüş* ile ve ek işleri tarım olanların sayılarındaki *artıştan* gidilerek elde edilmiştir; sözü edilen durumların ikincisinde, 1882 yılında, genel artış, köylü ailelerinin çalışan bireylerinin toplam sayısının ancak %21,7'sini kapsarken, 1895 yılında bunların %35.8'ini içine alıyordu. Dolayısıyla, tarımsal nüfusun *tümünü* içeren istatistikler, ortodoks marksizmin daima belirttiği ve oportünist eleştirmenlerin ise adi tümcelerle örtmeye çabaladıkları proleterleşmenin iki sürecini açıkça ortaya sermektedirler. Bu süreçlerden birisi, köylülüğün topraktan ayrılmasının gittikçe artması, kırsal nüfusun mülksüzleştirilmesi, ve bunların kentlere doğru kaymaları ya da toprakları olan işçi durumundan topraksız işçilere dönüşmeleridir. Diğeri ise, köylülük arasında "ek istihdamın" gelişmesi, yani proleterleşmenin ilk aşamasını belirleyen ve her zaman giderek artan yok-

sulluğa (daha uzun işgününe, kötü beslenmeye, vb.) yolaçan, tarım ile sanayinin birleşmesi olayıdır. Yalnızca dış görüntülerine bakılacak olursa, bu iki süreç, belli ölçüde, birbirlerine karşıt bile hareket etme eğilimindedirler: topraksız işçilerin sayılarındaki artış ve topraksahibi olan köylü ailelerinin çalışan bireylerinin sayılarındaki artış. Bu nedenle, bu iki süreci birbirine karıştırmak ya da bunlardan birisini gözden kaçırmak, insanı, kolayca Bulgakov'un çalışmasının[41] her yanına saçılmış olan, sayılamayacak kadar çok en adi falsolara yöneltir. Son olarak, iş konusundaki istatistikler, görevlilerin* sayılarında, 47.000'den 77.000'e ulaşan, yani %63,8'lik dikkate değer bir artışı önümüze sermektedir. Tarım sanayilerinin gelişmesi ve makine kullanımındaki artış ile orantılı olarak yükselen bir ölçüde görevlilere gereksinme gösteren büyük-ölçekli kapitalist üretim, proleterleşmenin büyümesi ile başabaş giden bir büyüme gösterir.

Dolayısıyla, övündüğü "ayrıntılar"ına karşın, bay Bulgakov, Alman verilerini kavrama yeteneğinin bulunmadığını kanıtladı. İş konusundaki istatistiklerde tek görebildiği şey "Alman tarımında emeğin örgütlenmesinde yeralan değişmeler"in (II, 106) bir belirtisi olarak kabul ettiği, toprağı olan işçilerin sayılarındaki azalma ile topraksız işçilerin sayılarındaki artış oldu. Bununla birlikte, bir bütün olarak, Alman tarımında emeğin örgütlenmesinde yeralan bu değişiklikler, onun açısından, açıklanması olanaksız olan, bir raslantı sonucu ortaya çıkan ve tarım kapitalizminin genel yapısı ve evrimi ile hiçbir biçimde bağlantısı bulunmayan birer olgu olarak kaldı. Aslında, bu, kapitalist gelişme sürecinin yalnızca bir yönüdür. Bay Bulgakov'un düşüncesine karşın, Alman tarımının teknik gelişmesi, en başta ve birinci olarak büyük-ölçekli üretimin gelişmesidir. Makine kullanımı konusundaki, çeki hayvanlarının kullanıldığı işletmeler ve hangi tip çeki hayvanlarının kullanıldığı konusundaki, tarımla bağ-

* Bu olguya göre, bay Bulgakov *Naçalo*'da şu bayağı şakayı konuşma diline döküyor, "sayısı yavaş yavaş azalan bir ordunun subaylarının sayılarındaki artış". Büyük-ölçekli üretimde emeğin örgütlenmesi hakkında bayağılaştırılmış bir görüş!

lantısı bulunan sanayilerin gelişmesi konusundaki, mandıracılığın büyümesi ve benzerleri konusundaki istatistikler, bunu, yadsınamaz bir biçimde kanıtlamaktadır. Kırsal alanlarda yaşayan nüfusun proleterleşmesi ve mülksüzleştirilmesindeki büyüme; küçük işletmelerin ve başlıca geçim kaynakları ek işler olan köylülerin sayılarının giderek artması; çiftçilik koşulları en çok kötüye giden (atı olmayan işletmelerde ve tarla işinde inekleri kullanan işletmelerde görülen en büyük artış yüzdesi) ve sonuçta genel yaşam koşulları ve toprak ekiminin kalitesi en çok bozulan orta-köylü nüfusun giderek artan yoksulluğu, büyük-ölçekli üretimin gelişmesi ile birbirinden ayrılmaz bir biçimde birleşmiş durumdadır.

X. ALMAN BULGAKOV'U E. DAVİD'İN "ÇALIŞMASI"[42]

E. David'in, *Sosyalizm ve Tarım* adlı kitabı, Bulgakov, Hertz ve Çernov'un çalışmalarında gördüğümüz bütün hatalı yöntem ve tezlerin görülmedik ölçüde sıkıcı ve kaba bir özetidir. Bu nedenle David'i önemsemeyebiliriz; ama onun "çalışması" kuşkusuz günümüzde, revizyonizmin tarım sorunu konusundaki başlıca çalışması olduğu için, revizyonist kardeşlerin bilimsel tezleri nasıl yazdıklarını bir kez ortaya koymayı gerekli görüyoruz. Kitabının diğer bölümlerindeki sayısız referansların dışında, David, IV. bölümün tümünü (Rusça çevirisinde 115-93. sayfalarda) tarımda makineler sorununa ayırıyor. Konunun politik-ekonomik özü, yazarın çok ayrıntılı olarak incelediği yüzlerce *teknik ayrıntının* içinde tamamen kayboluyor. Makinenin sanayideki rolü, tarımdaki rolünden farklıdır. Tarımda merkezî bir motor yoktur; makinelerin çoğu ancak geçici olarak kullanılırlar; bazı makinelerin üretim maliyeti açısından tasarruf sağlamamaları ve buna benzer birçok durum vardır. David bu türden sonuçları marksist teorinin çürütülmesi olarak görüyor (makine sorununun özetlendiği 190-193. sayfalara bakınız). Ama bu, sorunu açıklığa kavuşturacağı yerde karıştırıyor. Manüfaktür sanayisi ile karşılaştırıldığında tarımın gerili-

ği, sugötürmez bir gerçektir. Bu gerilik, kanıt gerektirmez. Bu geriliğin görüldüğü çeşitli yönleri noktası noktasına inceleyen, örnek üstüne örnek, durum üstüne durumu üstüste yığan David, yalnızca araştırmanın asıl konusunu geri plana itiyor: Makine kullanımı kapitalist nitelikte midir? Makinelerin gittikçe artan kullanımı, kapitalist tarımın büyümesine mi bağlıdır?

David, sorunun bir marksist tarafından nasıl sunulması gerektiğini hiçbir şekilde kavrayamıyor. David'in görüş açısı, kendisini kapitalizmin göreli olarak yavaş yavaş gelişmesiyle avutan ve toplumsal evrime bir bütün olarak bakmaktan korkan küçük-burjuvazinin görüş açısıyla zorunlu olarak aynıdır. Dolayısıyla, David, makine sorunu ile ilgili olarak Bensing'den aktarmalar yapıyor, ondan birçok alıntılar yapıyor[43] (Rusça çevirisinde, 125, 135, 180, 182, 184, 186, 189, 506 ve diğer sayfalar). David'in amaçsızca sorunu mantıklı bir biçimde sunmadığı, elindeki materyali elemeden geçirmeksizin tutarsızca ayrıntıdan ayrıntıya geçtiği ve böylelikle okuru sıktığı rahatça söylenebilir. Yani David, Bensing'in vardığı sonuçları *özetlemiyor*. 1901'de bay Bulgakov için söylediğim her şey David için de tamamıyla geçerlidir.* Birincisi, Bensing'in vardığı sonuçların özeti, makine kullanan işletmelerin makine kullanmayanlar karşısındaki tartışma götürmez üstünlüğünü göstermektedir. David'in önemsiz ayrıntılarla ilgili olarak Bensing'in [kitabında –ç.] yaptığı "düzeltmelerin" hiçbirisi, bu sonucu değiştiremez. Öte yandan David bu düzeltmeleri kitabına yığmıştır. Tıpkı *bay Bulgakov'un yaptığı gibi, David de bu genel sonucu sessizce geçiştiriyor*! İkincisi, tıpkı bay Bulgakov gibi, anlamsız, nedensiz, sonuçsuz bir biçimde Bensing'i aktaran David, onun gerek tarım ve gerek sanayide kullanılan makineler konusundaki burjuva görüşlerini *belirtmiyor*. Kısacası, David, sorunun toplumsal ve ekonomik yönlerini bile kavrayamıyor. Büyük-ölçekli üretimin küçük-ölçekli üretime karşı üstünlüğünü kanıtlayan gerçek verileri birleştiremiyor ve genelleştiremiyor. Sonuç

* Bkz: Bu yapıtın 88-89. sayfaları. –*Ed.*

olarak, ortada, umutlarını teknik geriliğe, kapitalizmin yavaş gelişmesine bağlayan bir küçük-burjuvanın gerici üzüntü gösterilerinden başka bir şey kalmıyor. Teori konusunda ise, sağ-kanat kadeti ve "hıristiyan" döneği bay Bulgakov ile oportünist sosyal-demokrat David hemen hemen aynı düzeydedirler.

Diğer sorunların toplumsal ve ekonomik yönlerini de David kavrayamamaktadır, kaçınılmaz olarak kavramamaktadır. Kendisinin temel tezini, favorisi olan tezi, bütün çalışmanın "temel taşını" ele alalım: Tarımda *küçük-ölçekli üretimin* kalıcılığını ve büyük-ölçekli üretime olan üstünlüğünü David'e soralım: küçük-ölçekli üretim nedir?

29. sayfanın dipnotunda zekice bir yanıt bulacaksınız: "Küçük-ölçekli üretimden sözettiğimiz her yerde, düzenli bir dış yardım olmaksızın ve ek bir iş olmaksızın görevini yapan ekonomik kategoriyi kastediyoruz." Bay Grossman'ın anlaşılması zor anlatımına ve zayıf çevirisine karşın, bu yanıt azçok anlaşılmaktadır. Artık bu durumda, David'in, ücretli emek kullanımı ya da bu emeğin çiftçinin kendisi tarafından satışa çıkarılmasından *hareket ederek* küçük-ölçekli üretim koşullarını (*alan olarak*) özetlemesini beklemeye hakkımız var.

Ortada böyle bir şey yok.

Hiçbir şey, David'in burjuva niteliğini, "küçük" çiftçiler tarafından kiralanmış emeğin istihdamını ve küçük çiftçilerin ücretli işçiler haline gelmeleri sorununu tamamıyla görmezlikten gelmesi kadar güçlü bir şekilde ortaya seremez. Tamamıyla görmezlikten gelmek — bu, gerçekten doğrudur. Konuya ilişkin istatistik verileri Alman istatistiklerinden bulmak olanaklıdır; Kautsky *Tarım Sorunu* adlı yapıtında bunları kısaca aktarıyor (ben, bunları ayrıntılı olarak aktardım*). David'in bu istatistiklerden haberi var, ama onları incelemiyor. Ayrı ayrı monograflardan bir yığın kaynağa başvuruyor, ama bu monograflarda, bu sorunla ilgili olan verileri *tamamıyla gözden uzak tutuyor*. Kısacası, bu durum, tu-

* Bkz: Bu yapıtın 158-161. sayfaları. –*Ed.*

tumlu mujiğin "tarım işçileri"ni istihdam etmesi sorununu *sessizce geçiştiren* bir küçük-burjuvanm durumudur.

Örnekler verelim:

109. sayfada şunları okuyoruz: "Tarımda olduğu gibi bostancılıkta da küçük-ölçekli üretim bütünüyle gelişkin durumdadır."

Kanıt arıyorsunuz. Size verilenin *hepsi* şu: "1895 yılına ait olan sanayi istatistiklerine göre,* 32.540 sebze ve meyve bahçesinin 13.247'si, yani %40'ının alanı 20 ardan azdır; 8.257'si yani %25'inin alanları 20 ile 50 ar arasında; 5.707'si yani %14'ünün alanları 50 ar ile 1 hektar arasında; 3.397'si yani %10'unun alanları 1 hektar ile 2 hektar arasında değişmekte; ancak 1.932 tanesi, yani %6'sı 2 hektar ve üzerinde bir alan işgal etmektedir.

Hepsi bu kadar. Ve bunun, bostancılıkta küçük-ölçekli üretimin sağlıklı bir durumda olduğunu kanıtlaması bekleniyor. Sözde bu, tarımsal alanda deneyim sahibi bir kişinin yaptığı bilimsel bir çalışma. Eğer buna da bilimsel çalışma denirse, o zaman bilimsel şarlatanlıktan hiç haberimiz yok demektir.

David, sebze ve meyve bahçelerinin ancak %6'sının, iki hektar ve üzerinde alana sahip olduklarını söylüyor. Bu sayıları aldığı istatistiklerin ta kendisinde, sözü geçen bu %6'lık bahçelerin işgal ettikleri *toprak miktarını* gösteren sayılar var. *David bu sayıları görmezlikten geliyor.* Bu sayıları görmezlikten geliyor, çünkü bunlar, onun teorisini alaşağı ediyorlar. Bu sayılarla ilgili olarak ben şunları yazmıştım**: "ama bu alanın yarısından fazlası (%51,39'u), 1.932 mal sahibinin ya da bütün bostancıların %5,94'ünün ellerinde toplanmıştı". Bu 1.932 bostancıdan 1.441'i, alanları iki ile beş hektar arasında olan sebze bahçelerine sahiptirler. Bu, işletme başına 2,76'lık bir ortalamayı ve işletme başına 134,7'lik bir ortalamayı bulan *toplam toprağı* gösterir. (*agy*)

* Açıkça görülüyor ki, bay Grossman, çevirinin editörü, *Betriebsstatistik* sözcüğünü böyle çevirmiş. Rus çevirilerinin bizi uğraştıran yanı işte bu! Çeviri şöyle olmalıydı: "Tarımsal girişimlerin istatistikleri".

** Bkz: Bu yapıtın 186. sayfası. –*Ed.*

Dolayısıyla, toplam bostan alanının %51,39'u bostancıların *yalnızca* %6'sının elinde toplanmıştır. Bu kişiler, kapitalist tarımın (100 ile 135 hektar arasında işletmelerin) yanısıra *fazladan* bostanlara sahip olan büyük kapitalistlerdir. Sonuç olarak, bostancılık, kapitalist bir biçimde, çok büyük ölçüde yoğunlaşmıştır. Ama David "küçük-ölçekli üretimin", yani kiralanmış emeğin kullanılmadığı üretimin "yeşermekte olduğunu" iddia etmek ... cesaretini gösteriyor. Bostancılıkta, ücretli işçilerin hangi büyüklükteki işletmeler için gerekli oldukları konusunda ise *hiçbir bilgi vermiyor.*

David, istatistikleri işte böyle bilimsel bir tarzda yorumluyor. David'in monografları nasıl yorumladığını gösteren bir örneği Hecht,[44] Bulgakov'un, Hertz'in ve Çernov'un aktarmalar yaptıkları Hecht'in* ta kendisi veriyor. David, "çalışmasında", Hecht hakkında iki sayfa dolusu (394-395. sayfalar) yorum yapıyor. Ama onu *nasıl* yorumluyor? *Ücretli emekten tek söz yok.* Bir parça toprağı olan fabrika işçisinin "*yerleşik durumu*"nu ballandırarak anlatan, işçileri ve hali-vakti yerinde olan köylüleri aynı potaya koyan Hecht olgusundan tek söz yok. Az sayıdaki hali-vakti yerinde olan köylüler "zenginleşirken", geniş köylü yığınlarının, kendi sütlerini satıp onun yerine daha ucuz olan margarin kullanacak duruma düştükleri gerçeğinden tek söz yok.

David yalnızca bu konuda hiç sözetmemekle kalmıyor; "Bu köylülerin yüksek yaşam düzeyleri konusunda Hecht'in çok ilginç veriler aktardığı"nı bile iddia ediyor (s. 395). Burjuva savunuculuğun daha bayağı bir örneğini düşünmek zor.

Yeri gelmişken, Hecht'in, köylülerin daha ucuz margarin alabilmek için sütlerini satmaları konusundaki savına değinelim. Bunun, iktisatçılarca iyi bilinen bir gerçek olduğu düşünülebilir. 1847 yıllarında, *Felsefenin Sefaleti* adlı yapıtında Marx, kapitalizmde halkın beslenmesinin bozulmasına değiniyordu.[45] Rusya'da Engelhardt[46] döneminden beri (1870'lerden bu yana) mandıracılıkta kapitalizmin gelişmesi konusunda azçok bilinçli bir çalışma yapmış olan herkes, bu

* Bkz: Bu yapıtın 122-127. sayfaları. –*Ed.*

olguyu birçok kez belirtmiştir. "Çok bilimsel çalışan" David bunu görmemiştir. Hatta bu gerçeğe parmak basan sosyalistlere burun kıvırmaktadır.

David'in kitabının 427-428. sayfalarında, köylülerin süt satışlarının örgütlenip başlamasına yardımcı olan birleşik mandıraların, köylülerin beslenmelerinin bozulmasına neden olduğunu söyleyen Kautsky hakkında alaycı görüşler okuyoruz. Okurun Alman narodniği David hakkında doğru bir değerlendirme yapabilmesi için, onun kendi sözcüklerini aktaracağız:

"... Daha fazla bir gelir elde eden bütün diğer insanlar, bunun bir kısmını mideleri için harcamak alışkanlığındadırlar. Bunu gerçekleştirecek biraz parası olan insanın daha iyi bir şeyler yemek istemesi, insanın doğasından gelen bir şeydir. Bu nedenle, genellikle kabul edildiği üzere, kooperatif sayesinde sütünden ve domuzlarından, eline eskisinden daha fazla para geçen köylünün diğer fanilerden daha farklı davranması çok gariptir" ve buna benzer şeyler.

Elbette, gerici bir küçük-burjuvanın bu palyaçoluğuna yanıt vermeye değmez. Okurlara teşhir etmek yeterlidir; onu beşyüz elli sayfaya dağıtılmış ve birbiriyle ilişkili olmayan bir yığın tarımsal yığıntı altından çekip gün ışığına çıkarmak yeter. *David'in kendisinden aktarmalar yaptığı* burjuva savunucu Hecht'in bile, pazarlanan sütün yerine ucuz margarinin geçirilmesi sonucunda beslenmede meydana gelen bozulmayı *bir olgu* olarak kabul ettiğini belirtmek yeter. Küçük köylü çiftçiliğinin egemen olduğu bir bölge olan güney Almanya için bu durum geçerlidir. Başka bir bölge olan doğu Prusya ile ilgili olarak ise, elimizde Klawki'nin küçük köylülerin "çok az miktarda yağ ve sütün tümünü tükettikleri"ne ilişkin bir tezi* bulunuyor.

David'in ilgilendiği sorunların hepsinde, onun burjuva savunuculuğunu izlemek olanaklıdır. Dolayısıyla, bir düzineden fazla sayfada (413-436. ve diğer sayfalarda) Almanya ve Danimarka'daki süt kooperatiflerini övmektedir. İstatistik-

* Bkz: Bu yapıtın 138-140. sayfaları. –*Ed.*

lerden de alıntılar yapmakta ... ama yalnızca kooperatiflerin sayı olarak artışlarıyla ilgili alıntılar yapmaktadır! "Kooperatif" mandıracılığın büyük kapitalist işletmelerin* ellerinde yoğunlaşmasını gösteren istatistikleri *aktarmamaktadır.*

Davidler'in gözleri, ele aldıkları istatistiklerdeki bu türden verileri nedense görmüyor!

David şöyle diyor: "Kooperatiflerde örgütlenen Danimarka köylüleri, büyük topraksahiplerinin özel mülkü olan işletmeleri bile geçmişlerdir." Bu tümceyi bir örnek izliyor: kooperatiflerde üretilen yağın kalitesinin, topraksahibinin ürettiği yağın kalitesinden daha üstün olduğunu gösteren bir test laboratuvarının 46. raporundan alınmış bir alıntı. Ve David devam ediyor:

"Bir zamanlar küçük işletmelerinde ancak düşük kaliteli yağ üretebilen ve bunun karşılığında ise büyük topraksahiplerine ödenen fiyatın ancak yarısını elde edebilen köylülerin ulaştıkları sonuçlar işte böyledir. *Üstelik biz, burada, tümüyle orta ve küçük köylülerden sözetmekteyiz.* [İtalikler David'e aittir.] 1898 yılında, Danimarka'da 179.740 tane ahır vardır ve bunların yalnızca 7.544 tanesinde, yani %4'ünde ahır başına 30 ya da daha fazla inek bulunmaktadır; 49.371 tanesinde ya da %27,82'sinde ahır başına, 10 ile 29 inek düşmektedir; 122.589 tanesi ya da %68,97'sinde, ahır başına 10 inekten az düşmektedir. Bu ahırların yarısından çoğunun, yani 70.218'inin, başka bir deyişle toplamın %39,85'inin içinde, ancak bir ile üç inek bulunuyordu, yani bunlar oldukça küçük işletmelere aittirler. Bu işletmelerin büyük çoğunluğunun kooperatif örgütlerine ait olduğunu şu gerçek ortaya koymaktadır: 1900 yılında Danimarka'nın 1.110.000 süt veren ineğinden yaklaşık olarak 900.000'i süt kooperatiflerine devredilmişti." (s. 424.)

Bilgili David işte böyle tartışıyor. İneklerin çeşitli işletme grupları arasındaki dağılımı konusundaki kesin verileri aktarmaktan sakınıyor; bunu yapmak ona içaçıcı gelmiyor. Ama aktardığı bölük pörçük sayılar bile onun gerçeği tama-

* Bkz: Bu yapıtın 186-187.sayfaları. *–Ed.*

men tahrif ettiğini ortaya koyuyor. İneklerin toplam sayısı ile davar sayısına göre inek ağıllarının dağılımını karşılaştıracak olursak, aşağıdaki tabloyu elde ederiz. Bu tablo *çok doğru* olmamakla birlikte,* kuşkusuz bütünüyle gerçeği yansıtmaktadır [Tablo 20]:

[TABLO 20]

Danimarka	İşletmelerin Sayısı (Binde)	Bu İşletmelerdeki İnek Sayısı (Binde)	İşletme Başına İnek Sayısı
1-3 ineği olan işletmeler	70	100	1,43
4-9 ineği olan işletmeler	52	250	4,81
10-29 ineği olan işletmeler	49	550	11,22
30 ve daha fazla ineği olan işletmeler	8	200	25,00
Toplam	*179*	*1.100*	*6,14*

Bu sayılar bize şunları göstermektedir. Birincisi, Danimarka'da mandıracılık *çok fazla* yoğunlaşmıştır. 1.100.000 inekten 750.000'i, yani *toplamın üçte-ikisinden fazlası büyük işletmelere* —179.000 çiftçiden 57.000'ine, yani işletmelerin toplam sayısının üçte-birinden azına— aittir. Bu işletmelerin her birinde on ya da daha fazla sayıda inek bulunduğuna göre, ücretli emekten vazgeçemeyecekleri açıktır. Dolayısıyla, David burada çiftlik hayvanları besleyen işletmelerin büyüklüklerinin hiç de küçük olmadığını "farkedemedi"; Danimarka işletmelerini, alan büyüklüklerine göre değerlendirmemek gerekir. David burada bunu "farkedemedi". Çünkü

* Bu sayılar yaklaşık sayılardır. Bunun birinci nedeni, ineklerin sayısının 1900 yılı için, işletmelerin sayısının ise 1898 yılı için verilmiş olmasıdır. İkinci neden ise, David'in kesin sayılar vermemiş olması nedeniyle her grup için ineklerin sayısını yaklaşık olarak belirlemek zorunda kalmamızdır. Büyük işletmelerin payını gerçekte olduğundan daha düşük olarak, yani 7.544 işletmede işletme başına otuz inek ve daha fazla düşmekte şeklinde koyduk. Dolayısıyla, asgarisini, yani işletme başına 30 inek sayısını bile alacak olursak, 7.544 x 30 = 226.320 inek buluruz. *Daha küçük* bir sayı aldık; eğer böyle yapmasaydık küçük işletmelerin büyüklüğü, grupların azami sınırlarına değil, tersine asgariye çok fazla yaklaşacaktı.

kapitalist tarım yapıları her yerde ve her zaman, küçük işletmelerin çok büyük miktarı, toplam üretimin önemsiz bir kısmını karşılar. Küçük işletmelerin sayısı 70.000, yani yaklaşık olarak %40'tır; ama toplam inek sayısının ancak onbirdebirine sahiptirler.

İkincisi, aktarılan sayılar hem Danimarka'da ve hem de Almanya'da *kooperatiflerden başlıca yarar* sağlayanların *kapitalistler* olduğunu göstermektedir. Eğer 1.100.000 inekten 900.000'i süt kooperatiflerine devredilmişse, bundan şu sonuç çıkar: 200.000 inek kooperatif pazarlamasının "yardım" alanının *dışında* kalmaktadır. Bunlar esas olarak en küçük çiftçilerin inekleridir, çünkü Almanya için verilen sayılar, alanları iki hektara kadar olan işletmelerin ancak %0,3'ünün süt kooperatiflerine ait olduklarını, yüz hektar ve üzerinde alana sahip olan işletmelerin ise %35,1'inin bu türden kooperatiflere ait olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, bütün bunlar, bizi, kooperatif pazarlamasından en az yararlananların (70.000'i 100.000 ineğe sahip olan) küçük çiftçiler olduğu varsayımına götürmektedir.

Danimarka örneği David'i tamamıyla çürütmektedir, çünkü süt ürünlerinin üretiminde küçük ya da orta işletmelerin değil, büyük işletmelerin egemen olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu cansız sayılara ve tablolara biraz hayat vermek ve (ahmak küçük-burjuva David'in tamamen gözden uzak tuttuğu) burjuva tarımın sınıfsal niteliğini ortaya koymak için, Danimarka'daki işçi sınıfı hareketi tarihinden aldığımız olağanüstü bir olguyu aktaracağız. 1902 yılında, Danimarkalı gemi sahipleri, ateşçilerin ücretlerini düşürdüler. Buna karşılık ateşçiler greve gittiler. Dok işçilerinin bağlı oldukları sendika, ateşçileri destekledi ve işi durdurdu. Ama ... grevi, Danimarka'nın bütün limanlarına yayarak genel bir grev haline getiremediler. "[İngiltere ile yapılan ticaret alanında bir liman olan, Danimarka'nın batı kıyısında bulunan] ve Danimarka tarımsal üretiminin ihracatında çok önemli bir yer tutan Esbjerg limanı greve sokulamadı, çünkü Danimarka ta-

rım kooperatifleri, gemi yüklenmesinde çalışmak üzere gerekli sayıdaki üyelerini acilen göndereceklerini, Danimarka köylülerinin, ürünlerinin ihracatındaki bir stopaja izin vermeyeceklerini bildirdiler."*

Dolayısıyla, Danimarka kooperatifleri işçilere karşı gemi sahiplerinden yana çıktılar ve grevi başarısızlığa uğrattılar. Elbette her biri on ya da daha çok sayıda ineğe sahip olan kapitalist çiftçilerin işçilere karşı kendi kapitalist dostlarını desteklemelerini anlamak oldukça kolay. Anlaşılmaz olan, David gibi kendini sosyalist sayan yazarların sahte bir şekilde sınıf savaşımının üstünü örtmeleridir.

Çiftçilik ile (şekerin rafinasyonu, içki imalatı vb. gibi) teknik ürün sanayilerinin birleştirilmesi sorunu konusunda, David, bay Bulgakov'la *aynı* hataya düşüyor. Tıpkı Rus profesör gibi "bilgili" Alman oportünisti de, bu tabloların nelere değindiğini durup düşünmeksizin, Alman anketinde verilen tabloları *yalnızca kopya etmiştir*! Kautsky, şeker üretiminin, tarımsal *büyük-ölçekli* sanayinin bir örneği olduğunu iddia etmektedir. Bunu çürütmek amacıyla, tıpkı Bulgakov gibi, David de, teknik ürün sanayileriyle bağlantılı olan küçük işletmelerin sayılarının büyük işletmelerden daha fazla olduğunu gösteren sayıları aktarmaktadır. (David'in kitabının 406, 407 ve 410. sayfaları.) Bilgili istatistikçi, küçük işletmelerin genel olarak büyük işletmelerden sayıca daha fazla olduğunu unutmuş. Her grup için teknik ürün sanayileri ile birleşen işletmelerin yüzdelerini ortaya koyacağı yerde, her grup için toplam işletme sayısına ilişkin olarak bu türden işletmelerin yüzdesini kopya etmiş. Bay Bulgakov'un yapmış olduğu bu hata ile ayrıntılı olarak uğraştım.** Burada yapacağım tek şey, bilimsel açıdan tıpkı bay Bulgakov kadar dürüst olan E. David'in, gene bay Bulgakov gibi, şeker pancarı ekimi yapılan *toprağın ne kadarının* kapitalistlerin elinde olduğunu *gösteren* sayılara gözatmak sıkıntısına katlanmadığına işaret etmektir.

* Emil Helms, *Die socialdemokratische und gewerkschaftliche Bewegung in Dänemark*, Leipzig 1907, s. 138.

** Bkz: Bu yapıtın 176-177. sayfaları. *–Ed.*

Alman oportünisti ile Rus liberal profesör arasındaki gülünç ruhsal yakınlığın varlığı, yalnızca her ikisinin de istatistikleri aynı dikkatsizlik ve yeteneksizlikle ele almaları gerçeğinden doğmuyor. Bunun yanısıra her ikisi de aynı savrukluk içinde Marx'tan aktarmalar yapıyorlar. Tıpkı Bulgakov gibi David de "azalan verimlilik yasası"nı kabul ediyor. Bu yasayı belirli sınırlamalara giderek yorumlamaya çalıştığı, onu özel koşullarla sınırlamaya çabaladığı bir gerçektir, ama bu, durumu hiç değiştirmiyor. Örneğin, 476. sayfada David şunları söylüyor: "Bu yasa, tarımda bir bilimsel-teknik aşamadan diğerine geçişte yeralan üretkenlik değişimini hiçbir şekilde ilgilendirmez. Tamamıyla, aynı ve tek bilimsel-teknik aşamanın üretkenliğini ilgilendirir." Bu, benim bay Bulgakov'a karşı çıkarken,* bu ünlü yasanın *sınırlaması* olarak değindiğim sınırlamanın aynısıdır. Hemen şunu eklemiştim: Bu sınırlama, bu "yasa"yı, "o kadar göreli bir hale getirmektedir ki, buna, ne yasa *ve hatta ne de tarımın kendine özgü ana unsuru denebilir*."

Bununla birikte, David, bu yasayı, tarımın kendine özgü bir unsuru [düzeyine –ç.] yükseltiyor. Sonuç, içinden çıkılması olanaksız bir karışıklığa varıyor. Çünkü eğer "bilimsel-teknik" koşullar değişmeden kalırsa, sanayide de ek sermaye yatırımları çok büyük ölçüde sınırlanmış olur.

Son bölümde David şöyle diyor: "Tarımın geriliği ilkin, azalan verimlilik yasasında ifadesini bulan *organik doğanın tutuculuğuna* dayanır." (s. 501.) Bu sonuç, biraz önce ileri sürülmüş olan tezin, kendisinden, yani "yasa"nın daha yüksek teknik aşamalara geçiş durumları için geçerli olmadığı tezinden vazgeçildiğini gösteriyor! "Organik doğanın tutuculuğu", basitçe, tarımsal gelişmeyi özellikle engelleyen *toplumsal* koşulları anlamak yeteneğinden yoksun olan gerici küçükburjuvanın sözlü kaçamağıdır. Bu toplumsal koşullardan ilkini, tarımdaki serflik kalıntılarının, tarım işçilerinin hak eşitsizliğinin ve buna benzer durumların oluşturduğunu ve ikincisini de fiyatları şişiren ve *toprak fiyatlarında* yüksek

* Bkz: Bu yapıtın 62-63. sayfaları. –*Ed.*

rantları *temsil eden toprak rantının* oluşturduğunu David'in anlamadığı açıkça ortaya çıkıyor.

David şunları yazıyor: "Bize göre, Alman tarımı, bugün denizaşırı üretim sayesinde dünya ekonomisinin normal saydığı üretkenlik düzeyi ... için gerekli olan tahıl miktarının toplamını üretemez. Azalan verimlilik yasası, üretkenlikte bir azalma olmaksızın, sınırlı bir toprak alanı üzerinde üretilen ürünlerin miktarında sınırsız bir artışa izin vermez." (519.) — Bu, David'in kitabının son tümcesidir.

Lütfen şu iktisatçıya bakınız! Hem azalan verimlilik "yasa"sının yalnızca tek ve aynı bilimsel-teknik aşamasındaki üretkenlik değişimiyle ilgili olduğunu söylüyor (476), hem de şu sonuca varıyor: "Yasa, ürünlerin miktarında "sınırsız" bir artışa izin vermez!" (519.) Eğer toprağın özel mülkiyeti, şişirilen rant, tarım işçisinin hiçbir hakkının olmayışı, mağdur durumu ve giderek gerilemesi, yunkerlerin barbar ortaçağ ayrıcalıkları onu [Alman tarımı –ç.] engellememiş ise, Alman tarımı, niçin daha sonraki "bilimsel-teknik aşama"ya *yükseltilememiştir*?

Burjuva savunucu, doğal olarak, tarımsal geriliğin toplumsal ve tarihsel nedenlerini görmezlikten gelmeye çabalıyor ve suçu "organik doğanın tutuculuğuna" ve "azalan verimlilik yasasına" atıyor. Bu ünlü yasada, savunma ve ahmaklıktan başka hiçbir şey yoktur.

Burjuva ekonomi politiğin eski önyargılarına doğru bu utanç verici geri dönüşümü örtebilmek için, tıpkı Bulgakov gibi, David de, Marx'tan tahrif edilerek alınmış bir aktarmayı bize sunuyor. David de, bay Bulgakov'un aktardığı, *Kapital*'in III. cildinin *aynı sayfasını* (III. B., II. Teil, s. 277) aktarıyor! (David'in kitabının 481. sayfasına ve bizim bay Bulgakov'la ilgili önceki eleştirimize bakınız.*)

Bay Bulgakov'un *bilimsel dürüstlüğü* konusunda söylediklerimin hepsi David için de *tamamıyla* geçerlidir. Bay Bulgakov Marx'tan aldığı bir pasajı tahrif etmiştir. David, kendisini aynı pasajın ilk sözcüklerini aktarmakla sınırlıyor:

* Bkz: Bu yapıtın 70-73. sayfaları. –*Ed.*

"Ardarda sermaye yatırımlarıyla toprağın giderek azalan üretkenliği konusunda Liebig'e bakınız" (*Das Kapital*, III. B., II.Teil, s. 277).[47] Okura bunu, Marx'ın tek referansı gibi gösteren David, tıpkı Bulgakov gibi, Marx'ı tahrif ediyor. Yineliyoruz: Aslında, *Kapital*'in III. cildini (ve *Theorien über den Mehrwert*'in[48] II. cildinin II. kesimini) okuyan herkes, durumun bunun tam tersi olduğunu bilir. Marx, ek sermaye yatırımlarının *giderek azalan* üretkenlik durumlarını, ek sermaye yatırımlarının *artan* üretkenlik durumları kadar mantıklı ve olanaklı görmektedir.

481. sayfanın dipnotunda, David, gelecekte bu yasa ile rant arasındaki ilişkiyi araştıracağına ve aynı zamanda, "Malthus ve Ricardo tarafından ortaya konan temeli reddetmekle birlikte, rant teorisini geliştirip genişletmeye çabalayan Marx'ın bu girişimini eleştirel bir biçimde inceleyeceğine" söz veriyor.

David'in eleştirel incelemelerinin, bay Bulgakov'vari ya da ... yoldaş Maslov'vari burjuvaca önyargıların bir tekrarı olacağı kehanetinde bulunmayı göze alıyoruz.

Şimdi David'in kökten hatalı tezlerinden başka birini inceleyelim. Onun savunduğu şeyleri ya da istatistiklerde yaptığı tahrifatı çürütmek, çok nankör bir görevdir. Şimdi incelemeye girişeceğimiz sorunla ilgili olarak, günümüz küçükburjuva teorileri ile gerçeğin *olaylara dayanan* tablosunu karşılaştırmamızı olanaklı kılacak yeni bazı verilere sahibiz.

XI. BÜYÜK VE KÜÇÜK İŞLETMELERDEKİ ÇİFTLİK HAYVANLARI

Tarım sorunu "eleştirmenleri" ya da bernştayncılar, küçük-ölçekli üretimi savunurken, sık sık şu örneğe başvururlar. Belli bir toprak birimi üzerinde, küçük çiftçilerin büyük çiftçilerden çok daha fazla sayıda hayvan beslediklerini ve bunun sonucunda da topraklarını daha iyi gübrelediklerini söylerler. Küçük çiftçilerin işletmelerinin teknik olarak yüksek bir düzeyde olduğunu, çünkü doğal gübrenin modern ta-

rımda belirleyici bir rol oynadığını ve işletmede beslenen davarlardan elde edilen doğal gübrenin bütün yapay gübrelerden çok daha üstün olduğunu iddia ederler.

E. David, *Sosyalizm ve Tarım* adlı kitabında bu teze kesin bir önem yüklüyor. (Rusça çevirisinin 326, 526 ve 527. sayfaları) italiklerle: "Doğal gübre tarımın ruhudur." (s. 308) diye yazıyor ve herkesin bildiği bu gerçeği, küçük-ölçekli çiftçilik konusundaki savunmasının başlıca temeli yapıyor. Küçük işletmelerin birim toprak başına büyük işletmelerden çok daha fazla hayvan beslediğini gösteren Alman istatistiklerinden aktarmalar yapıyor. Bu sayıların, tarımda küçük ya da büyük-ölçekli üretimin üstünlükleri sorunu konusunda tamamıyla kendisinden yana karar vereceklerinden emin.

Bu teoriyi ve tarımın gübresel ruhunu daha yakından inceleyelim.

David ve burjuva ekonomistler arasındaki sayısız öğretililerinin kanıtlamalarının başlıcası istatistikseldir. Benzer niceliklerin karşılaştırılabilirliğini, yani aynı sayıda belli bir cins hayvanın büyük ve küçük işletmelerde eşit bir tarımsal değeri temsil ettiğini zımnen varsayarak, farklı büyüklüklerdeki işletmelerde (birim toprak başına düşen) hayvan sayısını karşılaştırıyorlar. Eşit sayıda hayvanın, eşit miktarda doğal gübre sağladığı, büyük ve küçük işletmelerdeki hayvanların yaklaşık olarak aynı nitelikte oldukları ve buna benzer şeyler varsayılmaktadır.

Elbette, sözkonusu olan tezin inandırıcılığı tamamen zımnen alışılagelen bu varsayımın doğru olup olmamasına bağlıdır. Bu tez doğru mudur? Eğer çıplak ve kaba, gelişigüzel istatistiklerden bir bütün olarak küçük ve büyük-ölçekli tarımsal üretimin toplumsal ve ekonomik koşullarının tahliline geçecek olursak, bu tezin henüz kanıtlanmamış olan şeyin ta kendisini önceden doğruymuş gibi kabul ettiğini görürüz. Marksizm, hayvanların bakım koşullarının (ve aynı zamanda, önceden de gördüğümüz gibi, toprağın bakım ve tarım işçisinin durumunun) küçük-ölçekli çiftçilikte büyük-ölçekli çiftçilikten *çok daha kötü* olduğunu kuvvetle belirtir. Burjuva

ekonomi politiği ise bunun tersini iddia eder ve bernştaynçılar da bu iddiayı, yani küçük çiftçinin *çalışkanlığı* sayesinde, küçük bir işletmenin hayvanlarının büyük işletmeninkilerden çok daha iyi durumda olduklarını yinelerler. *Bu* soruna ışık tutacak verileri bulmak için, David'in üzerinde çalıştığı istatistiklerden biraz daha farklı istatistikler gerekir. Farklı büyüklüklerdeki işletmelerdeki hayvan sayısı değil, ama bu hayvanların niteliklerini gösteren bir istatistik çalışması gerekir. Alman iktisat yazınında böyle bir çalışma vardır ve belki de birden fazladır. Kitabını her türden tarımsal çalışmadan alınmış bir yığın karmakarışık aktarma ile dolduran David'in ayrıntılı bir araştırma yoluyla literatürde bulunabilecek, küçük ve büyük-ölçekli üretimlerin iç koşullarını açıklığa kavuşturacak girişimleri tamamıyla ihmal etmesi oldukça ilginçtir. David'in ihmal etmekle haksızlık ettiği bu araştırmalardan birisini okura tanıtacağız. Tarım sorunları konusunda ünlü bir Alman yazar olan Drechsler, monografik bir "tarım istatistik araştırması"nın sonuçlarını yayınladı ve bunlar konusunda haklı olarak şunu söyledi: "Bu araştırma sonuçlarının hassasiyetleri elbette eşsizdir." Hanover ilinde, 25 yerleşim yeri (22 köy ve üç büyük toprak sahibi mülkü) incelenmiş ve yalnızca toprak miktarını ve hayvan sayısını değil, *ama aynı zamanda hayvanların niteliğini* de gösteren veriler her işletme için ayrı ayrı toplanmıştır. Hayvanların niteliğini saptamak üzere özellikle hassas bir yöntem benimsenmiştir: Her hayvanın *canlı ağırlığı** kilogram cinsinden "her hayvanın olanaklı olan en dikkatli biçimde, uzmanlarca değerlendirilmesi temeline dayanılarak" alınmıştır. Farklı büyüklüklerdeki işletmelerdeki her cins hayvanın canlı ağırlığını gösteren veriler elde edilmiştir. Araştırma, ilki 1875 ve

* Tarım uzmanlarının hayvanların canlı ağırlıklarını değerlendirmek için kullandıkları bu yöntemi, David iyi bilmektedir. 367. sayfada, bize, ayrıntılı olarak, et, süt ya da çeki vb. bakımından hayvanların *çeşitli cinslerinin* canlı ağırlığından sözediyor. Bu verileri agronomistlerden kopya ediyor. Bir sosyalist için özel olarak ve bir iktisatçı için ise genel olarak önemli olan şeyin, sığır cinslerinin farklılığı değil, ama onların küçük ve büyük işletmelerdeki, "köylü" ve kapitalist çiftçilikteki *bakım koşulları arasındaki farklılık* olduğu hiç aklına gelmiyor.

ikincisi ise 1884 yılında olmak üzere iki kez yapılmıştır. Her üç köy grubuna ve üç büyük işletmenin her birine ait olan sayılar işlenmemiş bir biçimde Drechsler* tarafından yayınlanmıştır. Köylerdeki köylü işletmeleri toprak miktarlarına göre yedi gruba ayrılmıştır (50 hektarın üzerindekiler; 25 hektardan 50 hektara kadar olanlar; 12,5 hektardan 25 hektara kadar olanlar; 7,5 hektardan 12,5 hektara kadar olanlar; 2,5 hektardan 7,5 hektara kadar olanlar; 1,25 hektardan 2,5 hektara kadar olanlar ve 1,25 hektar ve altındakiler). Drechsler'in sayılarının onbir değişik hayvan cinsine ilişkin olduğu düşünülürse, okur bu tabloların ne kadar karmaşık olduğunu anlayacaktır. Genel ve esas sonuçları çıkarmamızı olanaklı kılacak özetlenmiş sayıları elde etmek için, *bütün işletmeleri beş* temel gruba ayıracağız: (*a*) büyük işletmeler; (*b*) 25 hektardan çok toprağa sahip olan köylü işletmeleri; (*c*) 7,5 ve 25 hektar arasında alana sahip olan işletmeler; (*d*) 2,5 ve 7,5 hektar arasında alana sahip olan işletmeler; ve (*e*) 2,5 hektardan daha az alana sahip olan işletmeler.

1875 ve 1884 yılları için bu gruplarda yeralan işletmelerin sayıları ve toprak miktarları aşağıda gösterilmiştir [Tablo 21]:

Bu sayıları açıklamak için, her şeyden önce farklı büyüklüklerdeki işletmelerin ekonomik tipleri ile ilgileneceğiz. Drechsler, alanları 7,5 hektar ve üzerinde olan bütün işletmelerin ücretli emek istihdam ettiğini varsayıyor. Dolayısıyla, (1875 yılında) işçi çalıştıran 325 köylü işletmesi var. 2,5 hektara kadar toprağa sahip olan çiftçilerin hepsi, ücretli işçi olarak çalışmak zorundalar. Drechsler'in hesaplamalarına göre 2,5 ile 7,5 hektar arasında (ortalama = 4,3 hektar) toprağa sahip olan çiftçilerin yarısı emek istihdam etmemekte, diğer yarısı ise ücretli işçi sağlamaktadırlar. Bu durumda, toplam köylü işletmelerinin 325'i kapitalist, 221'i ise emek istihdam etmeyen ve ücretli işçi sağlamayan (narodniklerin deyimiyle) küçük "trudovik" işletmelerdir. 1.670'i

* 1875 yılı için *Schriften des Vereins für Sozialpolitik*, Band XXIV, s. 112. ("*Bäuerliche Zustände*", B. III), ve 1884 yılı için ise *Thiel's landwirtschaftliche Jahrbücher*, Band XV, (1886).

[TABLO 21]

[Gruplar]	1875			1884		
	İşletmelerin Sayısı	Toprak Miktarı (Hektar)	İşletme Başına Düşen Toprak (Hektar)	İşletmelerin Sayısı	Toprak Miktarı (Hektar)	İşletme Başına Düşen Toprak (Hektar)
(*a*) Büyük işletmeler	3	689	229	3	766	255
(*b*) 25 ve daha fazla alana sahip işletmeler	51	1.949	38	58	2.449	42
(*c*) 7,5-25 hektar işletmeler	274	3.540	13	248	3.135	12
(*d*) 2,5-7,5 hektar işletmeler	442	1.895	4,3	407	1.774	4,3
(*e*) 2,5 ve daha az olan işletmeler	1.449	1.279	0,88	1.109	1.027	0,9
Toplam	*2.219*	*9.352*	*4,2*	*1.825*	*9.151*	*5,0*

ise ücretli işçi sağlayan yarı-proleter işletmelerdir.

Ne yazık ki Drechsler'in gruplandırması, 5-20 hektar arasında toprağa sahip olan orta-köylüler konusunda, genel Alman istatistiklerinden farklıdır. Gene de, bu orta-köylülerin çoğunluğunun ücretli işçilerden vazgeçmemeleri olgusu kuşku götürmez. Almanya'daki "orta-köylüler", küçük kapitalistlerdir. Emek kiralamayan ve kendilerini de dışarıya kiralamayan köylüler, önemsiz bir azınlığı, yani 2.216'da 221'i ya da onda-birini oluştururlar.

Dolayısıyla, ekonomik tiplerine göre ayırdığımız işletme grupları şöyle nitelendirilmektedirler: (*a*) büyük kapitalist işletmeler; (*b*) orta kapitalist işletmeler ("*Grossbauern*"); (*c*) küçük kapitalist işletmeler; (*d*) küçük köylü işletmeleri; ve

(*e*) yarı-proleter işletmeler.

1875 ve 1884 yılları arasında işletmelerin toplam sayısı ve işgal ettikleri toprağın toplam miktarı azaldı. Bu azalma başka küçük işletmelerde gerçekleşti: 2,5 hektara kadar bir alanı kaplayan işletmelerin sayısı 1.449'dan 1.109'a düşerek 340 kadar azaldı, yani yaklaşık olarak 1/4'lük bir düşme gösterdi. Öte yandan, (25 hektarın üzerindeki) en büyük işletmelerin sayısı 54'ten 61'e yükseldi; bunların kapladıkları alan ise 2.638 hektardan 3.215 hektara yükselerek 577 hektarlık bir artış gösterdi. Dolayısıyla, belli bir alandaki tarım standartlarının Drechsler'i sevince boğan yükselişi ve işletmenin genel olarak gelişmesi, tarımın *giderek azalan* sayıdaki toprak sahibinin ellerinde yoğunlaşmasını göstermektedir: "İlerleme", yaklaşık olarak 2.219 çiftçiden 400'ünü tarımın dışına itmiş (1884 yılında tarımda kalan çiftçi sayısı 1.825'tir) ve kalanların arasından işletme başına ortalama toprak miktarını 4,2 hektardan 5 hektara yükseltmiştir. Kapitalizm, bölgenin birisinde belli bir tarım dalını yoğunlaştırır ve bir miktar küçük çiftçiyi proletarya saflarına iterken; başka bir bölgede ticari çiftçiliğin büyümesi, yeni bir miktar küçük çiftçi yaratır. (Örneğin, kentlerin çevresindeki köylerde ve Danimarka gibi ürettiklerini ihraç eden ülkelerin tümünde olduğu gibi.) Halen diğer bölgelerde, orta büyüklükteki işletmelerin parçalanması, küçük işletmelerin sayısını artırmaktadır. Gelişigüzel istatistikler bütün bu süreçleri gizlemektedir. Çünkü bu süreçleri inceleyebilmek için ayrıntılı araştırmaların yapılması gerekir. Çiftlik hayvanlarının toplam baş sayısı azaldığı halde, tanımlanan bölgede tarımın gelişmesi, özellikle çiftlik hayvanlarının beslenmeleri konusundaki ilerlemelerde kendini gösterdi. 1875 yılında, (büyükbaş hayvan cinsinden) 7.802 baş çiftlik hayvanı var iken, 1884'te bunlar 6.993'e düştü. Kaba istatistiklerden yola çıkacak olursak, çiftlik hayvanlarının toplam sayılarındaki bu azalma, çiftlik hayvancılığı açısından bir gerilemenin işareti olabilirdi. Aslında, hayvanların kalitelerinde bir iyileşme vardır. Yani eğer hayvanların sayısını değil de, toplam "canlı ağırlıkları"nı alacak olursak, 1875 yılı için 2.556.872 kilogram, 1884 yılı için ise

2.696.107 kilogram elde ederiz.

Çiftlik hayvanlarının beslenmesi alanındaki kapitalist gelişme, kendisini yalnızca sayılardaki bir artışla göstermiyor; kötü kaliteli sürülerin yerine iyi kaliteli sürülerin konulması, yemin artırılması vb. konularında kendisini bazan sayılardaki artışta olduğundan da fazla gösteriyor. [Tablo 22.]

[TABLO 22]
İŞLETME BAŞINA ORTALAMA HAYVAN SAYISI

[Gruplar]	1875			1884		
	Büyük Baş	Küçük Baş	Toplam	Büyük Baş	Küçük Baş	Toplam
(*a*) büyük işletmeler	105	69	174	110	41	151
(*b*) 25 ve daha fazla alana sahip işletmeler	13,2	11,0	24,2	13,7	10,5	24,2
(*c*) 7,5-25 hektar işletmeler	5,4	3,8	9,2	4,9	4,2	9,1
(*d*) 2,5-7,5 hektar işletmeler	2,2	1,4	3,6	2,2	1,8	4,0
(*e*) 2,5 ve daha az olan işletmeler	0,3	0,6	0,9	0,4	0,7	1,1
Toplam	*1,7*	*1,5*	*3,2*	*2,0*	*1,8*	*3,8*

En büyük işletmelerde hayvan sayısı azalmıştır. En küçük işletmelerde ise bu sayı büyümüştür. İşletme ne kadar küçük ise, artış da o kadar hızlıdır. Bu, küçük-ölçekli üretimin gelişmesini ve büyük-ölçekli üretimin gerilemesini kanıtlar gibi gözüküyor. Yani David'in teorisi doğrulanıyor, öyle değil mi?

Ama bu yanılsamayı dağıtmak için yalnızca hayvanların *ortalama ağırlıklarını* gösteren sayıları almamız yeter. [Tablo 23.]

Bu sayılardan çıkarılacak ilk sonuç şudur; işletme ne kadar büyük olursa, hayvanların kalitesi de o kadar iyi olur. Bu konuda kapitalist işletmeler ile küçük köylü işletmeleri ya da yarı-proleter işletmeler arasında çok büyük bir farklılık vardır. Örneğin 1884 yılında, büyük işletmeler ile küçük

[TABLO 23]

[Gruplar]	Hayvan Başına Düşen Ortalama Ağırlık (Kg.)					
	1875			1884		
	Büyük Baş	Küçük Baş*	Toplam	Büyük Baş	Küçük Baş	Toplam
(*a*) büyük işletmeler	562	499	537	617	624	619
(*b*) 25 ve daha fazla alana sahip işletmeler	439	300	376	486	349	427
(*c*) 7,5-25 hektar işletmeler	409	281	356	432	322	382
(*d*) 2,5-7,5 hektar işletmeler	379	270	337	404	287	352
(*e*) 2,5 ve daha az olan işletmeler	350	243	280	373	261	301
Ortalama	*412*	*256*	*354*	*446*	*316*	*385*

işletmeler arasındaki bu farklılık *yüzde-yüzün* üstündeydi: Büyük kapitalist işletmelerde ortalama bir hayvanın ortalama ağırlığı 619 kilogram iken, yarı-proleter işletmelerde bu sayı 301 kilogram, yani yarıdan az idi! Bütün bunlardan sonra, insan, David'in tezlerinin ve büyük ve küçük işletmelerde hayvanların kalitelerinin aynı olduğunu varsayarak onun gibi düşünenlerin ne kadar yüzeysel olduklarını değerlendirebilir.

Küçük işletmelerde hayvanların çok daha kötü bir biçimde bakıldıklarına yukarda değindik. Şimdi bunu olaylara dayanarak doğrulayacağız. Canlı ağırlık konusundaki sayılar, bize, hayvanların bakım koşullarının *tümüne* ait çok kesin bir fikir vermektedir: beslenme, barınak, çalışma, bakım — sanki bunların hepsi, Drechsler'in monografında istatistiksel açıklamasını bulan sonuçlarda özetlenmiştir. Küçük çiftçi, hayvanlarına bakmak için ne kadar "çaba" gösterirse göster-

* Çiftlik hayvanlarının diğer çeşitli türleri normal standartlara göre büyükbaş hayvan cinsinden ifade edilmiştir. Bir yıl için ve onbir cins hayvan türünün her birisi için verilen sayı yaklaşıktır: sayılar yalnızca ağırlıkla ilgilidir; büyükbaş hayvan sayısı ile değil.

sin —bay V. V.[49] ve Alman David bu çabayı göklere çıkarmaktadırlar— iki kat daha kaliteli ürünler veren büyük-ölçekli üretimin avantajlarına yaklaşık olarak bile ulaşması olanaklı değildir. Kapitalizm, küçük köylüyü, sonsuzluğa dek ağır işe, müsrifçe bir emek harcamasına mahkum etmiştir, çünkü yetersiz araçlarla, yetersiz zaman ile, düşük kaliteli hayvan ile, yetersiz barınma yerleriyle ve benzerleriyle yapılacak en dikkatli bakım, emek israfından başka bir şey değildir. Burjuva ekonomi politiği bu konuyu değerlendirirken, köylünün kapitalizm tarafından bu yıkılışını ve ezilmesini değil, ama (en kötü sömürü koşulları altında *kapitalizmin çıkarı* uğruna didinen) işçinin "çalışkanlığı"nı önplana çıkarır.

Yukarıya aktarılan sayılardan çıkarılacak ikinci sonuç şudur: Son on yıl içinde, hayvanların kalitesi, hem ortalama olarak ve hem de tüm işletme kategorilerinde gelişme göstermiştir. Ama bu genel ilerlemenin sonucu olarak, büyük ve küçük işletmelerde çiftlik hayvanlarının beslenmesi arasındaki farklılık azalmamış, ama *daha da çok* çarpıcı bir hale gelmiştir. Genel ilerleme, küçük ve büyük işletmeler arasındaki uçurumu kapatmaktan çok derinleştirmiştir, çünkü bu ilerleme süreci içinde, büyük-ölçekli tarım üstün gelmiştir. 1875 ve 1884 yılları için ortalama bir hayvanın ortalama ağırlıklarının karşılaştırılması aşağıda gösterilmiştir [Tablo 24]:

En büyük ilerleme, büyük kapitalist işletmelerde görülmektedir. Orta büyüklükteki kapitalist işletmeler bunları izlemektedir; küçük köylü işletmelerindeki ilerleme tamamıyla ihmal edilebilir ölçüdedir, geri kalanlarda ise çok önemsizdir. Tarım ekonomisinin sorunları üzerinde yazı yazan tarım uzmanlarının büyük çoğunluğu gibi Drechsler de, yalnızca konunun teknik yönünü belirtmiştir. 1875 ve 1884 yılları için yapılan karşılaştırmadan çıkardığı beşinci sonuçta şunları söylemektedir: "Çiftlik hayvanlarının bakımı* açısından önemli ölçüde ilerleme kaydedilmiştir: Kalitede iyileşme ve

*Drechsler burada, çeki hayvanlarının (*Nutzvich*) dışında kalan bütün hayvanlardan sözediyor. İleride, çeki hayvanları ile ilgili sayıları ayrıca aktardık. Hangi hayvan tipi grubunu ya da hangi tipini alırsak alalım, genel sonuç değişmiyor.

[TABLO 24]

[Gruplar]	Ortalama Hayvan Başına Ortalama Ağırlık (Kg.)		Artış	Artış Yüzdesi
	1875	1894		
(*a*) büyük işletmeler	537	619	+82	+15,2
(*b*) 25 ve daha fazla alana sahip işletmeler	376	427	+51	+13,6
(*c*) 7,5-25 hektar işletmeler	356	382	+26	+7,3
(*d*) 2,5-7,5 hektar işletmeler	337	352	+15	+4,4
(*e*) 2,5 ve daha az olan işletmeler	280	301	+21	+7,5
Ortalama	*354*	*385*	*+31*	*+8,7*

baş olarak hayvan sayısında düşüş: her üç işletme grubunda,* hayvan başına düşen ortalama canlı ağırlık önemli ölçüde artmıştır. Bu ise, hayvan beslenmesinde, bakımında ve büyütülmesinde *az ya da çok genel olarak* (*ziemlich allgemein*) dikkate değer bir ilerlemeyi gösterir."

Altını çizdiğimiz "az ya da çok genel olarak" sözcükleri, yazarın sorunun toplumsal ve ekonomik yönünü ihmal ettiğini açıkça ortaya koymaktadır; "çok" sözcüğü büyük işletmelere, "az" sözcüğü ise küçük işletmelere aittir. Drechsler bunu görmezden geldi, çünkü yalnızca köy grupları ile ilgili olan rakamlara dikkat etti; değişik tipteki işletme gruplarına ilişkin olan sayıların üstünde durmadı.

Şimdi "tarım" sözcüğünün dar anlamı içinde çiftçilik koşullarına ışık tutan çeki hayvanları ile ilgili sayılara geçelim. Çeki hayvanlarının sayılarına göre yeniden gözden geçir-

* Drechsler, 22 köyü coğrafi yerleşimlerine ve diğer çiftçilik koşullarına göre üç gruba ayırıyor. Bir yazıyı sayfalara boğmamak amacıyla yalnızca özetlenmiş verileri aldık. Hangi işletme grubunu alırsak alalım, sonuçlar aynı kalmaktadır.

mekte olduğumuz işletmeleri, şu sayılar nitelendirmektedir [Tablo 25]:

[TABLO 25]

[Gruplar]	İşletme Başına Düşen Çeki Hayvanlarının Ortalama Sayısı	
	1875	1884
(*a*) Büyük işletmeler	27	44
(*b*) 25 ve daha fazla alana sahip olanlar	4,7	5,5
(*c*) 7,5-25 hektar işletmeler	2,1	2,4
(*d*) 2,5-7,5 hektar işletmeler	1,3	1,5
(*e*) 2,5 ve daha az olan işletmeler	0,07	0,16
Ortalama	*0,7*	*1,0*

Dolayısıyla yarı-proleter işletmelerin ezici çoğunluğunda hiç çeki hayvanı yoktur (bu işletmeler 2,5 hektara kadar alana sahiptirler; 1884 yılında 1.825 işletmeden 1.109'unu bunlar oluşturuyordu). Bunlara sözcüğün gerçek anlamıyla tarım işletmeleri bile denemez. Durum ne olursa olsun, çeki hayvanlarının kullanımı konusunda, büyük işletmeler ile yüzde 93'ü ya da 84'ü hiçbir çeki hayvanı kullanmayan bu işletmeler arasında, hiçbir karşılaştırma yapılamaz. Bununla birlikte, eğer, bu alanda büyük kapitalist işletmelerle küçük köylü işletmelerini karşılaştıracak olursak, birincilerin (grup (*a*)) 766 hektarlık toprak başına 132 çeki hayvanına sahip olduklarını ve ikincilerin (grup (*d*) ise 1.774 hektar başına (1884'te) 632 çeki hayvanına sahip olduklarını görürüz. Yani birincisinin yaklaşık olarak *altı* hektar başına bir çeki hayvanı vardır, ikincisinin ise yaklaşık olarak *üç* hektar başına bir çeki hayvanı vardır. Açıkça görülüyor ki, küçük işletmeler çeki hayvanlarının bakımı konusunda iki kat daha fazla harcama yapıyorlar. Küçük-ölçekli üretim, teknik tarım araçlarının sağa sola dağılmasını ve dağılma sonucunda da emeğin boş yere harcanmasını gerektirir.

Bu dağılma, kısmen küçük çiftçilerin *düşük kaliteli* çeki

hayvanlarını yani inekleri çeki hayvanı olarak kullanmak zorunda olmalarına dayanır. *Çeki* hayvanlarının toplam sayılarına göre ineklerin yüzdesi aşağıda verilmiştir [Tablo 26]:

[TABLO 26]

[Gruplar]	1875	1884
(*a*) Büyük işletmeler	—	—
(*b*) 25 ve daha fazla alana sahip olanlar	—	%2,5
(*c*) 7,5-25 hektar işletmeler	%6,3	%11,4
(*d*) 2,5-7,5 hektar işletmeler	%60,7	%64,9
(*e*) 2,5 ve daha az olan işletmeler	%67,7	%77,9
Ortalama	*%27,0*	*%33,4*

Tarla işlerinde ineklerin kullanımının giderek arttığı ve yarı-proleter ve küçük köylü işletmelerinde başlıca çeki hayvanlarının inekler olduğu açıkça görülmektedir. Tamamıyla burjuva görüş açısını benimseyen Drechsler gibi David de, bunu, bir gelişme olarak görme eğilimindedir. Vardığı sonuçlarla ilgili olarak Drechsler şunları yazıyor: "Çok sayıda küçük işletme, *kendileri için daha uygun olan*, inekleri çeki hayvanları olarak kullanma yolunu seçmişlerdir." Bu, küçük çiftçiler için "daha uygun"dur, çünkü *daha ucuzdur*. Daha ucuzdur, çünkü düşük kaliteli çeki hayvanlarının yerine daha iyi kalitede olanlar geçmektedir. Drechslerler'i ve Davidler'i hayran bırakan küçük çiftçilerin gelişmesi ile, gittikçe daha kötü malzemeler, fabrika artıkları kullanan, yokolma durumundaki el dokumacılarının gelişmesi birbirine oldukça eşit durumdadır.

1884 yılında çeki ineklerinin ortalama ağırlıkları 381 kilogram,* çeki atlarının ortalama ağırlıkları 482 kilogram ve öküzlerinki ise 553 kilogram idi. Sonuncu çeki hayvanı cinsi, yani en güçlü olanı, 1884 yılında büyük kapitalist işletmelerdeki çeki hayvanlarının toplamının yarıdan fazlasını, orta ve küçük kapitalist işletmelerdeki çeki hayvanlarının toplamı-

* Tarla işinde çalıştırılmayan ineklerin ortalama ağırlığı 421 kilogramdı.

nın hemen hemen dörtte-birini ve yarı-proleter işletmelerdeki toplam çeki hayvanlarının ise onda-birinden azını oluşturuyordu. Dolayısıyla, işletme ne kadar büyük ise çeki hayvanlarının kalitesi de o kadar yüksektir. Ortalama bir çeki hayvanının ortalama ağırlığı aşağıda verilmiştir [Tablo 27]:

[TABLO 27]

[Gruplar]	1875	1884
(*a*) Büyük işletmeler	554	598
(*b*) 25 ve daha fazla alana sahip olanlar	542	537
(*c*) 7,5-25 hektar işletmeler	488	482
(*d*) 2,5-7,5 hektar işletmeler	404	409
(*e*) 2,5 ve daha az olan işletmeler	377	378
Ortalama	*464*	*460*

Sonuç olarak, çeki hayvanlarında bütünüyle bir *gerileme vardır*. Aslında büyük kapitalist işletmelerde oldukça önemli bir ilerleme görüyoruz; diğerlerinin hepsinde, ya hiçbir değişme yok, ya da gerileme var. Çeki hayvanlarının kalitelerine gelince: 1875 ve 1884 yılları arasında büyük-ölçekli ve küçük-ölçekli üretim arasındaki farklılık da *artmıştır*. İneklerin küçük çiftçilerce çeki hayvanları olarak kullanılmaları, Almanya'da herkesin yaptığı bir iş haline gelmiştir.* Bizim sayılarımız, bu eylemin, tarımsal üretim koşullarındaki bir gerilemeyi, köylülüğün giderek artan yoksulluğunu gösterdiğini dokümanter bir kesinlikle ortaya koymaktadır.

Drechsler'in monografındaki veriler konusundaki çalışmamızı tamamlarken, birim toprak alanına düşen bütün hayvanların sayıları ve ağırlıkları ile ilgili bir değerlendirmeyi, yani David'in Alman tarımı üzerindeki genel istatistiklere dayanarak yaptığı değerlendirmeyi aktaracağız [Tablo 28]:

David, hektar başına düşen çiftlik hayvanlarının sayılarını gösteren rakamlarla kendisini sınırlamaktadır. Alman

* Bununla ilgili olarak, yukarıya "Alman Tarım Genel İstatistikler" bölüm VII'ye bakınız. [Bu yapıtın 158-173. sayfaları. –*Ed.*]

[TABLO 28]

[Gruplar]	Bir Hektar Toprak Başına Düşen			
	Çiftlik Hayvanlarının Toplam Sayısı (Sığır Cinsinden)		Toplam Çiftlik Hayvanlarının Kilogram Cinsinden Ağırlığı	
	1875	1884	1875	1884
(*a*) büyük topraklar	0,77	0,59	408	367
(*b*) 25 ve daha fazla alana sahip işletmeler	0,63	0,57	238	244
(*c*) 7,5-25 hektar işletmeler	0,71	0,72	254	277
(*d*) 2,5-7,5 hektar işletmeler	0,85	0,94	288	328
(*e*) 2,5 ve daha az olan işletmeler	1,02	1,18	286	355
Ortalama	*0,77*	*0,76*	*273*	*294*

tarımında tümüyle olduğu gibi, bizim örneğimizde de, bu sayılar büyük işletmelerde birim toprak alan başına düşen çiftlik hayvanlarının sayılarında bir *azalmayı* göstermektedirler. Örneğin 1884 yılında, yarı-proleter işletmelerde hektar başına düşen sığır sayısı büyük kapitalist işletmelerin iki katı kadardır (0,59'a karşı 1.18). Ama biz, bu değerlendirme ile, birbiriyle karşılaştırılamayan şeylerin karşılaştırılmaya çalışıldığını biliyoruz. İşletmeler arasındaki gerçek ilişkiyi, çiftlik hayvanlarının ağırlıklarına ilişkin rakamlar ortaya koymaktadır: bu alanda da, büyük-ölçekli üretim küçük-ölçekli üretimden çok daha iyi bir durumdadır. Çünkü birim toprak alanı başına ağırlık olarak çiftlik hayvanlarının *azamisine* ve dolayısıyla doğal gübrenin *azamisine* sahiptir. Böylece, küçük işletmelerin bütünüyle doğal gübre ile çok daha iyi donatıldıkları konusunda David'in vardığı sonuç, gerçeğin tam tersidir. Üstelik, şunlar akılda tutulmalıdır: Birincisi, bizim sayılarımız, ancak hali-vakti yerinde olan işletmelerin satın alabilecekleri yapay gübreleri kapsamamakta-

dır; ikincisi, çiftlik hayvanlarının miktarları, ağırlık açısından karşılaştırıldıkları zaman, sığırlarla daha küçük olan hayvanlar aynı düzeye konmuş olur. Örneğin, 45.625 kilogram —büyük işletmelerdeki 68 baş sığırın ağırlığı— iken, 45.097 kilogram, küçük işletmelerdeki 1.786 *keçinin* ağırlığıdır (1884'te). Gerçekte, doğal gübre sağlanması konusunda, büyük işletmelerin yararlandıkları üstünlükler, bizim sayılarımızda gösterilenden çok daha fazladır.*

Özet: "doğal gübre, tarımın ruhudur" tümcesinden yararlanan David, özellikle çiftlik hayvancılığının toplumsal ve ekonomik ilişkilerinden kaçındı ve olayı tamamıyla hatalı bir yönden ortaya koydu.

Kapitalist tarımda büyük-ölçekli üretimin, gerek çiftlik hayvanlarının bakımları, gelişmeleri ve gerek gübre elde etmek amacıyla kullanılmaları açısından, özellikle çeki hayvanları ve genel olarak ise çiftlik hayvanlarının kaliteleri konusunda, küçük ölçekli üretime karşı çok büyük avantajları vardır.

XII. TARIM SORUNU KONUSUNDA MARKSİZME KARŞI ÇIKANLAR** AÇISINDAN "İDEAL ÜLKE"

Danimarka'daki tarım düzeni ve tarım ilişkileri, bir iktisatçı için özellikle ilgi çekicidir. Tarım sorunu konusunda çağdaş literatürün başlıca revizyonist temsilcisi olan E. David'in Danimarka tarım birlikleri ve (sözde) Danimarka "küçük köylü" işletmeciliği örneğini kuvvetle vurguladığını gördük.*** E. David'in çalışmalarından yararlandığı Heinrich Pudor, Dani-

* Yukarıya (bölüm VI) aktardığımız, Klawki'nin tezini anımsayalım. [Bu yapıtın 128. sayfası. –*Ed.*] "Küçük çiftçilerin hayvan gübresi düşük kalitelidir, samanları azdır ve bu saman, büyük ölçüde hayvan yemi olarak kullanılır (ki bu da beslenmenin düşük kaliteli olduğunu gösterir) ve hayvanlara yatacak yer yapımı için kullanılan saman daha azdır."

** Bu yazı, yazarın kısa bir süre önce yayınlanmış olan *Tarım Sorunu*, I. kesim (St. Petersburg 1908) adlı kitabında yeralan *Tarım Sorunu ve "Marx'ın Eleştirmenleri"* kitabının XII. bölümüdür. Bu bölümün yukarda adı geçen kitaba dahil edilmesini yalnızca raslansal gecikmeler engelledi.

*** V. I. İlyin, *Tarım Sorunu*, kesim I, "Tarım Sorunu ve 'Marx'ın Eleştirmenleri' " yazısı, bölüm X ve XI. [Bkz: Bu kitabın 193. ve 206. sayfaları. –*Ed.*]

marka'yı "tarımsal işbirliğinin ideal ülkesi"* olarak adlandırıyor. Rusya'da da, liberal ve narodnik görüşlerin temsilcileri, tarımda küçük-ölçekli üretimin canlılığı teorisini doğrulamak için marksizme karşı "koz" olarak kullandıkları Danimarka'nın ardına daha az sık olmamak üzere sığınırlar. Örneğin, liberal Hertzenstein'ın Birinci Dumadaki konuşmasına ve narodnik Karavayev'in İkinci Dumadaki söylevine bakınız.

Diğer Avrupa ülkelerine bakarak, "küçük köylü" tarımı Danimarka'da gerçekten en çok yaygın olanıdır; ve kendisini yeni pazar gereksinme ve koşullarına uydurmayı başarmış olan tarım ise en zengin olanıdır. Eğer meta üretiminin yapıldığı ülkelerde küçük-ölçekli üretim için "zenginlik" olanağı olsaydı, bu alanda en elverişli durumdaki ülke, Danimarka olurdu. Bu nedenle, Danimarka tarım sistemini yakından incelemek iki kat daha fazla ilginç oluyor. Bütün bir ülke örneğinden giderek, tarım sorunu konusunda revizyonistlerin hangi yöntemlerden yararlandıklarını ve "ideal" kapitalist ülkede kapitalist tarım düzeninin temel öğelerinin gerçekten ne olduklarını göreceğiz.

Danimarka tarım istatistikleri, diğer Avrupa ülkelerinin istatistik örneklerine göre toplanmıştır. Buna karşın, bazı araçlardan çok daha ayrıntılı bilgi ve çok daha dikkatle işlenmiş sayılar vermektedirler. Bunun sayesinde sorunun genellikle karanlıkta kalan yönlerini araştırma olanağımız doğmaktadır. Alanlarına göre işletmelerin gruplar halinde dağılımlarını gösteren genel verilerle başlayalım. Danimarka'nın geleneksel toprak ölçüsü olan "hartkorn"u hektar terimleri cinsinden hesaplayacağız. Danimarka tarım istatistiklerinde** işaret edildiği gibi, bir hartkornu on hektar olarak alacağız.

Danimarka tarım istatistikleri 1873, 1885 ve 1895 yıllarında işletmelerin dağılımı üzerine bilgi vermektedirler. [Tablo 29.]

* Dr. Heinrich Pudor, *Das Landwirtschaftliche Genossenschaftswesen im Auslande*, I. B, Leipzig 1904. S. V. Pudor şiddetli bir marksizm düşmanıdır.

** *Danmarks Statistik. Statistik Aarbog*, 8-de aargang, 1903. s. 31. Bornholm dışında, bütün bu istatistikler Danimarka'ya çok iyi uymaktadır.

[TABLO 29]

[Gruplar]	1873				1885				1895			
	İşletme Sayısı	%	Hektar	%	İşletme Sayısı	%	Hektar	%	İşletme Sayısı	%	Hektar	%
Topraksız	31.253	13,3	—	—	35.329	13,6	—	—	32.946	12,4	—	—
2,5 hektardan az	65.490	27,9	54.340	1,5	82.487	31,8	62.260	1,7	92.656	34,8	63,490	1,8
2,5-10 hektar	65.672	27,9	333.760	9,1	67.773	26,2	345.060	9,5	66.491	25,0	341.020	9,4
10-40 hektar	41.671	17,7	928.310	25,5	43.740	16,9	966.850	26,5	44.557	16,8	981.070	26,8
40-120 hektar	29.288	12,5	1.809.590	49,6	27.938	10,8	1.722.820	47,1	27.301	10,3	1.691.950	46,4
120 ve daha fazla	1.856	0,7	522.410	14,3	1.953	0,7	551.530	15,2	2.031	0,7	568.220	15,6
Toplam	*235.230*	*100,0*	*3.648.410*	*100,0*	*259.220*	*100,0*	*3.648.520*	*100,0*	*265.982*	*100,0*	*3.645.750*	*100,0*

Bütün işletmeler onbir gruba bölünmüştür: hiç toprağı olmayanlar; 0,3 hektara kadar (daha doğru bir sayı verebilmek için: 1/32 hartkorna kadar) toprağı olanlar; 0,3 ile 2,5 hektar arasında toprağa sahip olanlar; 2,5 ile 10 hektar arasında toprağa sahip olanlar; 10 ile 20 hektar arasında toprağa sahip olanlar; 20 ile 40 hektar arasında toprağa sahip olanlar; 40 ile 80 hektar arasında toprağa sahip olanlar; 80 ile 120 hektar arasında toprağa sahip olanlar; 120 ile 200 hektar arasında toprağa sahip olanlar; 200 ile 300 hektar arasında toprağa sahip olanlar ve 300 hektar ve daha fazla toprağa sahip olanlar. Okurun dikkatinin daha fazla dağılmasını önlemek amacıyla, bu grupları altı büyük grup halinde birleştireceğiz.

Her şeyden önce bütün bu verilerden çıkarılacak —burjuva ekonomi politikçilerinin ve onların kuyrukçuluğunu yapan revizyonistlerin genellikle gözden kaçırdıkları— temel sonuç şudur: Danimarka'da kapitalist tarımla uğraşan çiftçiler toprağın büyük kısmına sahiptirler. Yalnızca 120 hektar ve daha fazla toprağa sahip olan çiftçilerin değil, ama 40 hektar ve daha çok toprağı olanların da ücretli emek yardımıyla işletmelerini çalıştırmakta oldukları kuşkusuzdur. Bu iki büyük grup, 1895 yılında bütün işletmelerin toplam sayısının ancak %11'ini oluşturuyorlardı, ama bütün toprağın %62'sine ya da 3/5'inden fazlasına sahiptirler. Danimarka tarımının temeli, büyük-ölçekli ve orta [ölçekli –ç.] *kapitalist* tarımdır. Bir "köylü ülkesi" ve "küçük-ölçekli tarım" konusunda söylenen her şey, tamamıyla burjuva savunuculuğudur, sermayenin çeşitli etiketli ve etiketsiz ideologları tarafından gerçeklerin çarpıtılmasıdır.

Sırası gelmişken şunu belirtelim: Kapitalist tarım düzeninin tam olarak kurulduğu bütün diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, Danimarka'da da, daha ileri kapitalist grupların, ulusal ekonominin bütünündeki payları zaman içinde ancak çok az bir değişme gösterir. 1873 yılında, kapitalist işletmelerin %13,2'si bütün toprağın %63,9'unu; 1885 yılında ise bu işletmelerin %11,5'u toprağın %62,3'ünü kaplıyordu.

Değişik yıllarla ilgili verileri birbiriyle karşılaştırırken, büyük-ölçekli üretimin bu kararlılığı daima akılda tutulmalıdır; çünkü literatürde, belli bir toplumsal ve ekonomik sistemin *temel* unsurlarının, *ayrıntılara ilişkin* bu türden karşılaştırmalardan yararlanılarak kasıtlı bir biçimde gizlendiğini sık sık görmek olanaklıdır.

Tıpkı diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, Danimarka'daki küçük işletmeler yığını, tarımsal üretimin tümünün önemsiz bir bölümünü oluşturur. 1895 yılında, 10 hektara kadar alana sahip olan işletmelerin sayısı toplam işletme sayısının %72,2'sini oluşturuyordu. 1873 ve 1885 yıllarında, bu oran temelde hiç değişmeksizin kaldı. Küçük işletmeler genellikle yarı-proleterlere aittir — daha önce görüldüğü gibi, Alman istatistikleri bu durumu, alanları iki hektara kadar olan işletmelerle ilgili olarak tamamıyla ve alanları beş hektara kadar olan işletmelerle ilgili olarak ise kısmen doğrulamıştır. Daha sonra, çeşitli işletme gruplarının sahip oldukları çiftlik hayvanlarının sayılarını aktardığımızda şunu göreceğiz: "küçük-ölçekli tarım"ı temsil eden bu ünlü yığının sözkonusu olduğu durumda, gerçekten bağımsız ve azçok kararlı bir tarımdan sözedilemez. İşletmelerin %47,2'si, yani yaklaşık olarak yarısı (hiç toprağı olmayan ya da 2,5 hektara kadar toprağa sahip olan) proleter ya da yarı-proleter işletmelerdir; işletmelerin %25'i, yani (2,5 hektardan 10 hektara kadar alana sahip olan) dörtte-birden fazlası muhtaç durumda olan küçük köylülere aittir — işte Danimarka'da tarım kapitalizminin "zenginliği"nin dayandığı *temel* budur. Elbette, toprak alanı istatistikleri, çok gelişkin bir ticari çiftlik hayvancılığına sahip olan bir ülke hakkında bize ancak toplam sayılar yoluyla genel bir fikir verebilir. Böyle olmakla birlikte, aşağıda ayrıntılı olarak incelediğimiz çiftlik hayvanlarına ilişkin sayıların, yalnızca ulaştığımız sonuçları *güçlendirdiğini* okur görecektir.

Şimdi, Danimarka'da 1873 ve 1895 yılları arasında toprağın küçük ve büyük işletmeler biçiminde dağılımı sırasında yeralan değişikliklere bir gözatalım. Burada insanı bir-

denbire şaşırtan şey, aşırı uçlardaki tipik kapitalist artış ve orta büyüklükteki işletmelerin oranlarındaki azalmadır. (Hiç toprağı olmayanları sayıma dahil etmeksizin) tarım işletmelerinin sayısını ele alalım. En küçük işletmeler yani 2,5 hektara kadar toprağa sahip olanlar 1873'te %27,9'a; 1885'te %31,8'e; 1895'te ise %34,8'e *yükseldiler*. Orta grupların *hepsinde oran azaldı, yalnızca* 120 hektar ve daha fazla toprağı olan en yüksek grupta ise değişmeden kaldı (%0,7). 120 hektar ve daha fazla toprağa sahip olan en büyük işletmelerin kapladıkları toplam alan yüzdesi *arttı*. Bu artış 1873'te %14,3; 1885'te %15,2 ve 1895'te %15,6 oldu. Orta-köylü işletmelerinde de, aynı ölçüde olmamakla birlikte, bir *artış* oldu. (10 hektardan 40 hektara kadar toprağa sahip olan orta-köylü işletmelerinde 1873'te %25,5; 1885'te %26,5; ve 1895'te ise %26,8'lik bir artış oldu.) Öte yandan bu gruptaki işletmelerin toplam sayısı azaldı. 2,5 ile 10 hektar arasında toprağa sahip olan işletmelerde düzensiz bir *artış* oldu (1873'te %9,1; 1885'te %9,5 ve 1895'te %9,4. En küçük köylü işletmelerinde ise *kararlı bir artış* görüldü. (1873'te %1,5; 1885'te %1,7; 1895'te %1,8.) Sonuç olarak, en küçük ve en büyük işletmelerin büyümesi yönünde açıkça belirgin olan bir eğilim görüyoruz. Bu olgu hakkında daha açık bir fikir edinebilmek için, 1873 ve 1895 yılları için, sırasıyla, gruplara göre işletmelerin ortalama alanlarını hesaplamalıyız. Bu sayılar aşağıdaki tabloda görülmektedir [Tablo 30]:

Bu istatistikler, grupların çoğunluğunda işletme alanlarının büyük ölçüde kararlı olduğunu göstermektedir. Dalgalanmalar önemsizdir, yüzde-bir ya da iki arasındadır (örneğin, 279,8 hektardan 282,3 hektara ya da 22,01 hektardan 22,28 hektara ve benzeri gibi). Bu konudaki *tek* istisna kuşkusuz *parçalanmakta* olan en küçük işletmelerde görülmektedir: (2,5 hektara kadar alana sahip olan) bu işletmelerin ortalama alanlarında 1873 ve 1885 yılları arasında (0,83 hektardan 0,75 hektara doğru) %10'luk bir düşme görülmüştür. 1885 ve 1895 yılları arasında da aynı olay olmuştur. Danimarka'da işletmelerin toplam sayılarındaki genel artış,

[TABLO 30]

[Gruplar]	İşletmelerin Ortalama Alanları (Hektar)		
	1873	1885	1895
2,5 hektardan az işletmeler	0,83	0,75	0,68
2,510 hektar işletmeler	5,08	5,09	5,13
10-40 hektar işletmeler	22,28	22,08	22,01
40-120 hektar işletmeler	61,00	61,66	61,97
120 hektar ve daha fazla olanlar	281,40	282,30	279,80
Ortalama	*15,50*	*14,07*	*13,70*

toprağın toplam alanında hemen hemen hiç değişme olmaksızın sürmektedir (1885 ve 1895 yılları arasında toprağın toplam alanında bile önemsiz bir değişme olmuştu). Artış, esas olarak, en küçük işletmeleri etkilemektedir. Dolayısıyla, 1873 ve 1895 yılları arasında işletmelerin toplam sayısı 30.752 kadar artarken, alanları 2,5 hektara kadar olan işletmelerin sayısı 27.166'lık bir artış göstermişti. Danimarka'daki bütün işletmelerin ortalama alanlarındaki (1873'te 15,5 hektar; 1885'te 14,1 hektar ve 1895'te 13,7 hektarlık) bu artışın, gerçekten *en küçük işletmelerin parçalanmasından başka hiçbir şeyi* göstermediği açıktır.

Grupların daha küçük bölümlerini ele aldığımızda, vurguladığımız olgu, daha da çarpıcı bir hale geliyor. 1895 yılı için yapılan Danimarka tarım istatistiklerinin önsözünde (*Danmarks Statistik, etc. Danmarks Jordbrug*, 4-de Rackke, n° 9, litra C),* istatistik toplayıcıları, gruplara göre işletmelerin sayısında meydana gelen değişmeleri şöyle göstermektedirler [Tablo 31]:

Dolayısıyla, artış olan yerler, özel tahılların ekimine ayrılmış olan ya da *ücretli işçilerin* "işletmeleri" olan cüce işlet-

* *Danimarka İstatistikleri, vb., Danimarka Tarımı*, 4. seri, n° 9, C harfi. –*Ed.*

[TABLO 31]

[Gruplar]	Yüzde Olarak Artma ya da Azalma	
	1885'ten 1895'e	1873'ten 1885'e
300 hektar ve daha büyük işletmeler	+4,2	+5,0
200-300 hektar işletmeler	0	+6,1
120-200 hektar işletmeler	+5,2	+5,1
80-120 hektar işletmeler	-1,5	-2,1
40-80 hektar işletmeler	-2,4	-5,0
20-40 hektar işletmeler	+1,0	+3,6
10-20 hektar işletmeler	+2,8	+6,5
2,5-10 hektar işletmeler	-1,9	+3,2
0,3-2,5 hektar işletmeler	+2,1	+17,8
0-0,3 hektar işletmeler	+25,1	+37,9

melerdir.

Bu sonuç vurgulanmaya değer, çünkü profesörlerin savunucu "bilim"i, bütün işletmelerin ortalama alanlarındaki azalmadan, tarımla küçük-ölçekli üretimin büyük-ölçekli üretimi altettiği sonucunu çıkarmak eğilimindedir. Aslında, büyük-ölçekli üretimin gelişmesini, en küçük işletmelerin dışındaki bütün işletmelerin büyüklüklerindeki kararlılığı ve en küçük işletmelerin ise *parçalandığını* görüyoruz. Bu parçalanmanın nedenini, küçük-ölçekli işletmeciliğin yoksullaşmasına ve çöküşüne bağlamak gerekir. Olası bir başka açıklama da şudur: Sözcüğün dar anlamıyla tarımdan çiftlik hayvancılığına geçiş, en küçük işletmelerin hepsine uygulanamaz. Çünkü hemen sonra göreceğimiz gibi, bu geçiş, *bütün* diğer gruplarda yeralmaktadır. Danimarka gibi bir ülkede işletmeciliğin çapını belirleyebilmek için, çiftlik hayvancılığına ilişkin istatistikler, işletme alanlarına ilişkin istatistiklerden çok daha önemlidir. Çünkü çiftlik hayvancılığı ve mandıracılık belirli bir hızla gelişmesini sürdürürken, aynı toprak alanı üzerinde farklı ölçeklerde tarım yapılabilir.

Danimarka'da bu olgunun ta kendisinin gözlendiği iyi bi-

linmektedir. Danimarka tarımının "zenginliği", başlıca, ticari amaçla çiftlik hayvanları beslenmesi ve süt ürünlerinin, etin, yumurtanın vb. İngiltere'ye dışsatımı alanlarında yeralan hızlı başarılara dayanır. Burada, Danimarka "*mandıracılığındaki çok büyük çaplı gelişmenin, bu ülkenin sığır yetiştiriciliğinin ve çiftlik hayvancılığının ademi merkeziyetçiliği sayesinde meydana geldiğini*" söyleyen Pudor'un oturaklı bir tezine raslıyoruz (*loc.cit.*, s. 48, italikler Pudor'undur). Pudor gibi, bütün görüş sistemi açısından tam bir satıcı olan ve kapitalizmin çelişkilerini anlamaktan tamamıyla yoksun olan bir kişinin, gerçekleri böylesine tahrif etmek özgürlüğünü kendisinde bulmasına şaşmamak gerekir. Asıl ilginç olan, bir yanlış anlama sonucu sosyalist olarak bilinen küçükburjuva David'in hiçbir eleştiri yapmadan onun izinden gitmesidir.

Aslına bakacak olursak, Danimarka, kapitalist bir ülkedeki çiftlik hayvancılığının *yoğunlaşmasına* çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır. Pudor'un bunun karşıtı bir sonuca varmasının nedeni, yalnızca, kendisinin büyük bilgisizliği ve elkitabma aktardığı istatistik *parçalarını* tahrif etmesi gerçeğidir. Pudor, işletme başına düşen toplam hayvan sayısına göre Danimarka'daki çiftlik hayvanı besleyen işletmelerin toplam sayılarının dağılımını aktarıyor ve David de kölece bir tavırla onun söylediklerini yineliyor. Pudor'a göre, *çiftlik hayvanlarına sahip* işletmelerin toplam sayısının %39,85'inde işletme başına ancak bir ile üç hayvan düşmektedir; %29,12'si ise işletme başına dört ile dokuz arasında değişen sayıda hayvana sahiptirler vb.. Dolayısıyla Pudor, işletmelerin çoğunun ... "küçük" olduğu; "ademi merkeziyetçiliğe" gidildiği vb. sonucuna varıyor.

Pudor, her şeyden önce, *yanlış* sayılar aktarıyor. Bunu belirtmek gerekir, çünkü Pudor, büyük bir övünçle, kitabında "en son" sayıların bulunabileceğini iddia ediyor. Ve revizyonistler de bilisiz ve kalitesiz burjuva yazarlara başvurmak suretiyle "marksizmi çürütüyorlar". İkincisi ve en önemli olan da şudur: Bizim onunla uğraşmaktan vazgeçmemizi

sağlamak için, Pudorlar'ın ve Davidler'in kullandıkları yöntemi, kadetlerimiz ve narodniklerimiz, çok sık yineliyorlar. *Bu türden* bir tartışma *yöntemi* izleyecek olursak, kaçınılmaz olarak, bu gelişmiş kapitalist ülkelerde *sanayinin* giderek "merkezcilikten uzaklaştığı"; çünkü en küçük ve küçük işletmelerin yüzdesinin *her yerde ve her zaman* en yüksek olduğu, büyük işletmelerin yüzdelerinin ise önemsiz olduğu sonucuna ulaşırız. Pudorlar ve Davidler "küçük bir nokta"yı unutuyorlar:

15 Temmuz 1898'de yapılan son sayıma göre Danimarka'daki toplam sığır sayısının gerçek dağılımı aşağıdaki tabloda* verilmiştir [Tablo 32]:

[TABLO 32]

[Gruplar]	İşletmeler	%	Sığırlar	%
1 sığırı olan işletmeler	18.376	10,2	18.376	1,0
2 sığırı olan işletmeler	27.394	15,2	54.788	3,1
3 sığırı olan işletmeler	22.522	12,5	67.566	3,9
4-5 sığırı olan işletmeler	27.561	15,2	121.721	7,0
6-9 sığırı olan işletmeler	26.022	14,4	188.533	10,8
10-14 sığırı olan işletmeler	20.375	11,3	242.690	13,9
15-29 sığırı olan işletmeler	30.460	16,9	615.507	35,3
30-49 sığırı olan işletmeler	5.650	3,1	202.683	11,6
50-99 sığırı olan işletmeler	1.498	0,8	99.131	5,7
100-199 sığırı olan işletmeler	588	0,3	81.417	4,7
200 ve daha fazla sığırı olan işletmeler	195	0,1	52.385	3,0
Toplam	*180.641*	*100,0*	*1.744.797*	*100,0*

Sayısız küçük işletmelerin ve birkaç büyük işletmenin Danimarka çiftlik hayvancılığının bütününde oynadıkları rolü ve "ideal ülke"nin ünlü "ademi merkeziyetçiliği"nin gerçekten nereye vardığı bu tabloda görülmektedir. Bir ile üç baş arasında sığıra sahip olan küçük işletmelerin sayısı

* *Danmarks Statistik. Statistik Tabelvaerk.* Femte Raekke, litra C, n° 2. Kreaturholdet d. 15 Juli 1898. Kobenhavn, 1901.

68.292 ya da toplam işletme sayısının %37,9'udur; bu işletmelerdeki hayvan sayısı 140.730 baş, yani toplamın ancak %8'idir. Toplam çiftçi sayısının %0,4'ünü oluşturan 783 büyük çiftçi ise hemen hemen eşit sayıda, yani 133.802 baş hayvana, yani toplamın %7,7'sine sahiptir. Birinci gruptakiler, işletme başına ortalama olarak ikiden biraz fazla sayıda, yani ticari çiftlik hayvancılığını yürütmek için açıkça yetersiz sayıda sığıra sahiptirler; süt ve et ürünleri ancak aile tüketiminden kısarak satılabilmektedir (iyi bilinen gerçekleri yeniden anımsayalım: tereyağ satılmakta, ucuz margarin ise ev kullanımı için satın alınmaktadır, vb.). İkinci gruptakiler ise işletme başına ortalama olarak 171 baş sığıra sahiptirler. Bunlar, en büyük kapitalist çiftçiler, süt ve et "imalatçıları"dırlar; küçük-burjuva "toplumsal barış" hayranlarının büyük bir heyecanla yağladıkları her türden ticari birliğin ve teknik gelişmenin "öncüleri"dirler.

Küçük ve orta çiftçileri toplayacak olursak, her biri işletme başına dokuza kadar sığıra sahip olan 121.875 çiftçi yani toplamın 2/3'ü (%67,5'i) gibi bir sayı elde ederiz. 450.984 sığırları vardır, yani bu da toplamın dörtte-biri (%25,8) demektir. İşletme başına 30 ve daha fazla baş sığıra sahip olan çiftçilerin ise, hemen hemen aynı sayıda, yani 435.616 baş (%25) sığırı vardır. Bu çiftçilerin sayıları 7.931 ya da toplamın %4,3'üdür. Gerçekten ne "ademi merkeziyetçilik"!

Yukardaki Danimarka istatistiklerinin küçük bölümlerini üç büyük grup içinde toplayacak olursak, aşağıdaki tabloyu elde ederiz [Tablo 33]:

Dolayısıyla, Danimarka'da toplam çiftlik hayvancılığının *dörtte-üçü* 58.766 çiftçinin, yani çiftçilerin toplam sayısının *üçte-birinin* elinde yoğunlaşmaktadır. Bu üçte-bir, Danimarka tarımında kapitalizmin bütün "zenginliği"nin aslan payını almaktadır. Şunu akıldan çıkarmamak gerekir: Hali-vakti yerinde olan köylüler ve zengin kapitalistlere ilişkin olarak verilen bu yüksek yüzde, *hiçbir çiftlik hayvanına sahip olmayan bütün çiftçileri* yok sayan yapay bir hesaplama yöntemi ile elde edilmiştir. Aslında bu yüzde çok daha düşüktür. Gö-

[TABLO 33]

[Gruplar]	İşletme Sayısı	%	Sığır Sayısı	%	İşletme Başına Ortalama
1-3 sığırı olan işletmeler	68.292	37,9	140.730	8,0	2,1
4-9 sığırı olan işletmeler	53.583	29,6	310.254	17,8	5,8
10 ve daha fazla sığırı olan işletmeler	58.766	32,5	1.293.813	74,2	22,0
Toplam	*180.641*	*100,0*	*1.744.797*	*100,0*	*9,7*

rüldüğü gibi, 1895 sayımına göre, Danimarka'da çiftçilerin toplam sayısı 265.982'dir. Ve 15 Temmuz 1898 çiftlik hayvanları sayımında ise, çiftçilerin toplam sayısı 278.673 olarak gösterilmektedir. Toplam çiftçileri gösteren bu gerçek sayıya göre, 58.766 tane hali-vakti yerinde ve zengin çiftçi, bu toplamın %21,1'ini, yani *ancak beşte-birini* temsil etmektedir. Hiç toprağı olmayan çiftçiler, Danimarka'daki çiftçilerin toplam sayısının %12,4'ünü oluşturmaktadırlar (1895: 265.982'nin 32.946'sı). Öte yandan, hiçbir çiftlik hayvanına sahip olmayan çiftçiler,* *Danimarka'daki çiftçilerin toplam sayılarının* %35,1'ini, yani *üçte-birinden fazlasını* temsil etmektedirler. (1898: 278.673'ün 98.032'si.) Bu durumda herkes, Danimarka tarımındaki kapitalist zenginliğin, kırsal nüfusun *kitleler halinde proleterleşmesine* ve "çiftçiler" *kitlesinin* üretim araçlarından uzaklaştırılması olgusuna dayandığını göremeyen David tipindeki beylerin "sosyalizmi"ni değerlendirebilir.

Şimdi Danimarka'daki çiftlik hayvancılığını ve tarımı bir bütün olarak nitelendiren sayılara geçelim. 15 Temmuz 1898 sayımı, belli toprak miktarlarına sahip çeşitli çiftçi grupları-

* Daha kesin olabilmek için, hiç sığırı olmayan çiftçilerin sayısını veriyoruz, çünkü Danimarka istatistikleri, ne yazık ki *hiç hayvanı olmayan* çiftçilerin sayısını vermemektedir. Biz bu istatistiklere bakarak, ancak, her cins hayvan sahipleri sayısını öğreniyoruz. Ama hiç kuşkusuz, Danimarka'daki çiftlik hayvancılığının başlıca temelini sığır oluşturmaktadır.

na ait olan çiftlik hayvanlarının sayılarına ilişkin ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu grupların Danimarka istatistiklerindeki sayıları özellikle fazladır (14 tane grup vardır: hiç toprağı olmayanlar; 1/32 hartkorna kadar toprağı olanlar; 1/32'den 1/16 hartkorna kadar; 1/16'dan 1/8 hartkorna kadar; 1/8'den 1/4 hartkorna kadar; 1/4'ten 1/2 hartkorna kadar; 1/2'den 1 hartkorna kadar; 1'den 2 hartkorna kadar; 2'den 4 hartkorna kadar; 4'ten 8 hartkorna kadar; 8'den 12 hartkorna kadar; 12'den 20 hartkorna kadar; 20'den 30 hartkorna kadar; 30 hartkorn ve daha fazla toprağı olanlar); tıpkı daha önceki sayılarda yaptığımız gibi, biz, bu grupları altı büyük gruba indirgedik [Tablo 34]:

Bu sayılar, her şeyden önce, Danimarka'da *bir bütün olarak* çiftlik hayvancılığının yoğunlaşmasının ne kadar büyük olduğunu göstermektedir. 40 hektarın üzerinde toprağı olan büyük kapitalist çiftçiler, toplam çiftçi sayısının ancak *onda-birini* (%10,7'sini) oluşturmakta, ama bütün toprağın *beşte-üçünden fazlası* (%62,6'sı) ve çiftlik hayvanlarının ise yaklaşık olarak *yarısı*, yani bütün atların %45,6'sı, bütün sığırların %48,4'ü, bütün koyunların %32,7'si, ve bütün domuzların %44,6'sı bunların ellerinde toplanmaktadır.

Eğer hali-vakti yerinde olan, yani 10 ile 40 hektar arasında toprağı olan köylüleri de bu kapitalist çiftçilere ekleyecek olursak, ortaya şöyle bir durum çıkar: Çiftçilerin toplam sayısının dörtte-birinden biraz fazla sayıdaki (%27) çiftçi, toprağın onda-dokuzunu, bütün atların dörtte-üçünü, bütün domuzların dokuzda-yedisini ve bütün kümes hayvanlarının hemen hemen yarısını ellerinde toplamışlardır. "Çiftçiler"in büyük bir bölümü, yaklaşık olarak dörtte-üçü (%73) 10 hektardan daha az toprağa sahiptirler ve bütünü itibarıyla, ülkenin tarım ve çiftlik hayvanları ekonomisinin toplamında önemsiz bir rol oynayan proleterleşmiş ve yarı-proleterleşmiş kitleyi temsil ederler.

Çeşitli hayvan tiplerinin dağılımına gelince; koyun ve domuzların beslenmesi özel bir dikkat gerektirir. Bunlardan birincisi, günümüzde pazar koşulları ve denizaşırı rekabet

[TABLO
15 TEMMUZ 1898 SAYIMINA GÖRE DANİMARKA'DA

İşletme Grupları	İşletmeler	%	Hektar	%	Atlar	%	İnekler
Topraksızlar	13.435	4,8	—	—	1.970	0,5	3.707
Toprak miktarı bilinmeyenler	45.896	16,5	?	?	28.909	6,4	28.072
2,5 hektardan az	80.582	28,9	55.272	1,5	24.540	5,5	66,171
2,5-10 hektar	63.420	22,8	323.430	8,9	54.900	12,2	175.182
10-40 hektar	45.519	16,3	984.983	27,0	133.793	29,8	303.244
40-120 hektar	27.620	9,9	1.692.285	46,4	168.410	37,5	361.669
120 hektardan fazla	2.201	0,8	588.318	16,2	36.807	8,1	129.220
Toplam	*278.673*	*100,0*	*3.644.288*	*100,0*	*449.329*	*100,0*	*1.067.265*

Not. — 1895 yılı sayıları ile 1898 yılı sayıları, toprak miktarına göre çiftliklerin dağılımı bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Bu durumun nedeni, zamandaki değişmeler ve bir dereceye kadar bilgi toplamada kullanılan yöntem farklılıklarıdır. Ama gruplar arasındaki genel ilişki aynı kal-

dolayısıyla Avrupa ülkelerinin çoğunluğu açısından kâr getirmeyen ve giderek gerileyen bir çiftlik hayvancılığı dalıdır. Uluslararası pazarın durumu, koyun çiftçiliğinin yerini alacak diğer çiftlik hayvancılığı biçimlerine gereksinme göstermektedir. Öte yandan, domuz beslenmesi ise Avrupa'da, et [gereksinmesi –ç.] açısından çiftlik hayvancılığının özellikle kârlı ve fazla gelişen bir dalıdır. İstatistikler, Danimarka'da da, koyun çiftçiliğinin gerilemesinin yanısıra, domuz beslenmesinin çok hızlı bir biçimde arttığını göstermektedir. Danimarka'da 1861 yılından 1898 yılına kadar, koyun sayısı 1,7 milyondan 1,1 milyona düşmüş; sığır sayısı 1,1 milyondan

%	Toplam Sığır	%	Koyunlar	%	Domuzlar	%	Kümes Hayvanları	%
0,3	4.633	0,3	8.943	0,8	8.865	0,8	220.147	2,5
2,6	42.150	2,4	42.987	4,0	42.699	3,7	780.585	8,9
6,2	88.720	5,1	99.705	9,3	94.656	8,1	1.649.452	18,8
16,4	247.618	14,2	187.460	17,5	191.291	16,4	1.871.242	21,4
28,5	515.832	29,6	383.950	35,7	308.863	26,4	1.957.726	22,3
33,9	639.563	36,6	310.686	28,9	409.294	35,0	1.998.595	22,8
12,1	206.281	11,8	40.682	3,8	112.825	9,6	289.155	3,3
100,0	*1.744.797*	*100,0*	*1.074.413*	*100,0*	*1.168.493*	*100,0*	*8.766.902*	*100,0*

maktadır. 1895 sayımında, 45.860 hektarlık dağıtılmamış toprağın yanısıra 3.645.750 hektarlık dağıtılmış toprak hesaba katılmaktadır. "Toprak miktarı bilinmeyen" (1898) çiftlik grubuna, çoğunlukla çiftlik hayvanlarının sayısı ile tanıtlanan aşağı gruplar dahildir.

1,7 milyona yükselmiş; domuzların sayısı ise 0,3 milyondan 1,2 milyona çıkarak, yaklaşık olarak dört katlık bir artış göstermiştir.

Koyun ve domuzların büyük ve küçük işletmeler arasındaki dağılımını karşılaştıracak olursak; ikincisinde, alışılagelmişin azamisini, pazar gereksinmelerine en az uyumluluğu ve işletmenin yeni koşullara uydurulmasındaki yavaşlığı açıkça görürüz. Kâr getirmeyen koyun çiftçiliğine en çok darbe vuranlar (40 ile 120 hektar arasında toprağı olan, ve 120 hektarın üzerinde toprağı olan) büyük kapitalist işletmelerdir (diğer çiftlik hayvanları bakımından, sırasıyla %33-37 ve

%8-12'ye karşı, %28,9 ve %3,8 davar). Küçük işletmeler daha az uyum sağlayabilmektedirler: Hâlâ büyük sayıda koyun beslemektedirler. Örneğin, 2,5 hektara kadar toprağa sahip olan işletmeler, diğer çiftlik hayvanlarının %6,5'ine karşın, koyun toplam sayısının %9,3'üne sahiptirler. Domuzların — ko-yunların yüzdesinden *daha küçük* bir oran olan— %8,1'ine sahiptirler. Kapitalistler ise koyunların *hissesinden* çok daha büyük oranda yani %35 ve %9,6 oranında domuza sahiptirler. Kapitalist tarım, kendisini, uluslararası pazarın gereksinmelerine çok daha iyi bir biçimde uydurabilmektedir. Köylüye gelince, Marx'ın sözcükleriyle şunları söylemek zorundayız: Köylü, gerçek bir tüccar ve sanayici olmasının koşulları olmaksızın bir tüccar ve sanayici olur.[50] Pazar, mutlak bir gereklilik olarak, *her* çiftçiden, yeni koşullara boyun eğmesini ve onlara hızla uyum sağlamasını *talep eder.* Ama *sermaye* olmaksızın bu hızlı uyum olanaksızdır. Dolayısıyla, kapitalizmde, küçük-ölçekli üretim, alışılagelmişin ve geriliğin en aşırısına ve pazar koşullarına en az uyumluluğa mahkumdur.

Bu muhtaç kitlenin ve küçük zengin azınlığın gerçek ekonomik unsurlarını daha somut olarak gözönüne getirebilmek için, çeşitli işletme gruplarındaki çiftlik hayvanlarının ve toprağın ortalama miktarına ilişkin sayıları aktaracağız. Burjuva ekonomi politiği (ve revizyonist baylar için) kapitalist çelişkilerin üstünü bilerek örtmek doğaldır; sosyalist ekonomi politik ise zengin kapitalist çiftçiler ile muhtaç durumdaki küçük çiftçiler arasındaki yaşam düzeyi ve işletme *tipi* farklılıklarını ortaya koymak zorundadır. [Tablo 35.]

İşletmelerin toplam sayısının yarısını oluşturan bu üç alt grubun tümünün, *yoksul köylülere* ait olduğunu, sayılar açıkça gösteriyor. Hiç atı ve sığırı olmayan "çiftçiler" daha büyük sayıdadırlar. Yalnızca 2,5 hektara kadar toprağa sahip olan grupta işletme başına bir *tam* baş sığır, davar ve domuz düşmektedir. Açıkça görülüyor ki, toplam işletme sayısının bu *yarısı* için, süt ve et çiftlik hayvancılığından kazanç sağlamak gibi bir durum sözkonusu değildir. Bu yarı için Da-

[TABLO 35]

İşletme Grupları	İşletme Başına Ortalama						
	Toprak (Hektar)	Atlar	İnekler	Toplam Sığır	Koyunlar	Domuzlar	Kümes Hayvanları
Topraksız	—	0,1	0,3	0,3	0,7	0,7	16,4
Toprak miktarı bilinmeyen	?	0,6	0,6	0,9	0,9	0,9	17,0
2,5 hektardan az	0,6	0,3	0,8	1,1	1,2	1,2	20,4
2,5-10 hektar	5,1	0,9	2,7	3,9	2,9	3,0	29,5
10-40 hektar	21,6	2,9	6,6	11,3	8,4	6,8	43,0
40-120 hektar	61,3	6,1	13,8	23,1	11,2	14,9	72,4
120 hektar ve daha fazla	267,3	16,7	58,7	93,7	18,5	51,2	131,3
Ortalama	*13,1*	*1,6*	*3,8*	*6,3*	*3,9*	*4,2*	*31,5*

nimarka tarımının zenginliği demek, büyük çiftçilere bağımlılık, "ek iş" arama zorunluluğu, yani şu ya da bu şekilde emek-gücünü satma zorunluluğu, sürekli yoksulluk ve yarı yarıya çökmüş durumdaki işletmeler demektir.

Elbette bu sonuç ancak en yoksul işletmeler *kitlesinin* tümü için gereklidir. Alman, Fransız ve Rus istatistiklerinin yardımıyla, ufak bir miktar toprağı olan işletmeler arasında bile büyük çiftlik hayvanları sahipleri, tütün yetiştiricileri ve bunların benzerlerinin bulunduğunu göstermiştik. Farklılaşma, Danimarka istatistik sonuçlarının insana düşündürdüğünden çok daha derindir. Ama her grup içinden özel tahıllar üreten önemsiz bir işletme azınlığını bir kenara koyarak elde edilecek bu farklılaşma, yalnızca en yoksul gruplarda yeralan çiftçilerin *çoğunluğunun* yoksulluğunu ve muhtaç durumunu *vurgulamaktadır*.

Dahası var. Yukarıya aktarılan sayılar, 2,5 hektar ile 10

hektar arasında toprağa sahip olan küçük çiftçiler grubuna bile ekonomik açıdan güvence içinde ve oturmuş bir grup olarak bakılamayacağını ortaya koymaktadır. Bu grupta 63.000 işletme, yani toplam işletme sayısının %22,8'inin yeraldığını ve işletme başına ise ortalama olarak 0,9 at düştüğünü anımsayalım. Atı olmayan çiftçiler, büyük bir olasılıkla, yük taşımak için ineklerini kullanmakta ve böylelikle hem (toprağı yeterince derin sürmedikleri için) tarımsal çiftçiliğin ve hem de (davarları zayıf düşürdükleri için) çiftlik hayvancılığın koşullarını kötüleştirmektedir. Bu grupta işletme başına düşen ineklerin ortalama sayısı 2,7'dir. Süt ve et ürünlerinin evlerdeki tüketimi azaltılsa bile —böyle bir azalmanın kendisi, çok büyük bir gereksinmenin doğrudan bir belirtisidir— bu inek sayısı ancak satışa çıkarılacak ürünlerin çok küçük bir kısmını karşılayabilir. Ortalama olarak ev başına 2,7 inek ve üç domuz düşen bu tür işletmelerin İngiltere'ye yapılan "ulusal" süt ve et satışı "zenginliği"nden elde edecekleri pay, *ancak* çok önemsiz *olabilir*. Bu büyüklükteki işletmeler için ticari tarım ve çiftlik hayvancılığı, kısmen aile için gerekli olan şeylerin satılması, daha yoksulca bir beslenme, artan yoksulluk ve kısmen de çok küçük miktarlar karşılığında, yani en elverişsiz koşullar altında satış yapmak ve fazladan, zorunlu olarak yapılacak harcamaları karşılamak üzere bir kenara para koymak olanaksızlığı demektir. Ve modern kapitalist ülkelerde egemen olan koşullar altında küçük köylünün doğal ekonomisi, durgunluğa, yavaş, acılı bir ölüme mahkumdur; yeşerip zenginleşemeyeceği açıktır. Burjuva revizyonist ekonomi politiğinin bütün "hile"si, "ortalamanın" (ki "ortalama" Danimarka çiftçisinin 1,6 at ve 3,8 ineği vardır) altında olan ve işletmelerin toplam sayısının *ezici çoğunluğunu* temsil eden bu kendine özgü küçük işletme tipinin koşullarının diğerlerinden ayrı olarak incelenmemesinde yatar. Bu işletme türü yalnızca özel olarak incelenmemekle kalmamış; aynı zamanda ancak durumları iyi olan ve küçük bir azınlığı temsil eden işletmelerin kârlı satış *yapabildiklerinden* hiç sözetmeksizin, tamamen "orta-

lama" sayılar ile "üretim" ve "satışlar"daki genel artışa değinilmek suretiyle bu türün üstü bilerek örtülmüştür.

"Zenginlik" olanağı yaratabilecek yeterli çiftlik hayvanı sayısını, ancak, 10 ile 40 hektar arasında toprağı olan çiftçiler arasında görebiliyoruz. Ama bu işletmeler, toplamın ancak %16'sını temsil ediyorlar. İşletme başına düşen ortalama toprak miktarının 21,6 hektar olduğu düşünülecek olursa, bu işletmelerin hiç emek kiralamaksızın tam anlamıyla idare edip edemedikleri oldukça su götürür. Danimarka'daki yüksek dereceli yoğun tarım gözönüne alındığı takdirde, bu boyutlara ulaşan işletmeler, büyük bir olasılıkla, tarım işçileri ya da gündelikçi-işçilerin yardımı olmaksızın çalıştırılamazlar. Ne yazık ki, gerek Danimarka istatistikçileri ve gerek Danimarka tarımı üzerinde yazı yazanların çoğunluğu, tamamıyla burjuva görüş açısını benimsemekte ve ücretli emek sorununu, ücretli emeğe gerek duyan işletmelerin büyüklüklerini ve buna benzer şeyleri araştırmamaktadırlar. 1901 yılında iş konusundaki Danimarka sayımları, bize, yalnızca "gündelikçi-işçiler" grubunda 60.000 erkek ve 56.000 kadının bulunduğunu, yani yaptıkları işe göre ayrılan tarımsal nüfus toplamı olan 972.000'in 116.000'ini oluşturduklarını öğretmektedir. Bu onbinlerce ücretli işçinin (ve bunların yanısıra ücretli olarak "ek-işler" yapan küçük köylülerin) tüm olarak sayıları 30.000'i bulan (27.620'si adam başına 40 ile 120 hektar arasında, 2.201'i ise adam başına 120 hektarın üzerinde toprağa sahip olan) büyük kapitalistler tarafından istihdam edilip edilmedikleri ya da bunların bazılarının 10 ile 40 hektar arasında toprağı olan, hali-vakti yerinde köylüler tarafından istihdam edilip edilmedikleri konusunda hiçbir bilgiye sahip değiliz.

En üst iki grup olan Danimarka tarımının "30.000"lerin üstü için söylenecek çok az şey var; bu gruplarda görülen tarım ve çiftlik hayvancılığının kapitalist niteliği, girişte aktarılan sayılarla grafiksel olarak gösterilmiştir.

Son olarak, Danimarka istatistiklerinde kısmen incelenmiş ve dokunulmuş olan ve genel ilgiyi çeken son veriler,

çiftlik hayvancılığının gelişiminin, "ideal ülke"nin "zenginliği"nin bu temel dayanağının bir ademi merkeziyetçilik ya da yoğunlaşma süreci ile yanyana yürüyüp yürümediği sorununa ilişkin olanlardır. Tarafımızdan aktarılmış olan 1898 istatistikleri, 1893 yılı istatistiklerine bakarak, çok ilginç veriler sağlamaktadırlar; ve gerçekten çiftlik hayvanları arasında en önemlisi olan bir tür çiftlik hayvanı için, yani toplam sığır için, 1876 ve 1898 yılı sayıları arasında da bir karşılaştırma yapabiliriz.

1893 ve 1898 yılları arasında Danimarka'da en büyük ilerlemeyi gösteren çiftlik hayvancılığı dalı domuz yetiştirilmesiydi. Bu dönemde, domuz sayısı 829.000'den 1.168.000'e çıktı, yani %40'lık bir artış gösterdi. Öte yandan, atların sayısı ancak 410.000'den 449.000'e; sığır sayısı 1.696.000'den 1.744.000'e yükseldi; davar sayısında ise azalma görüldü. Sayısız kooperatif topluluklarında birleşen Danimarkalı çiftçilerin bu muazzam gelişiminin asıl meyvelerini kim topladı? 1898 istatistiklerinin toplayıcıları, 1893 ve 1898 yılları istatistik sonuçlarını karşılaştırarak bu soruyu yanıtlıyorlar. Bütün domuz sahipleri dört gruba bölünmüştür: 50 ve daha fazla domuzu olan büyük domuz sahipleri; 15'ten 49'a kadar domuzu olan orta-büyük domuz sahipleri; 4'ten 14'e kadar domuzu olan orta-küçük domuz sahipleri; ve 1'den 3'e kadar domuzu olan küçük domuz sahipleri. Toplayıcıların bu dört gruba ilişkin olarak verdikleri sayılar aşağıdadır [Tablo 36]:

Bu sayılar, çiftlik hayvancılığında hızlı bir *yoğunlaşmanın* yeralmakta olduğunu göstermektedir. İşletme ne kadar büyük olursa, çiftlik hayvancılığının "gelişme"sinden elde edilen kazanç da o kadar fazla olmaktadır. Büyük işletmeler çiftlik hayvanlarının sayısını %71,7 oranında yükseltmişlerdir; bu oran orta-büyük işletmelerde %58,4; orta-küçük işletmelerde %33,4; ve küçük işletmelerde ise ancak %3,8'dir. Zenginlik artışı, başlıca küçük "üst" azınlıkta meydana gelmiştir. Beş yıl boyunca domuzlardaki toplam artış 339.000 idi; bu sayının 261.000'i yani *dörtte-üçünden fazlası,* (toplam 266.000-277.000 işletmeden!) 32.000'ini oluşturan büyük ve

[TABLO 36]

İşletme Grupları	1893		1898.		Ortalama ya da Azalma (Yüzde Olarak)		Domuzların Dağılımı (Yüzde Olarak)	
	İşletme Sayısı	Domuz Sayısı	İşletme Sayısı	Domuz Sayısı	İşletme	Domuz	1893	1898
50 ve daha fazla baş	844	79.230	1.487	135.999	76,2	71,7	9,6	11,6
15-49 baş	20.602	350.277	30.852	554.979	48,2	58,4	42,3	47,5
4-14 baş	38.357	211.868	50.668	282.642	32,1	33,4	25,5	24,2
1-3 baş	108.820	187.756	108.544	194.873	0,3	3,8	22,6	16,7
Toplam	*168.623*	*829.131*	*191.551*	*1.168.493*	*13,6*	*40,9*	*100,0*	*100,0*

orta-büyük işletmeler tarafından gerçekleştirilmişti. Çiftlik hayvancılığının bu türündeki küçük-ölçekli üretim, büyük-ölçekli üretim tarafından *safdışı bırakılmıştır*: Beş yıl süresince büyük işletmelerin payında (%9,6'dan %11,6'ya varan) bir *artış* vardı. Orta-büyük işletmelerin bu artıştaki payı (%42,3'ten %47,5'e) ulaşıyordu. Öte yandan orta-küçük işletmelerin payı ise *azalmıştı* (%25,5'ten %24,2'ye düşmüştü). Küçük işletmelerin payında çok daha fazla (%22,6'dan %16,7'ye kadar) bir azalma olmuştur.

Eğer çıplak *alan* sayıları yerine, üretimin çapını gösteren, tarım çiftçiliğine ilişkin istatistikleri elde edebilseydik ve bunlar, üretimin çapını, tıpkı çiftlik hayvanlarına ait sayıların* çiftlik hayvancılığının çapını gösterdiği kadar açık bir biçimde ortaya koysaydı; o zaman burada da, burjuva profesörlerin ve oportünistlerin yadsıdıkları *yoğunlaşma* sürecini kuşkusuz görürdük.

Bu konuya uygun düşen toplam sığır sayısı daha da ilginçtir. 1898 istatistik toplayıcılarının 1893 ve 1898 yıllarına ait sayılarla ilgili karşılaştırma çalışmalarını, 17 Temmuz

* Yukarıda, Drechsler'in sayılarına göre, büyük çiftliklerdeki çiftlik hayvanlarının daha büyük olduğunu gösterdik. Bu nedenle, burada da, ayrıntılı istatistikler yoğunlaşma derecesini küçültmektedirler.

1876 sayım istatistik cetvellerini de karşılaştırarak tamamlayabiliriz. (*Danmarks Statistik. Statistik Tabelvaerk*, 4-de Raekke, litra C, n° 1. Kreaturholdet d. 17 Juli, 1876, København, 1878.) Bu üç yıla ilişkin sayılar aşağıdadır [Tablo 37]:

Daha uzunca bir dönemi ve daha önemli bir çiftlik hayvan türünü kapsayan bu sayılar, daha önce aktarılanlar gibi grafiksel olarak *kapitalist yoğunlaşma* sürecini göstermektedir. Danimarka'da çiftlik hayvancılığının büyümesi, *hemen hemen tamamıyla* büyük-ölçekli üretimin gelişmesini belirtmektedir. 1876 ve 1898 yılları arasındaki toplam çiftlik hayvanları artışı 424.000 baş idi. Bunun 76.000'i, işletme başına 50 baş ve daha fazla hayvanı olan işletmelere; 303.000'i ise 15'ten 49 başa kadar hayvanı olan işletmelere aitti. Yani bu 38.000 üst işletme 379.000 baş, yani *toplam artışın yaklaşık olarak onda-dokuzunu* kazanmış oluyordu. Kapitalist yoğunlaşmanın bundan daha çarpıcı bir tablosu düşünülemez.

1876 ve 1898 yılları arasında sığır sahibi olan işletmelerin toplam sayısında 12.645'lik (180.641-167.996), yani %7,5'lik bir artış oldu. 1880 ile 1901 yılları arasında (yani oldukça kısa bir zaman dönemi içinde) Danimarka'nın toplam nüfusu 1.969.039'dan 2.449.540'a* yükseldi. Yani %24,4 oranında arttı. "Mal sahipleri"nin, yani çiftlik hayvanı sahiplerinin göreli sayılarının *azaldığı açıktır.* Nüfusun *küçük olan* bölümü, mülksahipleri sınıfına aittir. (Bir baş ile üç baş arasında çiftlik hayvanı olan) en küçük mal sahiplerinin sayısı sürekli olarak azalmıştır. (4 ile 14 baş arasında hayvanı olan) orta-küçük mal sahiplerinin sayısı ise (1876 ve 1893 yılları arasında %+12,5; 1893 ve 1898 yılları arasında ise %+2,5'luk) çok yavaş bir artış göstermiş ve nüfus artışının gerisinde kalmıştır. Gerçek ve hızlı bir artış, yalnızca büyük-ölçekli kapitalist çiftlik hayvancılığında gözlenmiştir. 1876 ve 1893 yılları arasında orta-büyük işletmeler, büyük işletmelerden daha hızlı bir artış göstermiş, ama 1893 ile 1898 yılları arasında en büyük işletmeler daha hızlı bir biçimde artmıştır.

* Kentte yaşayan nüfus 1880 yılında %28'i, 1901'de ise %38'i oluşturuyordu.

[TABLO 37]

İşletme Grupları	1876		1893		1898		Artma veya Azalma (Yüzde Olarak)				Sığırların Dağılımı (Yüzde Olarak)		
							1876'dan 1893'e kadar		1893'ten 1898'e kadar				
	İşletme Sayısı	Sığır Sayısı	İşletme Sayısı	Sığır Sayısı	İşletme Sayısı	Sığır Sayısı	İşletme Sayısı	Sığır Sayısı	İşletme Sayısı	Sığır Sayısı	1876	1893	1898
50 ve daha fazla baş	1.634	156.728	2.209	221.667	2.281	232.933	35,2	41,4	3,3	5,1	11,8	13,0	13,4
15-49 baş	24.096	514.678	35.200	793.474	36.110	818.190	46,1	54,1	2,6	3,1	39,0	46,8	46,8
4-14 baş	64.110	504.193	72.173	539.301	73.958	552.944	12,5	6,9	2,5	2,5	38,2	31,8	31,7
1-3 baş	78.156	144.930	70.218	141.748	68.292	140.730	10,2	2,2	2,7	0,7	11,0	8,4	8,1
Toplam	*167.996*	*1.320.529*	*179.800*	*1.696.190*	*180.641*	*1.744.797*	*7,0*	*28,4*	*0,5*	*2,9*	*100,0*	*100,0*	*100,0*

1876 ve 1898 yılları için en büyük işletmeler grubuna ilişkin sayıları ele alalım: 1876 yılında 200 ya da daha fazla baş hayvanı olan en büyük işletmelerin sayısı 79'dur (çiftlik hayvanı sahiplerinin toplam sayısının %0,05'i) ve bunlar 18.970 baş sığıra (toplam sığır sayısının %1,4'üne) sahiptirler; 1898'de ise, sayıları iki katına, 195'e (toplamın %0,1'ine) çıktı ve sahip oldukları sığır sayısı da 52.385'i buldu. En büyük işletmelerin sayıları yarıdan fazlasına ulaştı ve verimleri ise hemen hemen üç katına çıktı.

Küçük-ölçekli üretimin büyük-ölçekli üretim tarafından safdışı edilmesi olayı 1876 ve 1898 yılları arasında düzenli bir biçimde ilerledi. Küçük işletmelerin toplam sığır sayısındaki payları sürekli olarak azaldı: Bu pay 1876'da %11 iken, 1893'te %8,4'e ve 1898'de ise %8,1'e düştü. Orta işletmelerin toplam sığır sayısındaki payları da, daha yavaş olmakla birlikte (%38,2 %31,8 %31,7), sürekli olarak azaldı. Orta-büyük işletmelerin payı ise 1876 yılında %39 iken 1893 yılında %46,8'e yükseldi, ama 1893 ile 1898 yılları arasında aynı düzeyde kaldı. Yalnızca en büyük işletmelerin payı, bütün diğer kategorileri bir kenara iterek, kararlı bir biçimde yükseldi (%11,8-%13,0-%13,4).

Çiftlik hayvancılığının koşulları ne kadar elverişli olursa, ticari çiftlik hayvancılığının gelişme ve ilerleme hızı ile kapitalist yoğunlaşma süreci de o kadar artar. Örneğin, 1880 yılında 234.000 ve 1901 yılında ise 378.000 kişilik bir nüfusu olan Kopenhag bölgesinde, et ve süt ürünleri elbette en kolay satılabilir ürünlerdi. Bu bölgenin çiftçileri, gerek 1876 ve gerek 1898 yıllarında Danimarka'nın diğer çiftçilerinden çok daha fazla sayıda sığıra sahiptiler. Her birinin ortalama olarak 8,5 ile 11,6 baş arasında hayvanı vardı. Ülke ortalaması ise 7,9 ile 9,7 arasında değişiyordu. Ve en güçlü yoğunlaşma sürecini çiftlik hayvancılığının gelişmesi açısından koşulların en elverişli olduğu bu bölgede görüyoruz.

Aşağıdaki tabloda yukarda ele aldığımız gruplara göre, 1876 ve 1898 yılları için bu bölge ile ilgili sayıları veriyoruz [Tablo 38]:

[TABLO 38]

[İşletme Grupları]	1876		1898	
	İşletme Sayısı	Sığır Sayısı	İşletme Sayısı	Sığır Sayısı
50 ve daha fazla baş	44	4.488	86	9.059
15-49 baş	1.045	22.119	1.545	35.579
4-14 baş	2.011	16.896	1.900	14.559
1-3 baş	2.514	4.468	1.890	3.767
Toplam	*5.614*	*47.971*	*5.421*	*62.964*

22 yıl boyunca, işletme sahiplerinin mutlak sayıları bile azalmış! Çiftlik hayvancılığından gelen zenginlik, az sayıdaki çiftçilerin ellerinde toplanmış. 22 yıl sonra, hem orta ve hem de küçük çiftçilerin sayısı giderek *azalmış* ve sahip oldukları çiftlik hayvanı sayısı da gün geçtikçe *azalmış*. Orta-büyük çiftçiler servetlerini %50 oranında (22.000'den 35.000'e dek) artırmışlar. Büyük çiftçiler servetlerini *iki katından fazla* artırmışlar. 200 baş ve daha fazla hayvanı olan en büyük çiftçilerden 437 baş hayvana sahip olanların sayısı, 1876 yılında *iki* iken, 1898 yılında bu çiftçiler arasında 2.896 baş hayvanı olanların sayısı 10'a çıkmış.

Pudorlar'ın, Davidler'in ve sermayenin diğer gönüllü-gönülsüz hizmetkarlarının, gelişmiş pazar koşulları, çiftçi birliklerinin gelişimi ve tarım ve çiftlik hayvancılığı alanlarındaki teknik gelişme konusunda gösterdikleri ilginin tek bir amacı olabilir: Ülkenin her yanında ve tarımın bütün dallarında Kopenhag bölgesinin koşullarını yaratmak yani üretimin kapitalistlerin ellerinde özellikle hızlı bir biçimde yoğunlaşmasını ve mülksüzleştirmeyi, nüfusun proleterleşmesini, toplam nüfusa oranla mülksahiplerinin sayılarının azalmasını, kapitalizmin kırlardan kentlere göç etmeye zorladığı kişilerin vb. yüzdesinin artmasını sağlamak.

Özetleyelim: Tarım sorunu konusunda marksizme karşı çıkanların görüşleri açısından "ideal ülke", (toplumsal ve ekonomik istatistiklerin halen oldukça düşük bir düzeyde ol-

masına ve araştırına eksikliğine karşın) kapitalist tarım düzenini, tarım ve çiftlik hayvancılığı alanlarında kesinlikle belirgin olan kapitalist çelişkileri, küçük-ölçekli üretimin büyük-ölçekli üretim tarafından safdışı edilişini ve tarımsal nüfusun ezici çoğunluğunun proleterleşmesini ve yoksullaşmasını açıkça ortaya sermektedir.

I-IX. Bölümler Haziran-Eylül 1901'de yazıldı.
I-IV. Bölümler *Zarya*, n° 2, Aralık 1901'de,
V-IX. Bölümler *Obzarovaniye*, n° 2, Şubat 1906'da yayınlandı.
X-XII. Bölümler 1907 güzünde yazıldı.
Collected Works, c. 5, s. 103-222; c. 13, s. 169-216.

[1] Lenin'in "Tarımda Kapitalizm (Kautsky'nin Kitabı ve Bay Bulgakov'un Makalesi)" incelemesinin *Naçalo*'da yayınlanması düşünülmüştü, amaç bu derginin kapanmasıyla *Jizn*'de yayınlandı. – 7.

[2] Karl Marx, *Capital*, vol. III, Moscow 1959, p. 603[K. Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt, Sol Yayınları, Ankara 1990, s. 712]. – 15n.

[3] *Ruskoye Bogatstvo* (*Rus Zenginliği*) — 1876 yılından 1918 yılı ortalarına dek St. Petersburg'da yayınlanan aylık bir dergi. 1890 yılı başlarında liberal narodniklerin organı oldu ve dergiyi S. N. Krivenko ve N. K. Mihayilovski yayınladı. Dergi, çarlık hükümeti ile uzlaşmayı savunmuş ve Rus marksistlere ve marksizme karşı sert bir tutum takınmıştır. 1906'da yarı-kadet "Halk Sosyalist" Partisinin organı oldu. – 20n.

[4] Burada atıf, Marx'ın, E. de Girardin'in *Le Socialisme et l'impôt* (*Sosyalizm ve Vergi*) adlı denemesini eleştiren makalesinedir.

Bu makale, *Neue Rheinische Zeitung – Politisch-Ökonomische Revue*'nün Mayıs 1850 tarihli 4. sayısında yayınlanmıştı. Bu dergi 1850'de Hamburg'ta Marx tarafından yayınlanmıştı ve *Neue Rheinische Zeitung*'un bir devamıydı. – 37.

[5] Bir grup liberal-burjuva ve narodnik eğilimli yazar tarafından derlenen ve profesör A. I. Çuprov ve A. S. Porsnikov tarafından

(1897) yılında yayınlanan iki ciltlik *Hasatların ve Tahıl Fiyatlarının Çeşitli Açılardan Rus Ekonomisine Etkisi* adlı kitaba değinilmektedir. Lenin, sürgündeyken bu kitabı okudu ve *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı kitabında eleştirdi. – 39n.

[6] Karl Marx, *Capital*, vol. III, Moscow 1959, pp. 600-793 [K. Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt, s.543-714]. – 40n.

[7] *Fideicommissum* — Bir mülkün meşruten vakfedilmesi. Bu sistemde vasiyet edenin en büyük oğluna geçen toprak mülkü ipotek edilemez, parçalanamaz ya da *in parte* ya da *in toto* olarak satılamazdı.

Anerbenrecht — Fideicommissum'un bir köylü değişkenidir. Bu sistemde, topraksahibine miras olarak verilen mülk üzerinde daha büyük bir hak tanınıyor, ama mirasın bölünmesi yasaklanıyordu. – 47.

[8] Karl Marx, *Capital*, vol. III, Moscow 1959, p. 622 [K. Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt, s.563]. –53.

[9] "Tarım Sorunu ve 'Marx'ın Eleştirmenleri' " — 1901 yılının Haziran ve Eylül ayları arasındaki dönemde yazıldı. İlk dört bölümü Aralık 1901'de *Zarya*'nın 2 ve 3. sayılarında, "Tarım Sorununun 'Eleştirmenleri', Birinci Yazı" adı altında yayınlandı. İmza N. Lenin idi. Bu bölümler daha sonra Burevestnik Yayınevi tarafından ("sansürün izniyle" ibaresi ile, 23 Temmuz 1905'te Odessa'da) yasal olarak *Tarım Sorunu ve "Marx'ın Eleştirmenleri"* adlı ayrı bir broşür halinde N. Lenin imzasıyla yayınlandı. Yapıtın daha sonra yapılan baskılarında bu başlık kısmen ya da tam olarak korundu.

V. ve IX. bölümler arası, ilk olarak *Obrazovaniye* (*Öğrenim*) adlı yasal derginin 1. sayısında 1906 Şubatında yayınlandı. Bölümlerin alt başlıkları vardı; *Zarya*'da ve 1905 broşüründe I ile IV. bölüm arasındaki bölümlerin alt başlıkları yoktur.

Ek iki bölümle (X ve XI) birlikte dokuz bölüm, ilk kez, 1908 yılında V. İ. İlyin (V. İ. Lenin) adı altında yayınlandı. I. ve IV. bölüm arasında yeralan bölümlerin arabaşlıkları vardı; metinde yayınla ilgili bazı değişiklikler yapıldı ve bazı notlar eklendi.

Sonuncu, XII. bölüm ilk kez, 1908 yılında *Bugünkü Yaşam* adlı koleksiyonda yayınlandı.

Obrazovaniye (*Öğrenim*) — Edebi, popüler-bilimsel, toplumsal ve politik aylık dergi. 1892'den 1909'a dek, St. Petersburg'da yayınlandı. Yöneticileri arasında, 1902 ve 1908 yılları arasında marksistler de bulunuyordu. – 61.

[10] *Ruskoye Bogatstvo* (*Rus Zenginliği*). Bkz: 3 nolu açıklayıcı not. – 61.

[11] *Naçalo* (*Başlangıç*) — "Legal marksistler"in çıkardıkları aylık, edebi, bilimsel ve politik dergi; 1899'un ilk yarısında St. Petersburg'da çıktı. Yazarları arasında P. B. Struve ve M. İ. Tugan-Baranovski bulunuyordu. "Legal marksistler"in yanısıra, G. V. Plehanov ve V. İ. Zasuliç de yöneticiler arasında idiler. 1899 Haziranında çarlık hükümeti gazeteyi kapattı.

Lenin *Naçalo*'da birçok eleştiriler ile *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı yapıtının "Toprak Sahiplerinin Angarya İktisadından Kapitalist İktisada Geçişleri" (Sol Yayınları, Ankara 1988, s. 168 vd.) başlığını taşıyan üçüncü bölümünün bir kısmını yayınladı.

Lenin, gazetenin 1-2 ve 3. sayılarında, Ocak, Şubat ve Mart 1899'da yayınlanan, Bulgakov'un "Tarımda Kapitalist Evrim Sorununa Bir Katkı" adlı yazısına atıf yapıyor. –62.

[12] Kapitalizmin çöküşü ve sosyalist devrimin kaçınılmazlığı teorisi. – 63.

[13] *Jizn* (*Yaşam*). — 1897 ile 1901 yılları arasında St. Petersburg'da, 1902'de ise yurtdışında yayınlanan aylık bir dergi. 1899'dan sonra gazete "legal marksistler"in organı oldu.

1899 Aralık baskısında (n° 12) Lenin'in "Bay P. Nejdanov'a Yanıt"ı yayınlandı. 1900 yılı Ocak ve Şubat aylarında (1. ve 2. sayılar) ise "Tarımda Kapitalizm (Kautsky'nin Kitabı ve Bay Bulgakov'un Yazısı)" adı altında iki makalesi yayınlandı. (Bkz: *Collected Works*, vol. 4, pp. 160-165.) –62n.

[14] Bkz: Karl Marx, *Capital*, vol. III, Moscow 1959, p. 644 [K. Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt, s. 582]. –72.

[15] Bkz: Karl Marx, *Capital*, vol. III, Moscow 1959, p. 728 [K. Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt, s. 655]. – 72.

[16] Bkz: Karl Marx, *Capital*, vol. III, Moscow 1959, pp. 724-27 [K. Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt, s. 651-653]. – 73.

[17] Bkz: Karl Marx, *Capital*, vol. III, Moscow 1959, pp. 727-28 [K. Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt, s. 653-655]. – 73.

[18] *Klan Mülkiyeti* — Klanın sahip olduğu toprak. – 76.

[19] Rusya'da serfliği ortadan kaldırmış bulunan 1861 Reformu. – 77.

[20] Bkz: Karl Marx, *Capital*, vol. III, Moscow 1959, pp. 635-36

[K. Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt, s. 574-575]. – 78.

21 Bkz: Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, II, s. 80-81. Berlin 1923. – 82n.

22 *Sozialistische Monatshefte* (*Sosyalist Aylık Defterler*) — Alman sosyal-demokrat oportünistlerin bellibaşlı organı ve uluslararası oportünizmin organlarından biri. (1914-1918) Emperyalist Dünya Savaşı sırasında, gazete sosyal-şovenist bir tutumu benimsedi. 1897'den 1933'e dek Berlin'de yayınlandı. – 90.

23 *Die Neue Zeit* (*Yeni Dönem*) — 1883 yılından 1923 yılına dek Stuttgart'ta yayınlanan sosyal-demokrat bir Alman dergisi. 1885 ile 1895 yılları arasında Engels'in bazı yazıları bu dergide basıldı. Engels sık sık *Die Neue Zeit*'ın yayıncılarına yararlı önerilerde bulundu ve marksizmden sapmaları konusunda onları şiddetle eleştirdi. 19. yüzyıl ortalarından başlayarak, Engels'in ölümünden sonra, dergi, Karl Kautsky'nin görüşlerini yaydı ve düzenli bir biçimde revizyonistlerin makalelerini yayınladı. (1914-1918) Emperyalist Dünya Savaşı döneminde, dergi, merkezci bir tutumu benimsedi ve aslında sosyal-şovenistleri destekledi. – 97.

24 Sosyalistler Yasası — 1878 yılında Almanya'da çıkarılmıştı. Bu yasa uyarınca, Sosyal-Demokrat Partinin bütün örgütleri, işçilerin kitle örgütlerinin hepsi ve işçi sınıfı organı yasaklandı, sosyalist yazına elkondu ve sosyal-demokratlar sürgüne gönderilmeye başlandı. 1890 yılında işçi sınıfı hareketinin kitle baskısı sonucunda, bu yasa yürürlükten kaldırıldı. – 107.

25 *Vorwärts* (*İleri*). — Alman Sosyal-Demokrat Partisi merkez organı. 1876 yılında yayınlanmaya başlandı. Başyazarlarından birisi Wilhelm Liebknecht idi. Engels, bu organın sütunlarında yeralan bütün oportünistçe açıklamalara karşı savaşım verdi. 19. yüzyıl sonlarına doğru, Engels'in ölümünden sonra, *Vorwärts*'te, düzenli olarak, Alman sosyal-demokrasisine ve II. Enternasyonale egemen olan oportünistlerin makaleleri yayınlandı. – 108.

26 Bkz: Marx and Engels, *Selected Works*, vol. I, "The Manifesto of the Communist Party", Moscow 1958, p. 38 [Marx-Engels, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, Sol Yayınları, Ankara 1992, s.114. – 112.

27 Bkz: Marx and Engels, *Selected Works*, vol. I, Moscow 1958, s. 627. – 113.

28 Bkz: Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, Sol Yayınları, Ankara

1995, s. 407-423. – 113

[29] *N.-on, Nikolay-on* — Son yüzyılın seksen ve doksanlarında liberal narodniklerin ideologlarından biri olan N. F. Danielson'un takma adları. – 117.

[30] *Prudonculuk* — Küçük-burjuva sosyalizminin bilimsel olmayan ve marksizme düşman olan bir çizgisi. Fransız anarşisti Pierre Joseph Proudhon'un, yani bu çizginin ideoloğunun adını almıştır. Proudhon, küçük-burjuvazi açısından büyük kapitalist mülkiyeti eleştirdi; bankaların yardımıyla işçilerin üretim araçları elde edebilecekleri, zanaatçı olacakları, dolayısıyla kendi mallarının "hakça" pazarlanmasını güvence altına alacakları "halk" bankalarının ve "değişim" bankalarının kurulmasını önerdi ve küçük mülksahipliğinin sonsuza dek devamını düşledi. Proudhon, proletaryanın rolünü ve önemini kavramadı ve sınıf savaşımına, proleter devrime ve proletarya diktatörlüğüne karşı olumsuz bir tutum takındı; bir anarşist olması açısından devletin kaçınılmazlığını yadsıdı. Marx ve Engels, Proudhon'un kendi girişimlerini I. Enternasyonale kabul ettirme çabalarına karşı kararlı bir savaşım verdiler. Marx'ın *Felsefenin Sefaleti* adlı yapıtında, prudonculuk acımasız bir eleştiriye tabi tutuldu. Marx ve Engels'in ve onları destekleyenlerin, I. Enternasyonal'de prudonculuğa karşı yürüttükleri kararlı savaşım tam bir zaferle sonuçlandı.

Lenin, işçi sınıfının görüş açısından, prudonculuğu, "burjuvanın ve bir anlayışsız ve zevksiz kişinin alık düşünüşü" olarak niteler. Prudonculuğun düşünceleri, burjuva "teorisyenleri"n sınıf işbirliği propogandalarında geniş ölçüde kullanıldı. – 117.

[31] *Der Volksstaat* (*Halk Devleti*) — Alman Sosyal-Demokrat (Ayzenahçı) Partinin merkez organı; Leipzig'de 1869 yılından 1876 yılına kadar Wilhelm Liebknecht'in yönetiminde yayınlandı. Marx ve Engels, gazeteye, yazarak yardımda bulundular. – 117.

[32] Bkz: Marx and Engels, *Selected Works*, vol. I. Moscow 1958, p.613 [F. Engels, *Konut Sorunu*, Sol Yayınları, Ankara 1992, s. 81]. – 117.

[33] Lenin, burada, Engels'in *Konut Sorunu* adlı yapıtının ikinci baskısına yazdığı önsözü aktarıyor (bkz: Marx and Engels, *Selected Works*, vol. I, Moscow 1958, p. 548 [F. Engels, *Konut Sorunu*, s. 7-18]). – 118.

[34] *Ruth* — Kutsal kitaptaki efsaneye göre Ruth, yabancı bir tarlada buğday başakları toplamıştır. Burada "*Ruth'un başak toplayı-*

şı" ifadesi, kolay, tasasız emek anlamında kullanılmaktadır. – 129.

[35] *Küçük erkek kardeş, yani halk* — Çarlık zamanında, liberal literatürde kullanılan, horgören bir ifade. – 139.

[36] *Suzdal biçimi* — İlkel, yüzeysel bir biçimde. Bu ifade, devrim öncesinde, kaba, zevksizce boyanmış ucuz ikonların Suzdal uyezdinde yapılması olgusundan kaynaklanmaktadır. – 140.

[37] *Sosyal-Politika İçin Birlik* (*Verein für Sozialpolitik*). — Alman burjuva iktisatçıların 1872'de kurdukları bir birlik. Birliğin amacı, işçi sınıfı arasında sosyal-demokrasinin etkisine karşı koymak ve işçi sınıfı hareketini burjuvazinin çıkarlarına bağımlı kılmaktı. – 142.

[38] *Erhebungen über die Lage der Landwirtschaft in Grossherzogthum Baden, 1883. Veranstaltet durch das grossherzogliche Ministerium des Innern*. Bd. IV – 147.

[39] Bkz: Karl Marx, *Capital*,vol. III. Moscow 1959, p. 787 [K. Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt, s. 708]. – 149.

[40] M. Y. Saltnikov-Şçedrin'in *Modern İdil*'inden alınmıştır. – 158n.

[41] İlk kez *Obrazovaniye* dergisinde yayınlanan, VII. ve IX. bölümlerin metinlerine bakılacak olursa, Lenin'in bu yazıdaki Fransız tarım istatistiklerini ve Fransız ekonomisti Maurice'in "eleştirel" görüşlerini incelemek istediği anlaşılır. Bu plan yürürlüğe konulamadı ve 1908 baskısında, Lenin, kendisinin ilk girişimini ortaya koyan bölümleri çıkardı. Dolayısıyla, şu tümceden iki sözcüğü, "ve Fransızca" sözcüklerini çıkardı: "Aşağıdaki Alman ve Fransız istatistikleri yığını ile kanıtlayacağımız gibi, köylülüğün proleterleşmesi süregelmektedir ..." Şu tümcede ise parantez içine alınmış olan sözcükler çıkarılmıştır: "Kentlerin hızla büyümesi, bu türden 'mandıracı çiftçiler'in sayılarında sürekli bir artışa neden olmaktadır ve doğal olarak daima Mechtler, Davidler, Hertzler ve Çernovlar (ve Fransa'yı gücendirmeyelim, ama daha sonra değineceğimiz Mauriceler de) olacaktır..." Şu tümcenin ise sonu değiştirilmiştir: "Bu nedenle, iki süreci birbirine karıştırmak ya da bunlardan herhangi birisini gözden uzak tutmak, daha sonra Bulgakov'un Fransız verileri üzerindeki tahlilini incelediğimiz zaman bir örneğini göreceğimiz en kaba yanılgılara kolaylıkla yolaçabilir." Değişiklik şöyledir: "Bulgakov'un kitabının her yanına dağılmış bulunan sayısız örnekler gibi." – 192.

[42] *Tarım Sorunu ve "Marx'ın Eleştirmenleri"*nin X ve XI. bölümleri, ilk dokuz bölümün yayınlanmasından iki yıl sonra, 1908'de yayınlandı. (9 nolu açıklayıcı nota bakınız.) – 194.

[43] Lenin, Franz Bensing'in *Der Einfluss der landwirtschaftlichen Maschinen auf Volks-und Privatwirtschaft* adlı kitabına değiniyor, Breslau 1897. – 195.

[44] Lenin, M. Mecht'in *Drei Dörfer der badischen Hard* adlı yapıtına değiniyor, Leipzig 1895. –198.

[45] Bkz: Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti*, Sol Yayınları, Ankara 1992, s. 56. – 198.

[46] Lenin ünlü narodnik gazeteci A. N. Engelhardt'ın "Kırsal Alanlardan" adlı, *Oteçestvenniye Zapiski*'de (*Anayurt Notları*) basılan mektubuna değiniyor. – 198.

[47] Bkz: Karl Marx, *Capital*, vol. III, Moscow 1959, p. 727 [K. Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt, s. 655]. Lenin'in, bütün alıntıları 1894 Almanca baskısına aittir ve bütün alıntıları, kendisi çevirmiştir. – 205.

[48] Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, 2. Teil, Dietz Verlag, Berlin 1959. – 205.

[49] V. V. — Son yüzyılın seksen ve doksanlarında liberal narodniklerin ideologlarından olan V. Vorontsov'un takma adı. – 213.

[50] Bkz: Karl Marx, *Capital*, vol. III, Moscow 1959, p. 791 [K. Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt, s. 712]. – 235.

SOL YAYINLARI
Sorumlu Yönetmen: Muzaffer İlhan Erdost
İlhanilhan Kitabevi
Bayındır Sokak 23/6
Yenişehir Ankara

750000

ISBN - 975-7399-55-8